

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XL

UDC 39 (02)

UDC 39 (02)

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XL

Editor in chief

NIKOLA PAJTIĆ

Editorial board

Secretary

MILICA ĐOKIĆ

Editorial board

DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, MILICA ĐOKIĆ, DRAGO ČIPIĆ

IVAN ČUKIĆ, ĐURAN TILAKA, PEŠAKA MIROSLAV

NIKOLA PAJTIĆ, MIROSLAV PROŠIĆ, DRAGO

PROŠIĆ, MIROSLAV PROŠIĆ, DRAGO

Accepted at the meeting of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, on June 30, 1952.

BELGRADE 1951

UDC 39 (05)

YU ISSN 0350-0861

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

BULLETIN
OF THE ETHNOGRAPHICAL
INSTITUTE

XL

Editor in chief:
NIKOLA PANTELIC

Secretary
MARIJA ĐOKIĆ

Editorial board
DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, MILA BOSIĆ, DRAGO ČUPIĆ,
IVAN ČOLOVIĆ, DUŠAN DRLJAČA, DESANKA NIKOLIĆ,
NIKOLA PANTELIC, MIRJANA PROŠIĆ-DVORNIC

Accepted at the meeting of the Serbian Academy of Sciences and Arts' Social
Sciences Department on June 30th 1992

BELGRADE 1991

UDC 39 (05)

YU ISSN 0350-0861

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

Г Л А С Н И К
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XL

Уредник:
НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ

Секретар уредништва
МАРИЈА БОКИЋ

Уреднички одбор
ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, МИЛА БОСИЋ, ДРАГО БУПИЋ,
ИВАН ЧОЛОВИЋ, ДУШАН ДРЉАЧА, ДЕСАНКА НИКОЛИЋ,
НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ, МИРЈАНА ПРОШИЋ-ДВОРНИЋ

Примљено на Седници Одељења друштвених наука САНУ, одржаној 30. јуна
1992. године на основу реферата дописног члана Драгослава Антонијевића.

БЕОГРАД 1991.

Издавач:

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилава 35/III, Београд, тел. 636-804

Лектор:

ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ

Превод резимеа:

МИРЈАНА ПРОШИЋ-ДВОРНИЋ

Штампа:

Г. П. „ПРОСВЕТА“ — БЕОГРАД

Тираж:

600 примерака

Штампано 1992. године

Штампано уз учешће средстава Министарства за науку Републике Србије.
Објављени радови су резултат рада на пројеклу „Етнологија српског народа и Србије“.

ИСТРАЖИВАЊА БЕРДАПСКИХ НАСЕЉА

- (прегледни чланак)
- Мирослава Малешевић, Демографске карактеристике Бердапских
насеља (1948—1981) — — — — — 9
- (оригинални научни рад)
- Никола Пантелић, Испитивање брака и породице у насељима у
пределу изградње хидроелектране „Бердап II“ — — — — — 35
- (прегледни чланак)
- Душан Дрљача, Неке етнолошке промене у вези са спољним радним
миграцијама из Бердапског подручја — оглед квантификовања
етнолошких појава — — — — — 49

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

- (оригинални научни радови)
- Никола Павковић, Обичајно правне радње у вези са смрћу — 75
- Добрила Братић, Тајна закопаног блага или сан о богаћењу
преко ноћи — — — — — 91
- Иван Чоловић, Фолклор, политика и реклама — Једна банка у
потрази за својим идентитетом — — — — — 103
- Georg Drakos, The Ghost in the Factory, Narratives and Beliefs of
a Contemporary Industry — — — — — 111
- (изворно научно истраживање)
- Дражен Ножинић, Ладокалице — обичај у мославачких Срба — 121
- Мирјана, Павловић Појмовно-методолошки оквир проучавања
етничког идентитета Срба у Батањи — — — — — 131
- (прегледни чланак)
- Мирослава Лукић-Крстановић, Значај извора у проучавању
етничког идентитета — Срби у Батањи — — — — — 145
- Ласта Баповић, Један поглед на однос човек — простор — — — 161

ХРОНИКА

- Драгослав Антонијевић, О неким изложбама Етнографског му-
зеја у Београду — — — — — 167

Душан Дрљача, Децембарске вечери француског етнографског филма — — — — —	172
Мирослава Лукић-Крстановић, Француска мисао у Београду	175

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Нова серија Посебних издања Етнографског института САНУ — — —	179
Никола Пантелић, Миленко С. Филиповић, Човек међу људима —	186
Нада Милошевић, Алберт Лорд, Певач прича — — — — —	188
Предраг Шарачевић, Дениз Пом, Морфологија афричке бајке —	190
Рудолф Клајн, Бранко Ђупурдија, Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината — — — — —	191
Десанка Николић, Миле Недељковић, Срби граничари — — —	192
Никола Пантелић, Радомир Ракић, Теримнололија сродства у Срба — — — — —	193
Никола Пантелић, Ethnologia Slavica — — — — —	194
Бошко Сувајџић, Народне песме из лесковачке области — — —	195
Пећа Ј. Марковић, Београд и Европа 1918—1941 — — — — —	199

RESEARCH OF THE IRON GATE'S SETTLEMENTS

(Review Article)

- Mroslava Malešević, Demographic Characteristic of the Iron Gate
Settlements (1948—1981) — — — — — 9

(Original Scientific Paper)

- Nikola Pantelić, Marriage and Family Investigations in the Region
of the »Derdap« II Hydroelectric Power Station Building Site — — 35

(Review Article)

- Dušan Drljača, Some Ethnological Changes Caused by External
Migrations in the Iron Gate Regions — An Experiment in Quantifying
Ethnological Phenomena — — — — — 49

TREATISES AND ARTICLES

(Original Scientific Papers)

- Nikola Pavković, Death and Customary Law — — — — — 75

- Dobrila Bratić, The Secret of Buried Treasure or a Dream about
Becoming Rich Overnight — — — — — 91

- Ivan Čolović, Folklore, Politics and Advertising — One Bank in
Search of its Identity — — — — — 103

- Georg Drakos, The Ghost in the Factory, Narratives and Beliefs of
a Contemporary Industry — — — — — 111

(Original Scientific Investigation)

- Dražen Nožinić, Ladokalice — The Ladarice Custom Among the
Moslavina Serbs — — — — — 121

(Review Article)

- Mirjana Pavlović, Terminological and Methodological Framework
for the Study of Batanja Serbs Ethnic Identity — — — — — 131

(Preliminary Reports)

- Miroslava Lukić-Krstanović, Mythological Analysis of Sources on
Serbs in Batanja — — — — — 145

- Lasta Đapović, One Approach to the Relations of Man to Space — 161

CHRONICLE

- Dragoslav Antonijević, Notes on Some Exhibitions Displayed at
the Belgrade Ethnographic Museum — — — — — 167

Miroslava Lukić-Krstanović, French Thought in Belgrade — —	175
Dušan Drljača, December Evenings of the French Ethnographic Film	172
BOOK REVIEWS	
New Series of Serbian Academy of Arts and Sciences Ethnographic Institute Special Editions — — — — —	179
Nikola Pantelić, Milenko S. Filipović, Among the People —	186
Nada Milošević, Albert Lord, The Singer of Tales — — —	188
Predrag Šarčević, Denise Paulme, Morphology of African Tales	190
Rudolf Klein, Branko Čupurdija, The Residential Architecture of Homesteads, Granges and Agricultural Complexes Around the Subotica Region — — — — —	191
Desanka Nikolić, Mile Nedeljković, Serbian Military Border Guard — — — — —	192
Nikola Pantelić, Radomir Rakić, Serbian Kinship Terminology	193
Nikola Pantelić, Ethnologia Slavica — — — — —	194
Boško Suvajdžić, Folk Poems from the Leskovac Region — — —	195
Mirjana Prošić-Dvornik, Peđa Marković, Belgrade and Europe 1918—1941 — — — — —	199

ИСТРАЖИВАЊА БЕРДАПСКИХ НАСЕЉА

Прегледни чланак
UDC: 514.6/.8(497.11)

Мирослава Малешевих
Етнографски институт САНУ
Београд

ДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ БЕРДАПСКИХ НАСЕЉА (1948 — 1981)

У раду се дошло до закључка да су на структуру становништва и домаћинства у Бердапском подручју у послератном периоду одсудно утицала два чиниоца: један из домена културне традиције источне Србије — систем једног детета; други је друштвено-економске природе — масовна радна миграција изван земље.

Кључне речи: становништво, миграције, породица, привреда, култура.

Овај прилог је део заједничког рада сарадника Етнографског института САНУ и Етнографског музеја у Београду на пројекту *Етнолошка истраживања на „Бердапу II“*. Истраживањем у вези с овим пројектом обухваћена су насеља у приобалном подручју дунавског Кључа и Крајине која се налазе у зони потапања услед изградње ХЕ „Бердап II“. Сва испитивана насеља у овом појасу касније су (осим Прахова и Радуљевца) делимично или потпуно измештена са првобитне локације, односно потошњена. Циљ пројекта управо је и био да се оними постојеће стањ у области захваћеној потапањем.

За овај рад, који се бави савременим демографским карактеристикама насеља која се налазе у зони ХЕ „Бердап II“, одабрано је 11 насеља, и то: Кладово Костол, Ртково, Корбово, Милутиновац, Велесница, Грабовица, Брза Паланка, Михајловац, Прахово и Радуљевац. Према данашњој административно-политичкој територијалној подели, ова насеља припадају двама комунама: општини Неготин припадају Прахово, Михајловац и Радуљевац, а општини Кладово — Брза Паланка, Грабовица, Велесница, Кладово, Костол, Милутиновац и Ртково (насеља некадашњег крајинског, односно кључког среза). Осим Кладова, као главног административног центра, и Брзе Паланке, која има дугу традицију варошице (насеља градског типа), па према томе и мешовито становништво, сва остала испитивана насеља су насеља сеоског типа и, по правилу припадају влашкој етничкој заједници.

Под савременим демографским карактеристикама подразумевају се оне које се односе на послератни период, односно које су обухваћене пописима становништва од 1948. до 1981. године. Поред статистичких података (Пописи становништва за 1948, 1953, 1961, 1971. и 1981. годину), као основног извора, за израду овог рада коришћена је и постојећа етнолошка и демографска литература која се односи на ову област и на новије промене у животу и култури становништва Крајине и Кључа, а допуски извор по-

датака била су ми и сопствена теренска истраживања обављена у периоду 1980—1983, у осам од једанаест одабраних насеља.

Овај прилог такође треба да укаже и на неке значајније демографске промене које су захватиле Бердалска насеља у последњих четрдесет година. Испитивањем су обухваћени основни демографски показатељи: миграциона кретања, структура становништва — економска, образовна и старосна структура, и домаћинства.

СТАНОВНИШТВО БРОЈНО КРЕТАЊЕ

Да би се дошло до података о бројном кретању становништва одабраних 11 села у приобалном плавном подручју ХЕ „Бердап II“, коришћени су резултати послератних пописа становништва: за 1948, 1961, 1971. и 1981. годину. Као што се из Табеле к може видети, испитивана насеља не показују једнообразну слику у погледу броја становника током последњих четрдесетак година. Уочава се да је од свих испитиваних насеља једино у Кладову знатно повећан број становника у односу на референтну, 1948. годину, (први послератни попис), и да је тај пораст текао континуирано, кроз свако пописно раздобље. (Индекс пораста 1981. године у односу на 1948. износи 391,2) (Таб. 1). Осталих шест насеља (Костол, Милутиновац, Велесница, Грабовица, Прахово и Радужевац) показују прилично уједначену слику у том погледу: сасвим незнатан пораст становништва у односу на 1948. годину (највећи индекс раста 1981/48, после Кладова, има Костол—146,0) и томе је свакако разлог чињеница што је Костол насеље најближе Кладову, административном и највећем имиграционом центру општине. У четири насеља (Рткову, Корбову, Брзој Паланци и Михајловцу) запажа се чак смањење броја становника у односу на 1948. годину, или је оно текло непрекидно, током целог испитиваног раздобља (видети, на пример, податке о Брзој Паланци у Табели 1.). Ти подаци су можда још прегледнији у Табели 2, у којој је изнето кретање броја становника изражено у апсолутним бројевима.

Најевидентнији опадање броја становника је, како показују подаци у овој табели, године 1971. у односу на 1961. годину. Чак у шест од једанаест насеља смањен је број становника у односу на претходно десетогодиште, а и у насељима која немају негативан биланс пораст је сасвим занемарљив (у Милутиновцу, на пример, свега три становника више него 1961. године), изузев, опет, Кладова, које се у том погледу разликује од групе насеља у овој зони. Као што је познато, и у литератури више пута истицано, 1966. година била је важна прекретница у динамици одсељавања становништва из источне Србије у иностранство, на привремени рад.

¹ Извор података: Попис становништва 1961, књ. X, Савезни завод за статистику, Београд 1965. (Подаци за 1948. и 1961.); Попис становништва и станова 1971, Миграциона обележја, Савезни завод за статистику, Београд 1973; Попис становништва, домаћинства, и станова 1981, Коначни резултати по насељима, Документациони материјал XIX-4913 и XIV-4916, Републички завод за статистику, Београд 1982.

Табела 1. Бројно кретање становништва

насеље	укупан број становништва					индекси				
	1948.	1961.	1971.	1981.	61/48	71/48	71/61	81/71	81/61	81/48
Кладово	2 128	2 683	6 957	8 325	126,1	326,9	259,3	119,6	310,2	391,2
Костол	834	891	1 138	1 218	106,8	136,5	127,7	107,0	136,7	146,0
Ртково	1 771	1 764	1 671	1 718	99,6	94,4	94,7	102,8	97,3	97,0
Корбово	1 892	2 055	1 930	1 755	108,6	102,0	93,9	90,9	85,4	92,7
Милутиновац	253	304	307	302	120,2	121,3	101,0	98,3	99,3	119,3
Велесница	677	751	747	795	110,9	110,3	99,5	106,4	105,8	117,4
Грабовица	1 916	2 083	2 155	2 242	108,7	112,5	103,5	104,0	107,6	117,0
Брега										
Паланка	1 739	1 801	1 668	1 699	103,6	95,9	92,6	101,8	94,3	97,6
Михајловац	1 744	1 786	1 755	1 697	102,4	100,6	98,3	96,6	95,0	97,3
Прахово	2 186	2 600	2 455	2 412	118,9	112,3	94,4	98,2	92,7	110,3
Радујевац	2 708	2 767	2 799	2 866	102,2	103,4	103,4	101,2	103,5	105,8

Табела 2. Пораст становништва изражен у апсолутним бројевима

Насеље	1961. 1948. + x	1971. 1961. + x	1981. 1971. + x	1981. 1948. + x
Кладово	555	4274	1368	6197
Костол	57	247	80	384
Ртково	-7	-93	47	-53
Корбово	163	-125	-175	-137
Милутиновац	51	3	-5	49
Велесница	74	-4	48	118
Грабовица	167	72	87	326
Брза Паланка	-547	-133	31	-649
Михајловац	42	-31	-58	-47
Прахово	414	-145	-43	226
Руђевац	59	32	67	158

Како наводи М. Весић, укупан број на привременом раду из источне Србије износио је, према попису из 1971. године 38 342 лица, од чега 23 915 мушкараца и 14427 жена. Само из општине Неготин отишло је, 1970. године, 2 012 лица, а из општине Кладово 1 235 лица, и то одлажење се наставља још већим интензитетом све до 1973. године, када динамика одсељавања почиње да опада због ограничених могућности запошљавања у земљама Западне Европе.² Радикално смањење броја становника у неким од ових насеља (1971/1961. година) непосредна је последица одсељавања становништва у иностранство (видети Табелу 2), дакле услед *механичког одлива становништва*. О одласку становништва на рад у иностранство говориће се више у посебном одељку; проблем је овде морао бити дотакнут с обзиром на то да је релевантан и непосредан узрочник промена броја становника.

Смањењу броја становника, или у најбољем случају његовом незнатном порасту, доприноси још један важан разлог. Наиме, област целе источне Србије деценијама је познат као област с најнижим наталитетним стопама у Србији. Процес опадања наталитета траје овде од почетка овог века. Према М. Весићу, подаци о природном прираштају у периоду 1961—1971. година по општинама источне Србије указују да 50% општина у овој области има негативан природни прираштај.³ Из овога биланса, свакако, издваја се Кладово, које, уз још неке општине у источној Србији, има релативно висок природни прираштај. Овај аутор каже: „Имајући у виду чињеницу да је подручје Источне Србије изразитије подручје са смањеним наталитетом у СР Србији, као и чињеницу да су миграциона кретања у Источној Србији прилично наглашена, онда није изненађујућа чињеница да је од 26 општина 16 општина за последњих десет година смањило своје становништво од 364 до 7 521 становника“.⁴

² Весић, М., *Становништво и миграције у Источној Србији*, посебна издања Географског института САНУ књ. 31, Београд 1978, 111—112.

³ Исто, 89.

⁴ Исто.

Позната је чињеница да је за цело ово подручје карактеристично да породица деценијама негује тзв. систем једног детета. Та појава је постала наглашенија тек после првог светског рата и пратила је процес распадања патријархалних задруга, односно с овим повезано све интензивније слабење економске моћи домаћинства. Истраживачи су забележили да је свака нова генерација жена овде рађала мањи број деце од претходне генерације. О тој појави писано је доста и раније као и у новије време.⁵ М. Весић, у својој студији *Контрола рађања и појава депопулације у Источној Србији* показује да данас скоро половина анкетираних жена има само једно дете, док их у претходној генерацији с једним дететом има мање од 10%.⁶ Разлози жеље за једним дететом, коме ће се осигурати безбедна будућност су многобројни, и свакако нису само економске природе; задире у област културне традиције и система вредности, као и област социјалне психологије и свакако заслужује да му се посвети посебна пажња.

Из претходног се може закључити да су на бројчану структуру становништва овог подручја у послератном раздобљу одсудно утицала два фактора: први, који је постојао и у ранијим периодима јесте изразито низак *природни прираштај*. Говорећи о порасту становништва у селима Неготинске крајине, А. Жикић каже да су у периоду од 1961. до 1971. година сва насеља у Крајини (у која од овде одабраних спадају Михајловац, Радужевац и Прахово) имала позитиван пораст становништва, али негативан природни прараштај. Из тога је јасно да је пораст становништва резултат досељавања из других крајева.⁷

Мора се имати на уму проста чињеница да рађање једног детета статистички не представља пораст наталитета, односно да број робених мора да буде већи од броја умрлих да би природни прираштај постојао. Изражено низак природни прираштај је више резултат смањења наталитета, планирања породице, односно контроле рађања него повећаних стопа морталитета које овде, као и у целој Србији у послератном раздобљу, показују знатну уједначеност — нема ратова, природних катастрофа и епидемија, побољшане су здравствене прилике и уопште су бољи хигијенски услови за живот итд.⁸ У источној Србији је после другог светског рата смртност опала на мање од 10%. Природним прираштајем од 1948 до 1971. године се становништво источне Србије увећало за 144 000 (115,8 индексних поена).⁹

Други важан чинилац је *механичко кретање становништва*. Већ је поменуто масовно одсељавање на рад у иностранство као узрочник промена бројчане структуре становништва ове области. Међутим, та врста миграционог кретања свакако није једина. Гвде су забележена знатна механи-

⁵ Видети, поред осталог, радове: Вукановић, Т., *Контрола рађања у источној и јужној Србији*, Врањски гласник VI, 1970; Вукосављевић, С., *Ограничавање рађања деце на селу*, *Анали Правног факултета у Београду*, јануар — март 1955; Весић, М., *Контрола рађања и појава депопулације у Источној Србији*, *Развитак* 1—2, Зајечар 1967.

⁶ Наведено према: Весић, М., *Становништво и миграције*, 67—68

⁷ Жикић, А. Д., *Популацијске карактеристике и процеси у Неготинској крајини*, *Развитак* 4—5, Зајечар 1973, 37.

⁸ Радовановић, М., *Демографске промене у бердапским насељима од 1961. до 1971. године*, *Зборник радова ЕИ САНУ*, књ. 6, Београд 1973, 43.

⁹ Весић, М., *Становништво и миграције*, 47.

чка померања становништва у послератном периоду, која се не испољавају само као емиграције ван границе земље већ и као досељавање у друге крајеве државе, друге општине истог региона, као и досељавање или имиграције у насеља обухваћена испитивањем. У даљем тексту биће више речи о тим врстама миграција.

ИМИГРАЦИЈЕ

С обзиром на то да су шездесете године биле преломне за овај крај због изградње великих индустријских објеката: ХЕ „Бердап I“ и фабрике суперфосфата у Прахову а касније и ХЕ „Бердап II“), логично је претпоставити да је тих година био највећи прилив становништва из других крајева у ову област, у потрази за запослењем. Зато је за увид у однос између досељеничког и аутохтоног становништва узета 1971. година. Какво је стање показао попис 1971. године? У Табели 3¹⁰ изложено је учешће аутохтоног и досељеничког становништва, изражено у процентима. Под аутохтоним становништвом подразумева се оно које се у попису 1971. године изјаснило да од рођења живи у месту боравка. Као што показују подаци у табели 3, за област коју ми овде посматрамо не може се рећи да знатније привлачи досељенике из других крајева. Осим Кладова, које је у Попису 1971 једино од испитиваних 11 насеља сврстано у категорију градоких, ни једно друго насеље не уочава знатнији проценат досељеника. Само је у Кладову однос аутохтоног и досељеничког становништва у корист досељеника (чак 72% : 28%). Следи Брза Паланка (где је овај однос у обрнутој сразмери) у општини Кладово, док је у општини Неготин највећи број досељеника 1971. године забележен у Прахову (27%).

Табела 3. Процентуално учешће аутохтоног и досељеничког становништва 1971. године

Насеље	укупно	број аутохт.	досељ.	% аутохт.	% досељ.
Кладово	6597	1964	4947	28	72
Костол	1138	903	233	79	21
Ртково	1671	1573	98	94	6
Корбово	1930	1616	312	84	16
Милутиновац	307	234	73	76	24
Велесница	747	624	116	84	16
Грабовоцац	2155	1825	330	85	15
Брза Паланка	1668	1187	472	72	28
Михајловац	1755	1386	265	79	21
Прахово	2755	1781	666	73	27
Радујевац	2799	2234	562	80	20

¹⁰ Извор: Попис становништва и станова 1971, Миграциона обележја, обележја, Савезни завод за статистику, Београд 1973.

Сасвим је извесно да ова два насеља треба да „захвале“ изградњи поменутих индустријских објеката за толики број досељеника. Према извештајима неких истраживача захтеви за заснивање радног односа били су знатно бројнији од потреба високоаутоматизованих индустријских грана, које не омогућавају запошљавање већег броја неквалификованих радника, а то је углавном био профил оних који су подносили захтеве за запослење.¹¹

Подаци из Пописа 1971. године показују да је досељавање у ова насеља било најинтензивније у периоду од 1961. до 1971. године, што се такође поклапа са наведеним узроцима имиграција.

Ако се посматра становништво према типу насеља из кога се доселило у место сталног боравка, види се да је на испитиваном подручју највећи удео у укупном становништву имало становништво које се досељавало из сеоских насеља, затим градских и, на крају, из насеља мешовитог типа. Рецимо у Кладову је у Попису из 1971. године било 1 649 досељеника из градских насеља, а 465 досељеника из других сеоских насеља. Слично је стање на целом подручју источне Србије. Према наводима М. Весића, удео досељеног становништва из сеоских насеља у источној Србији повећан је у 1971. години на 308 618 са 264 383 становника, колико их је досељено 1961. године, из мешовитих насеља број досељеника повећао се са 13 009 на 23 120, а из градских насеља од 702 111 на 91 750.¹² Ако посматрамо подручја са којих се становништво досељавало, запажамо да је највећи број досељеника са подручја *исте општине*. Изузетак су и у том погледу Кладово, Прахово и Брза Паланка, насеља у која је највећи број досељеника стигао са подручја других општина (у Кладову чак 647 досељеника из других република). С обзиром на то да је реч о насељима у којима су или у чијој су непосредној близини отворени нови индустријски објекти, као и да је реч о становништву које долази у високом проценту из градских средина, затим из других општина, може се закључити да се у ова насеља досељава поглавито радничко становништво у потрази за запослењем или бољом зарадом. Вероватно би број имиграната био знатно већи да су општине Кладово и Неготин имале значајнијих индустријских капацитета осим поменутих, који би могли да приме бројнију радну снагу (па и неквалификовану), да пољопривреда није стагнирала у развоју и да су се поред осталог, брже развијали школство и писменост на селу.

Међутим, како пописни подаци показују, већину укупних миграција чини становништво које се досељавало из насеља *сеоског типа*. С једне стране, после рата започети процес деаграризације, односно запошљавања сељака условио је све интензивније миграције на релацији село-град, али и село-село, ако се у месту пресељења развија нека привредна грана (прехрамбена прерађивачка индустрија) или је у близини градски центар за пласман пољопривредних производа. Разумљиво је зато да су највећи број досељеника примала насеља у којима се развија индустрија или која су најближа Неготину или Кладову, главним центрима ове области. С друге стране, сеоско становништво се, логично, пресељава из мање развијених у развијеније крајеве, из планинских, пасивних области у плодније, равничарске. Та кретања становништва су у ствари међусеоска, локал-

¹¹ Марјановић, М., *Друштвене и културне промене у селима влашке етничке заједнице неготинске општине*, Београд 1981, 99.

¹² Весић, М., *Становништво и миграције*, 85.

ног типа, пресељавања у оквиру пољопривреде, са циљем да се обезбеде повољнији услови за живот у пољопривредно развијенијим подручјима. Такав је случај у испитиваном подручју најчешћи. Међу тим миграцијама нису занемарљива ни пресељења услед склапања брака; те миграције су чешће удабене, али нису непознате, ни ретке, (за неке крајеве управо карактеристичне) ни женидбене (установа домозетства).¹³ То је, јасно, само делимична слика, јер да би се појава сагледала у целини, било би потребно имати податке о броју мушкараца и жена који су се из ових насеља преселили у нека друга места ради удаје, односно женидбе. Илустрације ради, навешћу неке податке до којих сам дошла приликом теренских истраживања у Прахову. Из разговора са мештанима сазнала сам заузимајући се за питање досељавања радника из других крајева и склапање бракова са мештанима, да је велики број сезонских, неквалификованих радника живео у овим насељима у фази изградње индустријских објеката (Прахово, „Бердап I“ и „Бердап II“), привремено, до завршетка грађевинских радова, те да је склопљен знатан број бракова са локалним женским становништвом, што се у већини случајева завршило одсељавањем жена у место становања мужа.

Из наведених података се може закључити следеће: у посматраних 11 насеља разликују се два типа имиграција. Први тип миграција је досељавање радника ради запослења у индустрији. Највећи број досељеника настављају се стога у Кладову, Брзој Паланци и Прахову (због близине индустријских објеката у којима су запослени). Како су обе индустријске гране високоаутоматизоване, логично је да су највеће потребе биле за школованом, квалификованом радном снагом, која долази из разних крајева земље, из других општина и других република, и у великом проценту из градских насеља. Те имиграције су најинтензивније у периоду 1965—1975.

Други тип имиграције су међусеоске, локалне имиграције, у оквиру позопривреде. Основни мотив им је обезбеђивање повољнијих услова за живот у богатијим, равничарским селима. Најчешћа су пресељавања из мање развијених сеоских насеља исте општине у равничарска, богатија какав је, на пример, Михајловац), и из удаљених у приградска насеља. Међутим, мора се нагласити да испитивано подручје није снажна имиграциона област (из разлога који су већ поменути), те да број досељеника, што се из података изложених у претходним табелама може уочити, није битније утицао на пораст броја становника у овим насељима.

Једна врста миграција јавља се и код пољопривредног становништва запосленог ван пољопривредног газдинства, и одвија се на релацији село — град, али не значи дефинитивно напуштање села. Та лица и даље остају да живе на свом газдинству, а свакодневно путују на посао и враћају се у место становања, ако саобраћајне везе то дозвољавају. Осим радника, у дневне мигранте убрајају се и ученици средњих школа који свакодневно одлазе у веће градске центре на наставу и враћају се у село. Како образовни ниво становништва и потреба за школовањем расту последњих година, то је и број ученика — дневних миграната све већи. То се уочава и из података у Табели 4.¹⁴

¹³ Радовановић, М., н. д., 45.

¹⁴ Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 1981, Документациони материјал XIX-4913 и XIV-4916, Републички завод за статистику, Београд 1982

Табела 4. Кретање у оквиру испитиване области

	радници			ученици		
	дневни мигр.	свега	раде ван ст.	осн. шк.	сред. шк.	студенти
Кладово	153	3225	152	1096	380	142
Костол	110	298	110	169	44	10
Ртково	71	208	71	203	57	7
Корбово	111	317	110	169	48	16
Милутиновац	7	32	7	39	4	1
Грабовци	39	91	36	190	28	5
Брза Паланка	47	235	47	156	23	9
Михајловац	26	105	26	135	23	12
Прахово	29	536	29	250	57	8
Радужевац	193	267	191	235	38	13

Наиме, овде су у дневне миграције урачунате само миграције запосленог становништва које ради ван места становања. Ако се томе дода број ученика средњих школа (колона 5) и студената (који нису типични дневни мигранти), тај број се знатно повећава. У Попису из 1981. године забележено је да међу овим насељима највећи број дневних миграната има Радужевац (193), а затим Кладово (153), Корбово (111) и Костол (110) (Попис 1.1.8). Најмањи број миграната имају, природно, типично пољопривредна насеља (Милутиновац, на пример, свега 7). М. Марјановић каже: „Два су правца кретања дневних миграната, према Неготину и према Прахову, и нешто мање према Зајечару и Брзој Паланци. Године 1964. било је према Неготину 192 дневна мигранта, а према Прахову 220. У 1973. години према Неготину је било 183 дневна мигранта, а према Прахову 489.¹⁵

Одсељавања

Међу одсељавањима се обично разликују два основна типа: одсељавања привременог карактера (ради школовања, сезонског посла, одслужења војног рока итд.) и трајна одсељавања (пресељење у друго место због запослења, удаје женидбе и др.). Мислим да би, поготову кад је реч о овом подручју, било корисно разликовати и трећи, специфичан вид одсељавања, тзв. радне емиграције у иностранство. Ова последња врста одсељавања обично се у статистикама региструје као одсељавање привременог карактера. Међутим, како је из података евидентно, „привремено“ одсуство траје и дужи од десет година у највећем броју случајева, па се не може говорити о привременом одсељавању у правом смислу. С друге стране, лица на тзв. привременом раду у иностранству улажу, као што је познато, зараду стечену у иностранству у изградњу и опрему својих домаћинстава у месту из ког су отишли, што значи инвестирају средства с циљем да се једном ту врате и трајно настане. Због специфичног карак-

¹⁵ Марјановић, М., н. д., 112.

тера овог типа одсељавања, мислим да би било корисно говорити о радним емиграцијама у иностранство као о посебном, трећем типу одсељавања, које је између привременог и трајног одсељавања.

Пописни подаци за 1991. годину дају потпуну слику само о привременим одсељавањима (категорије одсутног становништва у моменту пописа због запослења у другом месту у Југославији или школовања и о одсутним лицима на раду у иностранству и члановима њихових породица). Тако је, на пример, највећи број лица запослених у другом месту у земљи из Костола (164), а најмање одсутних из тог разлога је из Прахова (свега 12). Највише одсутних из места становања ради школовања у другом месту у земљи је из Кладова (163), а најмање из Милутиновца (свега двоје).¹⁶

Да би се, међутим, стекла потпуна слика о правцима и карактеру одсељавања, требало би имати податке о трајним емиграцијама из места становања. Разумљиво је да се знатан број лица из ових крајева трајно одселио у друга места, пре свега у привредне центре региона (Неготин, Зајечар, Бор), и у насељима у њиховој близини, а затим и у друге крајеве Србије, па и друге републике (поменуће су већ брачне везе сезонских радника са мештанкама). На жалост, подацима о броју трајно одсељених лица се не располаже, а они би свакако помогли да се употпуну слика, не само о броју одсељених лица него и о њиховим разлозима за пресељење у друго место. Познато је да је због изградње ХЕ „Бердап II“ дошло до измештања (планског пресељавања) делова или читавих насеља. У вези с тим треба рећи да је у неким насељима дошло до одсељавања појединих породица не на предвиђену локацију новог насеља, већ у друга места, пре свега у градове у североисточној Србији (из Брзе Паланке су се, на пример, неке породице преселиле у Београд).

Посебан вид одсељавања представљају, како је речено, радне емиграције у иностранство

Крајинска и кључка села захваћена су таласом радних миграција у земље западне Европе крајем шездесетих и почетком седамдесетих година. Економска емиграција била је у овим крајевима тако интензивна (у неким селима је, на пример, 1971. године било више од 30% укупног становништва на тзв. привременом раду у иностранству), да је попримила карактер феномена, а последице вишегодишњег боравка становништва изван граница земље вишеструком су се одразиле на све аспекте живота ових села. Појава већ годинама привлачи пажњу истраживача свих профила, па ће јој и у овом зборнику свакако бити посвећен знатан простор. С обзиром на то, да ово није непосредна тема мог рада, задржаћу се на њој у најкраћим цртама.

Као што је познато, економска емиграција обухватила је све слојеве сеоског становништва, имућније или „боље стојеће“ сељаке подједнако, а некада и више него сиромашне. Потребно је такође имати на уму да је реч о плодним равничарским крајевима, с једне стране, а, с друге стране, о области за коју је дуго карактеристична изузетно ниска стопа natalитета. Истраживачи узрока масовности економске емиграције из ових области стога с правом истичу да се ти узроци не могу тумачити (само) економским сиромаштвом нити високим природним прираштајем већ да

¹⁶ Извор података као под 14.

се морају узети у обзир други важни чиниоци, као што су: остварене друштвене и културне промене у датој области, степен друштвене свести итд.

Један од истраживача ове појаве, Ж. Танић, у својој студији *Селаца на европским раскрсницама*, истиче да је до масовног одласка на рад у иностранство из плодних равничарских села дошло, пре свега, услед застоја у достигнутом степену економског и културног развоја села, прекида или стагнације у процесу индустријализације, застоја у запошљавању у индустрији, тј. започетом свеукупном процесу трансформације традиционалног села. Према Танићу, економија је у посматраној области још пре рата почела да се прилагођава тржишној привреди и индустрији, „сељак је прихватио производњу индустријских култура и сировина за прехранбену индустрију и показао спремност да се брже преоријентише на интензивну и савремену пољопривреду“.¹⁷

Законитост је да савременији начин пољопривредне производње и савременији начин живота брже продиру у равничарска села, па је зато разумљиво да прекид или заостајање у том развоју ове крајеве теже и погађа. Танић пише: „Економска нужда подједнако подстиче на тражење рада како оне који тешко изналазе средства да би подмирили примарне потребе своје егзистенције и породичне репродукције, тако исто подстиче и оне који осећају редукацију својих проширених потреба, а на које су већ навикли. Селаца у плодним подручјима су већ оформили један стил живота, створили изванредан материјални и културни стандард и усвојили су нове методе производње а који су виши него у другим крајевима. Чим се њихов стандард и рад налазе не само у опадању него и у стагнацији, тада су они принуђени да траже друга решења а посебно онда ако се оформило и сазнање да постојећи положај не обећава перспективу бржег напретка. Та чињеница се мора имати у виду код ових сељака, и то из три разлога. Прво, све ове општине и њихова села су у току протеклих деценија били економски веома активни, стварала се повољна акумулација, улазило се у тржишну размену рада, усвајале се новине у привређивању, развијала се подела рада итд; друго, у овим крајевима су никле и успешно функционисале многе економске, производно-кооперативне, културне и образовне институције (сајмови и пијаце, задруге, производна друштва, пољопривредне школе, културна друштва и сл.) те се на тај начин створила једна тековина која подстиче људе на успешно и организовано привређивање, на стално тражење начина и облика да се не стагнира; и треће, код сељака је развијено сазнање и уверење да њихови економски, културни и произвођачки потенцијали немају довољно простора да се потпуно развијају; овде се људи вреднују углавном према радној марљивости, вредноћи и успешном произвођењу“.¹⁸

Укратко, дакле, несигурност материјалне егзистенције, будућност без перспективе, лош положај пољопривреде који не отвара могућност за већу акумулацију и проширену репродукцију, немогућност за запослење изван пољопривреде (што доводи до стварања вишка радне снаге, односно, последично до општег пада стандарда), били би основни узроци који су навели становништво да масовно, чим су се за то стекли услови у земљи и на тржишту радне снаге у иностранству, крену у потрагу за новим изворима зараде и сигурнијом егзистенцијом.

¹⁷ Танић, Ж., *Селаца на европским раскрсницама*, Београд 1974, 116.

¹⁸ Исто, 110—111.

У табели 5¹⁰ изложени су подаци о броју становника на привременом раду и процентуално учешће активног становништва одсутног из земље у односу на укупно активно становништво испитиваних насеља, упоредо током два пописна годишта, како би могао да се утврди и интензитет одсељавања.

Табела 5. Радници на привременом раду у иностранству

насеље	год.	укупн. становн.	активно	радн. на привр. раду	% акт. стан. у иностр. од укуп. а.
Кладово	1971.	6957	2812	68	2
	1981.	8325	3777	131	3
Костол	1971.	1138	617	37	6
	1981.	1218	437	43	10
Ртково	1971.	1671	1152	133	12
	1981.	1718	1112	245	22
Корбово	1971.	1930	1361	102	7
	1981.	1755	184	126	13
Милутиновац	1971.	307	212	35	16
	1981.	302	180	53	29
Велесница	1971.	747	519	114	22
	1981.	795	513	175	34
Грабовица	1971.	2155	1574	370	23
	1981.	2242	1580	619	39
Брза аланка	1971.	1668	967	111	11
	1981.	1699	1057	244	23
Михајловац	1971.	1755	1413	365	26
	1981.	1697	1133	461	41
Прахово	1971.	2455	1728	139	8
	1981.	2412	1439	273	19
Радујевац	1971.	2799	2145	323	15
	1981.	2866	1911	447	23

Године 1971, која је овде узета као референтна, већ је, као што знамо, први талас одсељеника напустио земљу (поређење с неким ранијим годиштем још би, према томе, било драстичније). Као што видимо, у већини насеља укупан број становника је незнатно повећан у односу на 1971. годину (услед природног прираштаја и помињаних имиграција у ова насеља), а у неким је чак смањен (у Корбову, Михајловцу, Милутиновцу и Прахову). Сразмерно укупном броју становника растао је, односно смањивао се и број активног становништва. У свим насељима, без разлике, битно је повећан за само једно десетогодиште број активног становништва које више не живи и не привређује у месту сталног боравка. (Тај процент

¹⁰ Извор: Попис становништва 1971, књ. X, Београд 1974; за 1981 годину извор података као под 14.

је најбитније повећан у Михајловцу — са 26% на 41%, Грабовици — са 23% на 39%, Брзој Паланци — са 11% на 23% — више од 50%). Евидентно је да је реч о огромном одливу радне снаге у радно најспособнијем узрасту. Логично је очекивати да су последице овако масовног одласка радне снаге вишеструко неповољне и по лица која одлазе и по друштво у целини, и то из неколико важних разлога: прво, јер је реч о губитку радне снаге у најпродуктивнијем животном добу. Друго, заједница годинама улаже у појединца, а те инвестиције онда не могу бити на одговарајући начин враћене. Треће, породица годинама живи у непотпуном саставу, раздвојена, деца су препуштена бризи најстарије генерације у породици, о којој такође нема ко да води бригу итд.²⁰

Међутим, говорили смо већ о узроцима радних емиграција и рекли, сумирајући резултате истраживања многих стручњака, да су људи масовно кренули изван граница земље или зато што овде нису могли да нађу одговарајуће запослење или посао није био на одговарајући начин плаћен. У таквим условима, када потражња за радним местима знатно превазилази понуду, логично је да одлив једног броја радника смањује број незапослених у земљи, с једне стране, а, с друге стране, зараде оних који раде у земљама развијене Европе, добрим делом се враћају у земљу, било штедњом у домаћим банкама, било улагањем у сопствена газдинства у матичном селу. На тај начин су, унеколико, ублажене (макар неке) негативне последице масовног одсељавања радника. Потребно је, међутим, свему додати и чињеницу да није реч само о активној радној снази већ да је реч и о великом броју тзв. издржаваних лица, чланова домаћинстава која, додуше, нису запослена у иностранству, али тамо живе, школују се, и на одређени начин привређују у породици. То су, на пример, жене домаћице, које се у статистикама и данас убрајају у „издржавано становништво“.

У табели 6²¹ дати су подаци о броју домаћинстава (односно њихових чланова), који живе у иностранству, било као радници на привременом раду било као издржавани чланови њихових породица.

Из Михајловца и Грабовице, на пример, било је одсутно у тренутку пописа више од 50% домаћинстава, што значи да су насеља напола испражњена. Илустрације ради, у последњој колони табеле 6 приказан је број домаћинстава у којима се неко од чланова вратио и трајно настанио на свом газдинству. Ако се та колона упореди са колоном 2, јасно је да је број повратника, чак петнаест и више година после првог таласа одсељавања, необично мали, чак занемарљив.

Домаћинства

У табели 7²² дато је на истом месту бројно кретање становништва и домаћинстава од 1948. до 1981. године и индекси њиховог пораста, тако да их је могуће непосредно упоредити. Већ на први поглед јасно је да је слика у погледу бројног кретања домаћинстава, као и у погледу броја становника, прилично неједначена.

²⁰ Упоредити: Милић, А., *Васпитна функција породице и одлазак родитеља на рад у иностранство*, Социологија села 40/42 — 1973, 131—143.

²¹ Извор података: као под 14.

²² Извор података: Попис становништва 1961, књ. X, Београд 1965; Попис становништва и станова 1971, Становништво, величина поседа и извори прихода домаћинства, Београд 1974; за 1981. годину извор података као под 14.

Табела 6. Домашинства према броју чланова на привременом раду, члановима који с њима бораве и броју повратника

насеље	укупно		дом. која имају чл. у иностранству	чл. дом. који само бораве	дом. с повратницима
	дом.	стан.			
Кладово	2 622	(8 325)	84 (188)	25 (45)	65 (78)
Костол	337	(1 218)	26 (55)	10 (12)	12 (12)
Ртково	356	(1 718)	138 (277)	22 (30)	17 (21)
Корбово	458	(1 755)	83 (161)	24 (35)	17 (20)
Мизгутиновац	66	(302)	35 (66)	10 (13)	12 (17)
Велесница	192	(795)	93 (190)	9 (15)	23 (31)
Грабовица	475	(2 242)	283 (749)	95 (128)	19 (25)
Бреза Паланка	486	(1 699)	123 (311)	42 (67)	12 (15)
Михајловац	380	(1 697)	240 (531)	49 (68)	59 (70)
Прахово	598	(2 412)	141 (301)	16 (27)	14 (16)
Радујевац	574	(2 866)	247 (485)	25 (37)	88 (113)

Табела 7. Бројно кретање становништва и домаћинства.

насеље	ГОДИНА ПРОЦЕНА				ИНДЕКС						
	1948.	1961.	1971.	1981.	61/48	71/48	71/61	81/71	81/61	81/48	
Кладово	с.	2 128	2 683	6 957	8 325	126,1	326,9	259,3	119,6	310,2	413,5
	д.	634	807	2 296	2 622	127,2	362,1	284,5	114,1	324,9	413,5
Костол	с.	834	891	1 138	1 218	106,8	136,5	127,7	107,0	136,7	146,0
	д.	164	227	290	337	138,4	176,8	127,8	116,2	148,4	205,4
Ртково	с.	1 771	1 764	1 671	1 718	99,6	94,4	94,7	102,8	97,3	97,0
	д.	349	355	348	356	101,7	99,7	98,0	102,2	100,2	102,0
Корбово	с.	1 892	2 055	1 930	1 755	108,6	102,0	93,9	90,9	85,4	92,7
	д.	399	441	457	458	110,5	114,5	103,6	100,2	103,8	114,7
Милутиновац	с.	253	304	307	302	120,2	121,3	101,0	98,3	99,3	119,3
	д.	55	66	67	66	121,0	121,8	101,5	98,5	100,0	120,0
Велесница	с.	677	751	747	795	110,9	110,3	99,5	106,4	105,8	117,4
	д.	157	171	186	192	108,9	118,5	108,8	103,2	112,2	122,2
Грабовица	с.	1 916	2 083	2 155	2 242	108,7	112,5	103,5	104,0	107,6	117,0
	д.	416	469	485	475	112,7	116,6	103,4	97,9	101,2	114,1
Брза Паланка	с.	1 739	1 801	1 668	1 699	103,6	95,9	92,6	101,8	94,3	97,6
	д.	396	448	464	486	113,1	117,2	103,6	104,7	108,4	122,7
Михајиловац	с.	1 744	1 786	1 755	1 697	102,4	100,6	98,3	96,6	95,0	97,3
	д.	390	397	374	380	101,8	95,9	94,2	101,6	95,7	97,4
Прахово	с.	2 186	2 600	2 455	2 412	118,9	112,3	94,4	98,2	92,7	110,3
	д.	556	721	614	598	129,7	110,4	85,2	97,3	82,7	107,5
Радујевац	с.	2 708	2 767	2 799	2 866	102,2	103,4	101,2	102,3	103,5	105,8
	д.	618	630	600	574	102,0	97,1	95,2	95,6	91,1	92,8

Јасно се разликују насеља која припадају општини Кладово од оних у општини Неготин. Већина насеља кладовске општине показује, блаже или јаче изражен, континуирани пораст броја домаћинства (у Кладову је индекс пораста 1981/48 износио чак 413,6 — то је иначе највећа стопа раста у целој испитиваној области). Изузетак представљају Ртково и Грабовица, у којима број домаћинства опада почевши од 1971. године. И иначе мало село Милутиновац не мења своју величину ни по броју становника ни по броју домаћинства од 1948. године до данас. За разлику од насеља у кладовској општини, у сва три насеља која припадају општини Неготин стално опада број домаћинства. Тај број нарочито опада у односу на 1961. годину (индекс 1981/61 за Прахово је 83,0 а за Радужевац 91,1). Пораст броја домаћинства (у насељима у којима се запажа пораст) тече или упоредо с порастом становништва или чак бржим темпом. Томе је разлог, пре свега, раздвајање породица које су дотада живеле у заједничком домаћинству кад је реч о пољопривредној породици, а потом излазак једног члана који заснива сопствено домаћинство — дакле породичне деобе.

На пример, индекс раста домаћинства у периоду 1948/81 у селу Корбову износи 114,7, док је број становника у опадању, (индекс 92,7). У Костолу, за исти период, индекс раста домаћинства износи 205,4, док становништво расте спорије (индекс 146,0). У односу на 1948. годину, највише процентуално расло и становништво и домаћинства у Кладову — становништво за 291%, а број домаћинства повећан је чак за 314% од 1948. године до данас. Дакле, тамо где постоји стални пораст броја домаћинства реч је о раслојавању и деоби великих породичних домаћинства с више чланова. Међутим, за разлику од општег процеса деобе и уситњавања вишечланих домаћинства, карактеристичног за целу земљу и у неким крајевима веома израженог, нарочито после рата, тај процес се не испољава сасвим недвосмислено у свим овим насељима. По правилу, пораст броја домаћинства увек је био бржи од пораста укупног становништва. Пораст броја домаћинства, каже Р. Петровић, одвијао се у међузависности са свођењем домаћинства на породицу, смањивањем броја чланова породице и ширењем живота изван породице.²³ У овом подручју, међутим, тај процес показује одређена одступања од општег тока. Потребно је упоредити различита пописна годишта у табели 7: број домаћинства 1961. године у односу на 1948. у осетном је порасту у свим испитиваним насељима. Томе је узрок, свакако, помињани процес промена у савременој породици у правцу сужавања и дељења. Од 1961. године, кад је тај процес углавном завршен, уочавамо да у већини насеља број домаћинства знатно расте или чак опада (у неким насељима као у Прахову и Радужевацу, опада знатно). Један од главних разлога за настанак ове појаве пре свега су бројне емиграције. Напоредо с опадањем броја домаћинства смањује се укупан број становништва — одлазе читаве породице.

С друге стране, познате особине тимочког типа породице (низак natalитет, систем једног детета) условљавају да деоба породице буде најчешће међугенерациска — одвајање породице јединог потомка од родитеља, а да, самим тим, ове деобе, односно праћење броја домаћинства, буду мање изражене. Штавише, истраживачи су у овој области забележили и процес супротан општем току промена у савременој породици. Наиме,

²³ Петровић, Р., *Друштво и становништво, Макросоциолошки и демографски аспекти развоја СР Србије*, Економски институт, Београд 1978, 202

под утицајем промена изазваних изградњом ХЕ „Бердап“ забележено је да је планско пресељавање насеља, односно подизања кућа у новом насељу било прилика за многа домаћинства да се споје, испротив општој тенденцији нуклеаризације породице. М. Радовановић истиче да је појава „спајања домаћинстава“ резултат одомаћеног система једног детета у овој области.²⁴ Укратко, у већини испитиваних насеља запажа се да број домаћинстава стагнира а у неким и опада, и то углавном из два разлога: 1) ово је изразито емиграциона област, велики је број одсељеног становништва; 2) услед познатих особина породице овог краја долази чак до спајања раније издељених домаћинстава.

Тако на пример, у Прахову и Радужењу у односу на 1961. годину расте укупно становништво, али се смањује број домаћинстава (индекси 83,0, односно 91,1); овај податак потврђује наведене налазе о спајању домаћинстава.

Овај процес врло речито илуструју подаци у табели 8²⁵ о просечној величини домаћинстава према броју чланова у различитим годиштима.

Табела 8. Просечна величина домаћинства према броју чланова по годиштима — просечан број чланова домаћинства —

насеље	1948.	1961.	1971.	1981.
Кладово	3,3	3,3	3,0	3,2
Костол	5,0	3,9	3,9	3,6
Рпково	5,1	5,0	4,8	4,8
Крбово	4,8	4,6	4,2	3,8
Милутиновац	4,6	4,6	4,6	4,6
Велесница	4,3	4,4	4,0	4,1
Грабовица	4,6	4,4	4,4	4,7
Брза Паланка	4,4	4,0	3,6	3,5
Михајловац	4,5	4,5	4,7	4,5
Прахово	3,9	3,6	4,0	4,0
Радужевац	4,4	4,4	4,7	5,0

Док се од 1948. године до 1961. па и до 1971. углавном у свим насељима смањује величина домаћинства оним темпом којим се домаћинства смањују у Србији уопште,²⁶ од 1971. године запажа се обратан процес: у четири насеља се повећава просечна величина домаћинства (у Грабовици, на пример, за само десет година са 4,4 на 4,7 чланова), у три је непромењена (што значи да не прати општи ток промена у породици у савременом друштву), а у четири се смањује (у Брзој Паланци, Михајловцу, Корбову и Костолу). Не чини се да ова појава има икакве везе са изградњом ХЕ „Бердап“; пре би се рекло да је одлучујући утицај имала вишегенерацијска породична заједница и мали број деце наследника.

²⁴ Радовановић, М., н. д., 51.

²⁵ Извор: као под 22.

²⁶ Петровић, Р., н. д., 204.

Традиција раног ступања у брак условила је да у једном домаћинству живе по 3 до 4 генерације предака и потомака, на пример: деда и баба, њихов ожењени син са својом породицом и његов ожењени син који већ има потомка. Зато је, наспрот тенденцији смањења величине домаћинства, овде још у високом проценту има домаћинства са шест и седам чланова (видети табелу 9).²⁷

Табела 9. Домаћинства према броју чланова у %

насеље	1	2	3	4	5	6	7	8
Кладово	12,8	15,4	18,5	17,0	13,0	10,5	4,1	1,6
Костол	8,9	17,8	19,0	27,6	14,2	8,6	1,8	1,5
Ртково	4,2	13,2	9,0	14,3	15,4	23,0	11,8	8,1
Крбово	10,3	20,7	14,2	19,6	11,1	12,4	6,1	4,4
Милутиновац	4,5	6,1	16,7	19,7	18,2	19,7	9,1	4,5
Велесница	10,4	15,6	10,9	18,7	12,0	21,3	8,3	2,0
Грабовица	5,9	11,8	10,7	13,3	17,0	21,2	12,4	6,5
Брза Паланка	18,3	15,4	18,5	17,0	13,0	10,5	4,1	1,6
Михајловац	8,7	13,1	10,8	14,5	17,9	17,1	10,3	8,7
Прахово	11,2	17,0	15,4	15,4	12,4	14,0	9,0	4,7
Радујевац	8,7	9,0	8,2	9,6	15,1	21,1	17,2	10,4

У односу на ранија годишта, осетно је смањен број домаћинства са осам и више чланова, углавном услед деобе задружних породица и смањивања natalитета. Међутим, стално треба имати на уму да се овде, без обзира на релативно висок процент домаћинства са шест и седам чланова, не ради о остацима некадашњих братинских или „правих“ задруга, већ о вишегенерацијским домаћинствима у којима због раног ступања у брак и система једног детета живи по неколико генерација сродника по вертикалној линији сродства, по неколико нуклеарних породица. Па ипак се може констатовати осетан пад броја вишечланих домаћинства у односу на претходне године, чему је најчешћи узрок свакако пад natalитета.

Просечна величина свих домаћинства нижа је од величине породичних, јер се у њих укључују и тзв. самачка домаћинства (у табели 9 нису одвајана породична од непородичних домаћинства). Судићи према подацима у табели 9, све се чешће срећу лица која живе ван породице. Углавном је ту реч о лицима досељеним из других крајева ради запослења у овдашњој индустрији — што се види по томе у којим су насељима самачка домаћинства највише заступљена (Брза Паланка, Кладово, Прахово). Статистика, на жалост, не пружа податке о онима који живе као самци, нема података о њиховој старосној и полној структури, занимању и образовању, што би свакако било корисно за употпуњавање слике о породици у нашем друштву.

²⁷ Извор података као под 14

С друге стране, релативно висок процент породичних домаћинстава са два члана указује на стално повећање старачких домаћинстава — услед ниског наталитета, одсељавања потомака на рад у иностранство итд. На основу статистичких података може се закључити да је живот изван породице све учесталија појава у овој области. О томе сведочи не само релативно висок процент самачких непородичних домаћинстава већ и породичних домаћинстава са два члана. Двочлано домаћинство је најчешће породица брачног пара чија деца не живе с њим. То су најчешће старачка домаћинства која ће временом постати самачка, повећавајући број непородичних самачких домаћинстава. Старачка домаћинства овде нису ретка појава и карактеристична су међу пољопривредним становништвом.²⁸

Економска структура

Статистички подаци показују да економска структура становништва у последњих двадесетак година постаје знатно сложенија. Године 1961, на пример, ово је било изразито пољопривредно подручје. Осим Кладова и Прахова, насеља која још од раније нису искључиво пољопривредна, сва остала испитивана насеља имала су више од 70% пољопривредника од укупног броја становника. У табели 10²⁹ дати су упоредни подаци за два годишта из којих видимо да је 1961. године удео активног пољопривредног становништва у укупном активном становништву релативно висок, што указује на изразито висок удео пољопривредног становништва у економској структури овог подручја.

Табела 10. Пољопривредно становништво

насеље	годи- на	укуп. станов- ништво	пољо- привред- но	актив.	актив. у пољо- прив.	у ч. у % акт. у укуп.	пољ. у укуп.	акт. пољ. у ук.
Кладово	1961.	2 683	744	935	300	35	28	32
Костоп	1961.	891	680	499	426	56	76	85
Ртково	1961.	1 764	1 552	1 098	1 029	62	88	94
Корбово	1961.	2 055	1 539	1 199	1 005	58	75	84
Милутиновац	1961.	304	276	199	188	65	91	94
Велесница	1961.	751	702	520	484	69	93	93
Брза Паланка	1961.	1 801	1 231	875	700	49	68	80
Грабовица	1961.	2 083	1 942	1 257	1 192	60	93	95
Михајловац	1961.	1 786	1 630	1 270	1 201	71	91	95
Прахово	1961.	2 600	1 426	1 634	1 100	63	55	67
Радујевац	1961.	2 767	2 435	2 012	1 830	73	88	91

²⁸ Марјановић, М, н. д., 116.

²⁹ Извор података: Попис становништва за 1961. годину, књ. XV, Београд 1965; за 1981. годину извоуор као под 14.

Табела 10а. Пољопривредно становништво

насеље	годи- на	укуп. станов- ништво	пољо- привред- но	актив.	актив. у пољо- прив.	уч. у % акт. у	укуп. пољ. у	укуп. акт. пољ. у
Кладово	1981.	8 149	232	3 646	154	45	3	4
Костол	1981.	1 163	127	394	89	34	11	23
Ртково	1981.	1 433	752	867	645	60	52	74
Корбово	1981.	1 594	629	858	528	54	39	62
Милутиновац	1981.	236	123	127	95	54	52	75
Велесница	1981.	605	273	338	242	56	45	72
Грабовица	1981.	1 495	1 023	961	836	64	68	87
Брза Паланка	1981.	1 388	653	813	559	59	47	69
Михајловац	1981.	1 168	701	672	555	58	60	83
Прахово	1981.	2 112	676	1 166	609	55	32	52
Радујевац	1981.	2 382	1 548	1 464	1 170	61	65	80
Грабовица	1981.	1 495	1 023	961	836	64	68	87

У односу на 1961. годину, данас се уочава знатно смањење пољопривредног становништва у укупном становништву (у Кладову, на пример са 28% на свега 3%), а тиме и смањење активног пољопривредног становништва у укупном активном становништву. Занимљиво је да се и укупан удео активног становништва у укупном становништву осетно смањује у готово свим насељима, чему је разлог вишегодишње одсуствовање активне радне снаге из места боравка због рада у иностранству. Пораст активног становништва у укупном становништву осетан је једино у оним насељима која ни раније нису била изразито пољопривредна, као што су Брза Паланка и Кладово; чему је углавном разлог помињано досељавање радне снаге из других крајева републике ради запослења у овдашњој индустрији, али и извесно окретање од пољопривреде ка другим врстама делатности. Попис становништва из 1971. године — та година је узета као средишња између два напред упоређивана пописна годишта — показује да се професионална делатност оријентише углавном на пољопривреду и рибарство.³⁰ Друге делатности активног становништва тек су незнатно заступљене, изузев у Прахову, где осим у пољопривреди активно становништво ради и у индустрији, и у Кладову у коме је делатност становништва разноврсна — највише је запослених у грађевинарству, затим у индустрији, трговини итд. Сва остала насеља дају прилично уједначену слику у погледу делатности — основна оријентација становништва је пољопривреда.

Међутим, не може се занемарити чињеница да је и поред тога што је пољопривреда још процентуално најзаступљенија делатност, ова села, мање или више, захватила професионална диференцијација. Становништво се запошљава у локалној индустрији, земљорадничким задругама, грађевинарству и занатству. Тако, на пример, у Брзој Паланци има 35 запосле-

³⁰ Попис становништва и станова, књ. X, Делатност, Београд 1973.

них у занатству и исто толико у култури и социјалним установама; у Корбову 107 лица ради у саобраћају, а у Костолу чак 147, из Прахова је у саобраћају запослено 124 лица, у трговини 44 лица итд. Може се рећи да је све већи број оних домаћинстава у којима је бар један члан запослен ван пољопривреде, односно да се повећава удео домаћинстава мешовитих извора прихода у односу на домаћинства која живе искључиво од пољопривреде. То се најбоље види из података последњег пописа о броју радника: у Брзој Паланци било је свега 235 радника, у Велесници 90, Грабовиц 91, Кладову 3 225, Корбову 318, Костолу 298, Милутиновцу 32, Рткову 208, у Михајловцу 105, Прахову 536 и Радужеvcу 267 радника, што је знатно више него ранијих година.³¹ Овај пораст је поготову изражен кад се узме у обзир све активно становништво које ради у иностранству а инвестира у заједничко домаћинство у селу у коме (од пољопривреде) живи остатак породице.

Сложенија социо-професионална структура становништва одражава се и на професионалну оријентацију сеоске омладине. М. Марјановић је анкетирао ученике основне школе у неголинској општини о њиховој професионалној будућности. Анкета је показала да 43% ученика намерава да настави школовање, а од тог броја већина се определила за хемијску или техничку струку.³² На то опредељење свакако је умногоме утицала могућност запослења у хемијској индустрији у Прахову, с једне стране, а, с друге стране, опредељење за аутомеханичарско занимање, потреба за одржавањем и поправком постојеће механизације и настављање везе с пољопривредом.

Писменост и образовна структура

Подаци о броју неписменог становништва непосредно после рата показују да је у овом подручју изразито висока стопа неписмености. (видети табелу 11)³³ Највише неписменог становништва било је 1948. године у Велесници (40%), Грабовици (46%) и Брзој Паланци (47%), тек нешто мање од просека за Србију из 1931. године, када је било нешто мање од 50% неписменог становништва.³⁴ Остала насеља нису у много повољнијем положају; осим Кладова, које је 1948. године имало 15% неписмених, у свим осталим местима тај број износи више од 20%, па чак и знатно више од 30%. Ако упоредимо податке из 1948. године са резултатима последњег пописа 1981. године, запажамо знатан напредак, односно смањење броја неписмених у свим испитиваним насељима чак и за 50% у односу на послератни период. У процесу описмењавања становништва запажају се одребене специфичности од насеља до насеља. Тако је, на пример, стопа неписмених најмање опала у оним насељима у којима се за последњих четрдесетак година број становника тек незнатно повећао или чак стагнирао (у Михајловцу са 20% у 1948. години на 16% у 1981. години или у Корбову са 36% на 37%). То су изразито пољопривредна насеља. За раз-

³¹ Извор података као под 14

³² Марјановић, М., н. д., 117—118.

³³ Извор за 1948. годину: Попис становништва за 1948, књ. V, Савезни завод за статистику, Београд 1955; за 1981. годину извор података као под 14.

³⁴ Веселић, М., Становништво и миграција, 61

лику од њих, Прахово, као пример индустријског насеља, показује и другачије карактеристике у том погледу, мада је и ту број становника старијих од 10 година повећан за свега 135. У Прахову је, наиме, за четири деценије, број неписмених смањен тачно за 50%. Сличан пример је и Кладово, које је, додуше, и имало најмање неписмених, али које бележи и највећи индекс раста броја становника. Ту је број неписмених такође смањен за половину, и износи свега 444 од 6 778 становника старијих од 10 година или 7%.

Табела 11. Становништво старо преко 10 година

насеље	год.	свега неписмених			% од укуп. (од жена)	
		укупно	број (жене)			
	1948.	1754	265	(224)	15	(23)
Кладово	1981.	6778	444	(377)	7	(11)
	1948.	665	201	(155)	30	(44)
Костол	1981.	1047	158	(127)	15	(23)
	1948.	1404	524	(398)	37	(52)
Ртково	1981.	1508	327	(260)	22	(33)
	1948.	1531	559	(452)	36	(56)
Корбово	1981.	1576	424	(338)	27	(42)
	1948.	—	—	—	—	—
Милутиновац	1981.	263	65	(48)	25	(37)
	1948.	550	220	(162)	40	(53)
Велесница	1981.	696	435	(297)	24	(80)
	1948.	1600	742	(509)	46	(61)
Грабовица	1981.	1963	568	(389)	29	(39)
	1948.	1899	898	(596)	47	(61)
Брза Папалнка	1981.	1457	435	(297)	30	(41)
	1948.	1519	312	(251)	20	(31)
Михајловац	1981.	1522	240	(204)	16	(25)
	1948.	1940	510	(394)	26	(40)
Прахово	1981.	2075	280	(234)	13	(21)
	1948.	2405	623	(474)	26	(37)
Радујевац	1981.	2547	351	(295)	147	(22)

Неписмено становништво, како 1948. године тако и данас, у знатној већини чине жене. Сразмерно укупном смањењу броја неписмених смањује се и учешће неписмених жена у укупној популацији. Међутим, ни у једном насељу се процент неписменог мушког и женског становништва ни приближно не подударају; неписмене жене и данас, као и пре 40 и више година, чине основну масу неписмених. Основна разлика је у томе што је у попису из 1948. године велик број неписмених жена припадао млађим добним скупинама (изнад 20 година), док данас неписмене жене

углавном припадају старијим годиштима (преко 50 година, а највише преко 65 година), што значи да је образовни ниво становништва у порасту, и да је, захваљујући Закону о обавезном основном образовању, међу становништвом млађим од тридесет година занемарљиво мали процент неписмених. У групи до 14 година старости у већини насеља није забележен ни један неписмени становник, у неким има по једно или два лица, а само је у Брзој Паланци евидентирано четворо неписмене деце. Потребно је, међутим, истаћи да се у Попису из 1981. године не прецизира да ли се под неписменим становништвом подразумевају они који немају никакву школску спрему (у Попису из 1961. године те две категорије су разграничене) или они који не умеју да читају и пишу. Јер, судећи према резултатима ранијих пописа, већина становника била је без икакве школе, али су умели да читају и пишу, или су имали завршену четворогодишњу основну школу, што је у ствари недовољна писменост.

Образовни ниво становништва данас је у осетном порасту у односу на претходна годишта. То се види из података о броју ученика који похађају средње стручне школе и броју студената. Из последњег пописа може се уочити да је све већи број оних са завршеном средњом школом за КВ раднике, а повећава се и број високообразованих. Ту је, наравно, знатно испред осталих насеља, Кладово, с обзиром на то да је насеље градског типа, у коме има 236 лица са завршеном вишом или високом школом. Такође се запажа да су разлике између полова у погледу образовања знатно смањене у односу на ранија годишта. Још је у свакој од образовних категорија готово двоструко више мушкараца него жена, али је сасвим јасно изражена тенденција да се у том погледу бришу или бар умање полне разлике. Уочава се нешто позитивнији став према настављању школовања међу мушкарцима, али су код најмлађе генерације те разлике све мање.³⁵

Измена образовне структуре становништва умногоме утиче на смањивање разлика између села и града, што се огледа у начину живота, систему вредности и схватањима сеоске омладине.

Старосна структура

Већ је констатовано, а из табеле 12³⁶ се то и боље може уочити, да је у испитиваним насељима наталитет у опадању, с обзиром на то да се удео најмлађег становништва континуирано смањује у готово свим насељима обухваћеним испитивањем. То само говори да је реч о појачаној контроли рађања која је, као што је познато, једна од најважнијих особина породице у источној Србији.

³⁵ Марјановић, М., н. д., 129.

³⁶ Извор података као под 14.

Табела 12. Старосна структура становништва по великим старосним групама

насеље	Младо становн. 0—19		Средње стан. 20—59		Старо становн. 60	
	1971.	1981.	1971.	1981.	1971.	1981.
Кладово	2467	2756	3972	4973	498	570
Костол	784	372	588	699	142	147
Ртково	405	448	850	948	293	320
Корбово	516	381	1040	991	203	380
Милутиновац	100	83	153	177	54	42
Велесница	224	203	394	457	127	131
Грабовица	584	531	1231	1343	338	361
Брза Паланка	526	451	887	1034	250	211
Михајловац	368	329	1028	1028	354	325
Прахово	604	603	1327	1363	513	439
Радујевац	611	636	1545	1474	636	589

Табелом су обухваћене велике старосне групе: 0—19 година, 20—59 година и преко 60 година старости. Старосна група 0—19 година опада у осам села у односу на 1971. годину. Једино се у Рткову и Радујевицу може констатовати да постоји тенденција ка повећању наталитета, и, сасвим разумљиво, у Кладову, насељу градског типа, где је на пораст броја најмлађег становништва утицао не само повећан природни прираштај, већ свакако и механички прилив становништва. Опадање наталитета је тим израженије кад се зна да неговање система једног детета на целом овом подручју није нова појава, већ има дугу традицију која сеже и у прошли век.

Следствено опадању наталитета, односно смањеном учешћу старосне групе најмлађих, старосна група изнад 60 година повећава се у последњем пописном раздобљу, што указује на више пута истицани проблем старења становништва. Добра група средње старог становништва, међутим, не показује тенденцију ка смањењу. Напротив, изузев у Радујевицу и Корбову, у свим осталим насељима удео средње старог становништва је у порасту. То је најшира старосна скупина, којом су обухваћени и становници рођени пре рата и они рођени у послератном периоду. Разлог повећаном уделу те групе свакако је у чињеници што је већина тог становништва рођена у послератном, такозваном компензацијском периоду, а становништво које је рођено пред рат није у рату претрпело губитке као остала, старија годишта.

Закључак

Из изложеног материјала намеће се закључак да су на структуру становништва и домаћинства у испитиваном подручју у послератном периоду одсудно утицала два чиниоца: један је из домена културне традиције целе источне Србије, а то је строга контрола рађања, односно не-

говање система једног детета; други фактор је друштвено-економски: масовна радна емиграција у земље западне Европе услед бесперспективности и несигурности материјалне егзистенције у земљи. Како су показали изложени подаци, на сваки од демографских параметара који је узет у разматрање битно је утицао један од та два фактора, или оба заједно. Пођимо редом. У погледу броја становника видели смо да се сва насеља, осим Кладова, као градског центра, смањују или је пораст у њима сасвим незнатан у односу на 1948. годину. Најдрастичније смањење статистика бележи 1971. године, кад су радне емиграције доживеле пуни интензитет.

Процес раслојавања и деобе великих породичних домаћинстава у овом подручју није снажније изражен, с обзиром на то да је реч о специфичном типу породице за који је карактеристичан низак наталитет. Следствено томе, у породичном домаћинству живи, по правилу, по неколико нуклеарних породица сродника по вертикалној линији. Штавише, последњих година, услед изразито ниског природног прираштаја, запажа се, супротно општем току нуклеаризације породице, процес спајања раније издељених домаћинстава. Упоредо са смањењем броја домаћинстава смањује се и укупно становништво. Наиме, на раду у иностранству налазе се читаве породице.

Још једна битна последица деловања ова два фактора јесте знатно повећање броја старачких домаћинстава. С обзиром на то да је за ово подручје још карактеристично веома рано ступање у брак (између 15 и 19 година), онда је разумљиво да се у иностранству најчешће налазе и две, па и три генерације сродника из истог домаћинства, а да у месту становања остају само најстарији и евентуално најмлађи чланови породице (обично само једно дете). У непосредној вези с тим је и смањење удела активног становништва у укупном становништву. Највећи број лица која чине активну радну снагу већ годинама привређује у иностранству. Истина, зарада стечена ван земље инвестира се у развитак породичног газдинства и куповину пољопривредне механизације, што значи да се рачуна на повратак и обезбеђују повољнији услови за живот у матичном селу у будућности.

Међутим, изразито низак наталитет утиче да се број најмлађих лица смањује из године у годину и, сагласно томе, повећава број старих (преко 65 година старости), то јест да је реч о континуираном и битно израженом старењу становништва, што је важан демографски и друштвени проблем.

У погледу економске структуре запажа се знатно смањење пољопривредног становништва што је опет једна од последица масовних радних емиграција. С друге стране, изградња нових индустријских објеката, која додуше није довољна да подмири потребе за запослењем, унеколико је утицала на усложњавање економске структуре становништва и професионалну оријентацију сеоске омладине, која своју будућност не види у пољопривреди. Локално становништво се данас запошљава у индустрији, грађевинарству, занатству. Такође, се може уочити да је процент неписмених опао чак за 50% у односу на 1948. годину. Стопа неписмених је, природно, највећа у изразито пољопривредним насељима. Као и другде, неписмено становништво чине углавном жене, и то оне старије од 60 година. Образовни ниво становништва у осетном је порасту. Све је већи број лица са завршеном средњом и вишом школом, а мора се нагласити

да су у том погледу све мање разлике између полова, нарочито у најмлађој генерацији, што је несумњиво последица пораста опште просвећености становништва и промене вредносне оријентације, а сагласно порастом животног стандарда и побољшањем услова у којима се живи.

Miroslav Malešević

DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE IRON GATE SETTLEMENTS

The paper deals with the population structure in two regions in eastern Serbia. Krajina and Ključ. It is possible to conclude from the presented material that two factors have had decisive effects on population and domestic group structure in the years after the Second World War: the first is the one passed down by the traditional eastern Serbian culture and that is birth control or the nourishment of the single child system; the second one is of the socio-economic nature: heavy economic emigration to western European countries caused by insecurity of material existence and poor opportunities at home. As exemplified by the presented data, each and every demographic parameter that was analyzed had been essentially effected by either one or by both of these factors.

Оригинални научни рад
UDC: 314.5/.6(497.11)

Никола Пантелић
Етнографски институт САНУ
Београд

ИСПИТИВАЊА БРАКА И ПОРОДИЦЕ У НАСЕЉИМА У ПРЕДЕЛУ ИЗГРАДЊЕ ХИДРОЕЛЕКТРАНЕ „БЕРДАП II“

Изградња хидроелектране и последице њеног постојања и рада, у области друштвеног живота највише ће утицати на промене у брачним и породичним односима. Излагања у раду односе се на карактеристичне одлике традиционалних облика брака и породице као и на промене које се одвијају у том домену.

Кључне речи: брак, породица, Власи, домазетство, малолетнички брак.

I

Изградња великог електроенергетског постројења за коришћење хидропотенцијала Дунава на југословенско-румунској граници има како посредни тако и непосредни утицај на битне, формалне и стварне промене друштвеног, односно, одређеније, породичног живота. Промене природне околине, структуре и начина привређивања, просторне организације нових насеља која су изграђена и даље се граде, начина становања, привремене и трајне промене у саставу становништва и друге структурне промене демографских одлика, као и уопште начина живота, одвијаће се вероватно и даље убрзано и после великих грађевинских и других радова и премештања неких насеља, као што су Брза Паланка и Михајловац, на нове локације. Брза Паланка, некадашња погранична варошица, сада има сва обележја мале, савремено урбанизоване целине и Михајловац, село које је имало неке одлике почетка урбанизовања центра и дела главне улице, сада је још више добило обележја урбанизованог села са савременим кућама.

Изградња хидроелектране и свега оног што ће бити последица њеног постојања и рада, у области друштвеног живота, у прво време, свакако, највише ће утицати на промене у брачним и породичним односима у насељима измештеним због потапања локација на којима су се налазила а затим, и у насељима у околини.

Даља излагања углавном ће се односити на карактеристичне одлике традиционалних облика брака и породице у поменутих насељима и шире, у североисточној Србији. Односно, на брак и породицу какви су били пре изградње „Бердапа I“ и „Бердап II“ и кад још није било толико одлазака на привремени рад у иностранство, који у много случајева постаје

дуготрајни боравак, са дужиим или краћим посетама родном крају. Значи, изградња хидроенергетског система, велике миграције првенствено радно способног пољопривредног становништва, на рад у иностранству и у земљи у индустрији и другим делатностима допринели су брзим и квалитетним променама у породичном животу, са још присутним конзервативно-традиционалним схватањима и психолошким сукобима у одмеравању традиционалних и савремених вредности. Колике су и какве све промене вероватно ће показати истраживања и анализе савременог брака, на чему ради Зорица Дивац у оквиру пројекта Етнографског института. Чињенице које се односе на пребашње стање претежно сам обрадио и објавио у радовима о Неготинској крајини и приобалним насељима Пореча. Овде износим резимиране резултате тих и нових испитивања, са одређеним допунама, неке унеколико измењене, као и нове интерпретације и промишљања.¹

II

Насеља у непосредној зони изградње и рада хидроенергетског система „Бердап“, односно у приобалном појасу на десној обали Дунава у Југославији настанују претежно Власи, и то углавном из групе Царана.² У етничком саставу има још Влаха Унгуреана и, наравно, етничких Срба; осталих је занемарљив број.³ Изузетак је Брза Паланка, која има нешто другачију и разноврснију структуру. У варошици има више становника који су дошли и из удаљенијих крајева наше земље али претежно су из околине и из источне Србије. Сви они, ако су трајно настањени, интегрисали су се у чврст конгломерат који је имао одлике маловарошког и сељачког начина живота и менталитета какав је карактеристичан за североисточну Србију, а особито за приобалне варошице на Дунаву, на државној граници у којима је било занатлија, трговаца, бродара, рибара, државних службеника и других. Многи мештани имали су углавном мале земљишне поседе и бавили се земљорадњом. Земљу су обрађивали сами или уз помоћ најамних радника или су имања давали у закуп (у мањој мери). Али, ни у овом насељу брак и по-

¹ Видети радове: Н. Пантелић, *Друштвени живот у Неготинској крајини*, Гласник етнографског музеја (ГЕМ), књ. 31—32, Београд 1969, 297—326; *Прилог проучавању брака и породице у становништву бердапских насеља*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 7, Београд 1974, 45—55; *Традиционални елементи друштвене организације у североисточној и делу централне Србије*, Годишњак XVIII, Центар за балканолошка испитивања АНУ БиХ, Сарајево 1980, 173—199; Душан Дрљача, *Запажања о браку и свадби у кључким селима*, Развитак 4—5, Зајечар 1979, 80—88.

² Тихомир Борђевић, *Кроз наше Румуне*, Београд 1906, 14 и даље; Петар Влаховић, *Неке етнолошке одреднице Влаха североисточне Србије*, Зборник радова Музеја рударства и металургије, књ. I, Бор, 1980.

³ Душан Дрљача, *Село Љубичевац у дунавском Кључу*, Развитак 4—5, Зајечар 1975; 51—57; исти, *Етнолошка грађа о становништву Брзе Паланке у последњих сто година*, Зборник радова етнографског института САНУ, књ. 11, Београд 1981, 117—128; исти, *Нека запажања о становништву кључких села у последњој деценији*, Развитак 3, Зајечар 1982, 29—37; *Нека запажања о становништву крајинских села у последњој деценији*, Развитак 3, Зајечар 1983, 14—19.

родица у основи нису имали битно друкчије одлике него у околним селима и шире подручју Кључа и Неготинске крајине. Брза Паланка, и поред неких разлика у односу на околна села, пре свега у структури становништва, привредној делатности и другом, у суштини се уклапала у општи колорит друштвених односа и понашања, начина брачног и породичног живота у североисточној Србији.⁴

Чињеница да испитивана села настањују углавном Власи одређује обележја организације породице, породичног живота, брака и брачних односа у систему сељачког друштва у северном делу Балканског полуострва и ужој територији североисточне Србије. Становништво у испитиваним насељима, као и уосталом и у другим влашким селима, у ближој и даљој околини, национално је опредељено као Срби; мали је процент оних који су се изјаснили као Власи или, још мање, као Румуни. За велики број породица зна се да су досељене из суседне Румуније почетком XIX века или касније.⁵ Власи Царани су сачували нека етничка обележја, као што је језик, обичаји, а до недавно ношња, одређени елементи материјалне културе уочљиви у градитељству и становању, као и друго, по чему се разликују од суседних етничких Срба пре свега, а затим унеколико и од Влаха Унгуреана у селима у унутрашњости. Међутим, треба нагласити да брак и породица у испитиваним и другим селима овог и ширег подручја имају велике сличности. Али, постоје знатне разлике у поређењу са румунским и српским селима на румунској обали Дунава. Тако, на пример, у румунским селима није био тако учестао домазетски брак, као ни малолетнички брак, нити систем „једног детета“, што је већ дуже време карактеристично за већи део североисточне Србије. Те појаве могу се на основу статистичких и других података пратити од половине, а без двоумљења од краја XIX века. Поменуте специфичности, уз друге чиниоце друштвено-политичког и економског карактера, утицале су на обликовање унеколико друкчије породице, организације породичног живота и односа међу члановима домаћинства — породице него што су били у другим крајевима Србије. Све то условило је и неке посебности у формалној структури породице.⁶ Нема довољно података о породици Румуна у прошлости у селима на левој обали Дунава (у Румунији) и широј области Бердапа, па претпостављамо да су неке традиције Влаха донесене у Србију из матице досељавања. Претпоставку заснивамо на чињеници да су брак и породица и неке друге културне традиције у одређеним ареалима Балканског полуострва, па и у суседној Румунији, у прошлости имале доста заједничког. Међутим, то истовремено значи да се одређени облици и опште карактеристике делимично могу везивати и за просторе у којима сада живе.⁷ Ову тезу поткрепљује брак и породични живот Срба у Свињници (Румунија).⁸

⁴ Н. Пантелић, нав. радови.

⁵ Кост Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд 1940, 108 и даље на више места.

⁶ Упоредити Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 179, 269—270.

⁷ Н. Пантелић, *Традиционални елементи...* 181 и даље.

⁸ Исти, *Породични односи и свадбени обичаји у Свињници*, Зборник радова САНУ, Нова серија књ. I, Етнографски институт књ. 5, Београд 1971, 57 и даље.

До половине XX века била је изражена тенденција етничке брачне ендогамије која споро уступа, иако су се изгубиле праве основе за њено одржавање изједначавањем и губљењем спољних етничких обележја, разгранавањем и развијањем привредних активности, комуникација, већом покретљивошћу становништва, све ширим и вишим степеном образованости становништва, као и запошљавањем у индустрији и другим делатностима.⁹ Зато је још могућно говорити о етничкој и одређеној територијалној ендогамији као остатку тридиционалних односа, везаности за завичај из економских, породичних, културних, емотивних и других разлога.¹⁰

Установа брака у испитиваним селима, ако и на широј територији, није имала чврсте патријалхалне оквире неповредивости од стране жене нити обавезу неразрушивости. Много је примера о релативно лакој разводу брака и промени брачног партнера, како пре више деценија тако и у новије време.¹¹ По правилу, развод није имао значајније а често никакве последице за углед жене или мушкарца при склапању нове брачне заједнице. Сматрамо да је то очигледно потврда одређеног односа према установи брака. Малолетнички и домазетски бракови били су чести, што је иначе карактеристично за североисточну Србију.¹²

У погледу структуре, величине, односа итд. породица је у испитиваном подручју подударна, са породицом на ширем простору североисточне Србије, а посебно са влашким селима Неготинске крајине и Кључа. У XIX и на почетку XX века проширена породица разликовала се по броју чланова и сродничкој структури од породице у другим крајевима Србије. Имала је мањи број чланова, а у њеној структури била је изражена вертикална линија директног сродства чланова. Породичних сродника је по правилу мало у породичним заједницама, а братских задруга готово није ни било. Проширене породице, које су се састојале од три до четири генерације брачних парова или удових односно разведених чланова из неке од генерација и детета (деце) најмлађег брачног пара, у укупном збиру чине знатан број. Породицу повезује директна линија сродства по једном од супружника, мужу или жени. Најмлађи брачни пар обично има једно, ређе два или три детета. У мањем броју породица налази се још по неки директни или побочни сродник (ташта, свекрва, тетка, таст, ујак, ујна, стриц, стрина или неко други) који је затечен, природно је породици са имовином или га је у кућу довео један од супружника. Положај таквог члана у породичној заједници и однос чланова домаћинства према њему, као и његов према члановима породице често зависи од локалности брака, имовине коју поседује и година старости односно способности за рад. У већини случајева то су остарели, усамљени, неожењени (неудате), разведени (разведене), удовци, удовице или појединци који су из неких других разлога неспособни за вођење самосталног домаћинства. Природно да је, поред наведених проширених

⁹ Д. Дрљача, *Запажања о браку*, 83 и 87.

¹⁰ „Изузимајући минималну ексогомију која је последица забране склапања бракова између лица у блиском сродству, европска сељачка друштва спроводила су строгу локалну ендогамију“. Klod Levi-Stros, *Divlja misao*, Beograd 1966, 147.

¹¹ Н. Пантелић, *Друштвени живот...* 316—317; Д. Дрљача, *Запажања о браку*, 83 и 87.

¹² Н. Пантелић, исто 310 и даље.

породица са изразитом вертикалном линијом сродства, био и знатан број инокосних, ужих породица. На то недвосмислено указују статистички подаци који истовремено упућују и на значајан процент непотпуних породица и самачких домаћинстава.

Чињенице о култури и животу становника северноисточне Србије и нека друга запажања о њиховом моралу и социјалном лику, схватању и односу према друштву, породичном животу и браку која одударају од ауторитативно формиране слике о идиличном и хармоничном животу у патријалхалној сеоској задрузи — породици, нарочито у породичним задругама Шумадије, западне Србије, динарским и неким другим областима, свакако су навеле Тихомира Борђевића, да 1912. године, у студији *Економија и социјални типови Срба*, у класификацију коју је тамо изнео, социјални тип источне Србије назове „развијени тип“.³¹ Има веома негативно мишљење о схватањима, понашању и моралу људи у том делу Србије и износи неке примере као потврду за своје неповољне оцене и квалификације као, „развијеном“ и „неморалном“ типу. У доношењу таквог критичког суда очигледно је полазио од идеализоване слике и схватања да су патријалхална породица и патрилокални брак високо моралне институције и, у поређењу са њима, друкчији односи и понашања за њега мање су вредни и, чак, неморални.

III

Малолетнички и домазетски брак у XIX и првој половини XX века заслужују нешто више пажње, као одређене одлике за испитивање и шире подручје. Подаци прикупљени непосредним испитивањем и анкетом спроведеном на терену, као и они из матичних књига венчаних често нису у складу, тако да би се могли стварати супротни закључци, посебно о старости младеца у тренутку склапања брака. Наиме према црквеним књигама венчаних, првобрачни супружници по правилу су били старији од седамнаест година, што је била доња граница за склапање брака. Само изузетно један од супружника, обично невеста, могао је бити млађи. Али, у таквим случајевима је била прибављена потребна сагласност црквених власти или другог надлежног органа. Према томе, венчавани су и уписивани у матичне књиге само младенци који су, по позитивним прописима имали довољан број година за ступање у брачну заједницу. Свештеници нису имали право да венчавају малолетне особе, односно то су могли учинити само у случају да имају одобрење надлежног црквеног органа, благослов владике или уверење о здравствено-психичкој способности младеца за брачни живот. Међутим, подаци прикупљени непосредним испитивањима показују да је, већ током прошлог века, а вероватно и раније, било доста малолетничких бракова, што потврђује да је то традиционални начин понашања и уобичајена пракса. Из тога произлази да неки подаци из црквених књига вероватно нису потпуно веродостојни, односно да не одсликавају право стање ствари. Поједини свештеници су могли, а неки признају да је то и чињено, уписивати младенце као старије него што су стварно били. Неки заиста нису венчавали малолетне младенце, без обзира на то што су они већ стварно живели у

³¹ Т. Р. Борђевић, *Економија и социјални типови Срба*, Годишњика Николе Чупића, књ. XXXI, Београд 1912, 61 и даље.

брачној заједници, а породица за њих приредила и свадбени обред. Такве бракове су венчавали тек кад супружници напуне године предвиђене прописима. Тиме се објашњава како настаје разлика између стварног стања и званичних докумената.

Неки су желели да представе како су малолетнички бракови учестали тек у „новије време“ откако је смањен наталитет. Мали број деце по породици у селима у Кључу и широј области није „новија појава“. Откако је у Србији установљена статистика, овај крај се увек сврставао у крајеве са најмањим наталететом и прирастом становништва. Исто тако, брак малолетника није само у вези с бројем деце рођене у породици, већ, можда, много више са системом породичног живота и структуром породице, па једно друго условљава. Зато је неоснована тврдња Б. Ристановића да су малолетнички бракови („свадбе без венчања“) постали честа појава тек од треће деценије XX века и да су за време првог светског рата такви бракови почели да се склапају обављањем само традиционалних обичаја.¹⁴ Наводно, такво склапање бракова врло брзо је постало редовна пракса. Настојања цркве, неколико година после завршетка првог светског рата, да својим прописима сузбије ту појаву више говори у прилог да је она већ дуже време била широко распрострањена и дубоко уврежена. Прекори упућени свештеницима такође указују да су малолетнички бракови и венчавање без црквеног обреда били уобичајени.¹⁵ Село је, углавном, према малолетничким браковима имало толерантан став. Познато је да у друштвима са очуваним традиционалним понашањем, као и у неразвијеним срединама уношење новина и промена, посебно у сфери надградње и друштвених односа, не може брзо постати широко распрострањена пракса и обичај ако не постоје претпоставке за њено прихватање. С друге стране, свакако су тако крупни историјски догађаји какав је био и први светски рат увек изазивали велике економске, политичке и друштвене промене и померања. Могли су и битно утицати на устаљивање, учесталост и распростирање неких већ одраније познатих и прихваћених начина понашања и поступака. Према томе, „свадбе без венчања“ свакако су знатно старија појава, својствена структури и начину породичног живота и привређивања у северноисточној Србији, као и односа њених становника према црквеним и другим прописима.

Тачан број малолетних бракова за било које време тешко је утврдити. Прво, такви бракови нису уведени у матичне књиге венчаних а других евиденција нема. Неки малолетни ступе до пунолетства у такву заједницу два, па и три пута. Затим, није извесно да ли у свим случајевима малолетничког брака пре растављања долази до конзумације брака услед незрелости супружника или из других разлога. Најзад, у одређеним периодима постојали су разлози за прикривање малолетничких брачних заједница. Утврђено је да и у овим, као и у другим селима у северноисточној Србији, довођење невесте (жене) у кућу или одлазак женика (мушкарца) у њен дом сматра се чином женидбе, односно склапања брачне заједнице, без обзира на дужину трајања везе и заједничког живота. Довољна је била намера и покушај да се брак оствари. То се посебно

¹⁴ Бранко Ристановић, *Свадбе без венчања*, Летопис тимочке епархије, година трећа, Зајечар 1925, 37 и даље.

¹⁵ Исто, 40.

односи на случајеве кад је била организована и свадба, значи јавна и друштвена верификација брака. Због тога има особа које тврде да су се жениле — удавале и по десетину пута.¹⁶ Венчање по позитивним законским прописима у цркви, односно код матичара могло се обавити кад се стекну потребни услови. Иначе, за оне који први пут ступају у брак најзначајније је било да се обави традиционални свадбени обред. Невенчаних бракова по важећим прописима било је и има и између пунолетних особа, што показује да је за сеоску заједницу важна и довољна свадба. Брак по прописима често не склапају ни старије особе приликом ступања у нову заједницу, а претходно су постале удове или разведене.¹⁷

Склапање малолетничких бракова одржало се до данас. Број таквих бракова је у опадању, али још је то карактеристична појава за шире подручје североисточне Србије, а посебно за Тимочку крајину и Кључ.¹⁸

Испитивана села, као и шира област, одликују се још једном појавом — уобичајеним и честим домазетским браком.¹⁹ У већини бракова младожења прелази у невестину кућу. Међутим, у савременим условима живота знатно је теже одредити стварно стање односа и полоажја супружника по обичајним нормама. Матрилокалност или патрилокалност брака може бити више последица општих погодности за становање и вођење домаћинства него традиционални модел оптерећен одређеним значењима. Непосредна последица ниског наталитета је често, иако не и формално, обједињавање две породице у целину преко младог брачног пара. Супружници се тако обично нађу у ситуацији између невестине и младожењине породице, недовољно самостални у вођењу сопственог домаћинства, што има одређене импликације на понашање и стварање свести о мањој одговорности за обезбеђивање егзистенције јер су родитељи, по правилу, још млади људи који обављају главнину послова. Раније је било јасно због чега се склапа домазетски брак. Младожења је долазило у кућу у којој нема мушких потомака да се преко њега продужи породична лоза и одржавање домаћих култова. Временом се то мењало и добијало другачија, више економска одређења.²⁰

Поменимо још и то да су женидбене везе биле најчешће у оквиру села или су се узимали момци и девојке из околних насеља. Такво стање се одржало донедавно.²¹ И они са вишим образовањем и запослени у удаљенијим местима тежили су да склопе брак са девојком из свог краја. Све то није суштински утицало на стабилност брачне везе. Разводи бракова били су чести у пребашњем раздобљу, као и у новије време.²² Кад се зна какви су били начин и услови за склапање брака, ово не изненађује. Статистички подаци, међутим, приказују знатно мањи број развода од стварног броја, јер невенчани бракови, којих је било доста, нису унесени у пописе.

¹⁶ Н. Пантелић, *Друштвени живот*... 307 и 316.

¹⁷ Исто, *Село и породица*, ГЛЕМ, књ. 25, Београд 1962, 129.

¹⁸ Исто, *Друштвени живот*... 308 и даље; Д. Дрљача, *Запажања о браку*, 81—82 и 87.

¹⁹ Н. Пантелић, *Традиционални елементи*... 190 и даље.

²⁰ Исто, 192—193 и *Друштвени живот*... 310 и даље.

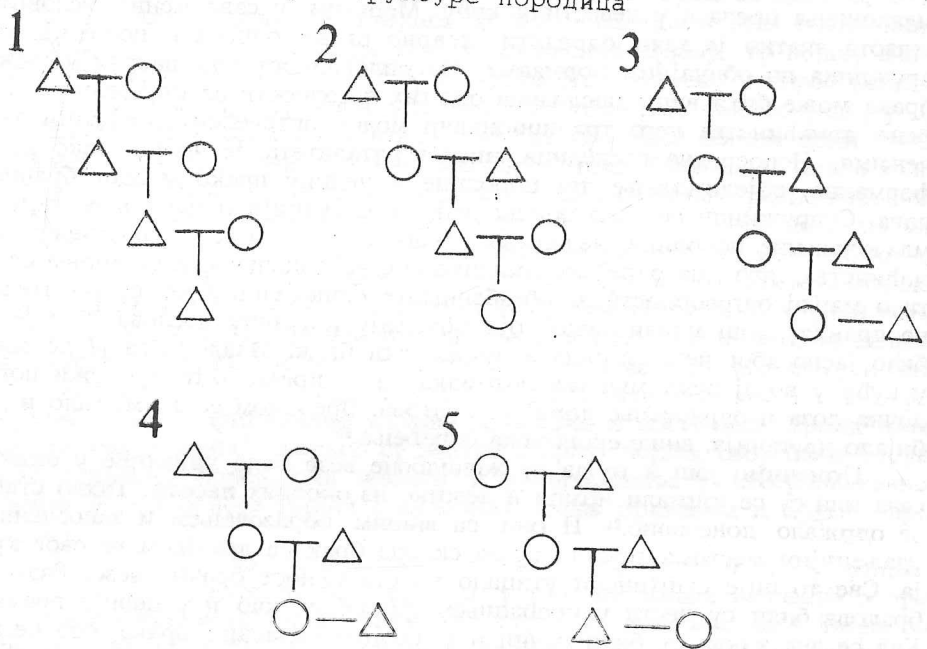
²¹ Д. Дрљача, *нав. дело*, 83 и 87.

²² Исто.

IV

Породица у испитиваном подручју, као и у широј области, била је релативно малобројна. На њен састав, величину, организацију и односе знатно су утицали историјски и етнографски процеси који су се у прошлости одвијали. Такође, важан фактор су начин и организација привређивања и друштвени односи у прошлости. Све то је утицало да се овде, поред нуклеарне, искристалише одговарајући вишегенерацијски тип породице, коју чине три до четири пара супружника у директној линији сродства по једном од супружника. (Видети графичке приказе могућих састава породица и неколико примера стварних породица чији је састав утврђен 1991. године.)

Примери структуре породица

Половином прошлог века у округу крајинском, према попису кућа и житеља, лако је закључити да је породица већ тада била релативно малобројна у односу на бројност породица у другим крајевима Србије. Просечан број чланова породичног домаћинства износио је око 5,3. У 79 насеља округа крајинског било је 11 224 куће, ожењених мушкараца 13 115, неожењених 17 535, особа женског пола 28 781, односно укупно 59 431 житељ.²³ У тадашњем брзопаланачком срезу било је 3 273 кућа и

²³ И. Гавриловић, *Главни извод из пописа у Србији — Године 1854/5*, Гласник друштва српске словесности, св. IX, Београд 1857, 224—225.

8 084 становника а просечна породица имала је око 5,5 чланова.²⁴ У приобалним насељима и у непосредној околини Брзе Паланке тада је било следеће стање:

Табела I

Назив места	Број кућа	Број житеља	Просечна породица
Брза Паланка	96	391	4,07
Купушиште	98	403	4,11
Река	35	156	4,45
Мала Каменица	146	610	4,17
Михјаловац	187	969	5,13
Слатина	130	591	4,54
Велика Врбица	120	571	4,76
Мала Врбица	84	422	5,00
Ратково	111	571	5,10
Велесница	94	389	4,13
Грабовица	196	948	4,83
Љубичевац (Борделъ)	151	693	4,60

Како се број кућа у селу може поистоветити са бројем породица, у наведено време се просечан број чланова домаћинства може сматрати скоро идентичним са просечним бројем чланова породице.

Статистички подаци с краја XIX века недвосмислено показују да су „сеоске (породице Н. П.) задруге биле ... најслабије у Крајинском округу“.²⁵ Просечан број чланова породице 1895. године, у кључком срезу округа крајинског износио је 5,21 члана и убрајао се међу најмање у тадашњој Србији. У исто време, у јужној и западној Србији просечна породица је имала 6,5 и више чланова, а негде је достигала приближно осам чланова, као на пример у Лужници и Азбуковици. У селима крајинског округа било је 8 836 породица (домаћинстава) са једним до пет чланова, а са шест и више чланова 6 628. У свим другим округима тај однос је био друкчији; знатно је већи број породица имао шест и више чланова, изузимајући црноречки и пожаревачки округ (североисточна Србија), где је однос био сличан као и у крајинском округу.

Број чланова породице 1895. године у Кључком срезу износио је:²⁶

Табела II

Са једним чланом	Са 2—3 члана	Са 4—5 чланова	Са 6—10 чланова	Са 11—15 чланова
82	655	1 133	1 273	58

²⁴ И. Пчеларь, *Окружје краинско*, Гласник друштва српске словесности св. IX, Београд 1857, 206—216.

²⁵ Статистика краљевине Србије, XIII — Попис становништва краљевине Србије 31. децембра 1895, Београд 1899, XLV.

²⁶ Исто, XLVI.

У следећих пет година стање се готово није ништа изменило. Тако је 1900. године, за коју постоје подаци и по насељима, стање било следеће:²⁷

Табела III

Назив места	Породице са 1—5 чланова	Породице са 6—10 чланова	Породице са 11—15 чланова
Брза Паланка	123	84	3
Купузиште	60	41	2
Река	42	16	1
Мала Каменица	106	65	1
Михајловац	174	112	—
Слатина	87	65	1
Велика Врбица	78	86	5
Мала Врбица	60	76	2
Ртково	65	113	20
Велесница	55	40	—
Грабовица	182	114	2
Љубичевац	143	75	1
Свега:	1175	887	38

У XX веку уочава се тенденција даљег опадања просечног броја чланова породице. Попис становништва 1921. године, показује да у срезу Брза Паланка породица има просечно око 4,7 а у срезу Кључ 4,8 чланова. Исто стање је било у целом крајинском округу (4,8).²⁸ Током следећих деценија одржава се тенденција опадања броја чланова породице или стагнација, што указује на раслојавање и дезинтеграцију условљену економским и друштвено-политичким односима у друштву, као и на стално одржавање ниског наталитета и повећан број самачких домаћинстава и непотпуних породица. Опадање просечног броја чланова породице наставља се и у послератном периоду, па 1953. године износи 4,2 члана, а до 1970. године опада за даљих 0,10—0,15 процената и износи око 4,05 чланова.²⁹

Упркос смањивања просечног броја чланова по домаћинству, статистички подаци за 1953. годину (табела IV) показују да је још знатан број породица са пет, шест и више чланова, што, с обзиром на наталитет, равноправан патрилокални и матриликални брак говори да су то више-генерацијске породице какве смо представили.

²⁷ Статистика краљевине Србије XXIII — Попис становништва краљевине србије 31. децембра 1900, Београд 1903, 200—201, 206—207 и 212—213.

²⁸ Претходни резултати пописа становништва у краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31. јануара 1921. године, Београд 1924, 51.

²⁹ Попис становништва 1953, књ. XIV, Савезни завод за статистику, Београд 1962, 29, 36—37.

Табела IV
Породична домаћинства према броју чланова

Општина	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11—15
Брза											
Паланка	47	67	125	133	155	89	49	18	11	10	1
Мала											
Каменица	8	46	55	62	54	43	17	7	4	—	—
Михајловац	24	34	50	81	109	74	27	5	3	1	—
Слатина	8	21	35	43	76	41	16	6	2	1	—
Велика											
Каменица	8	26	47	88	90	65	18	7	8	6	2
Велесница	6	11	24	44	42	27	8	—	1	1	—
Грабовица	15	25	71	81	116	86	36	9	4	—	—
Љубичевац	10	31	53	87	75	51	15	3	1	—	—
Глоговац	43	64	48	56	73	76	37	20	5	—	—
Свега	169	325	508	675	790	552	223	75	39	19	3

Према попису становништва за 1981. годину, у општини Кладово, у којој је већина наведених села, у статистичким прегледима имала је: 8 709 домаћинстава, а 10 336 породица. Од тог броја, породица са

2 члана	3	4	5	6	7	8 и више чланова	самаца
1 449	1 485	1 986	1 117	1 025	490	229	851

Брачних парова без деце било је 3 636, са децом 5 619, мајки са децом 622 и очева са децом 239. У сеоским насељима је било 5 601 домаћинство и 7421 породица, а од тог броја са

2 члана	3	4	5	6	7	8 и више чланова	самаца
862	811	1 068	810	890	654	210	427

брачних парова без деце 3 120, а са децом 3 735, мајки са децом 401 и очева са децом 165. Из односа броја становника у селима општине Кладово и броја породица произлази да просечна породица има само око 3,15 чланова, што указује на озбиљну деградацију породице.³⁰

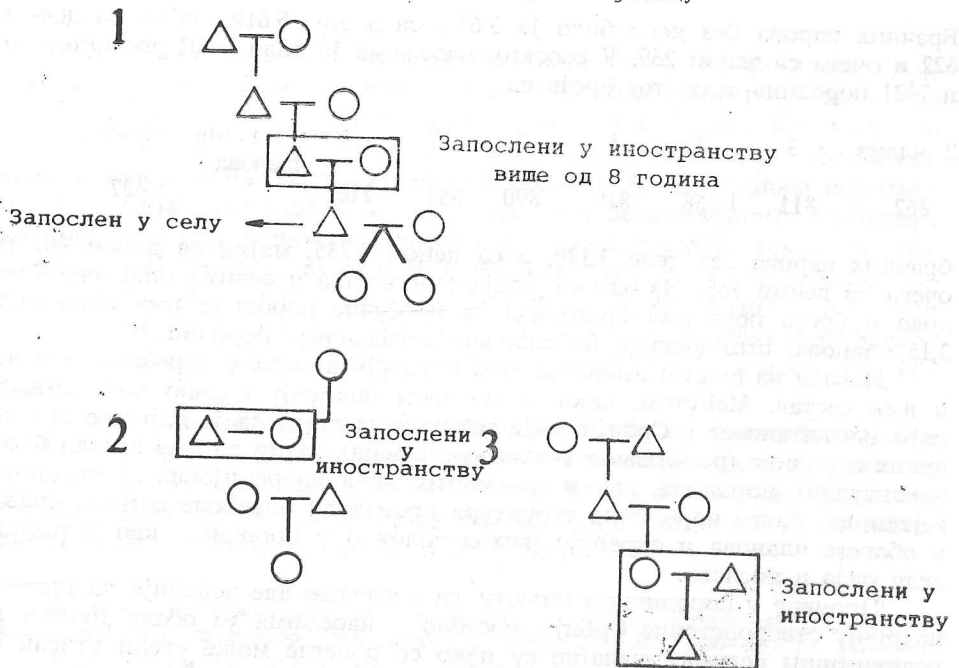
Изводи из пописа становништва показују величину породице, али не и њен састав. Међутим, како је на овом подручју одавно констатован најмањи наталитет у Србији, није тешко закључити да је највише нуклеарних породица (родитељи и њихово дете/деца), затим да има знатан број непотпуних породица, као и поменутих вишегенерацијских породичних заједница. Таква породична структура производи одређене односе, права и обавезе чланова и одређује њихов положај у породици, као и расподелу рада и послова.

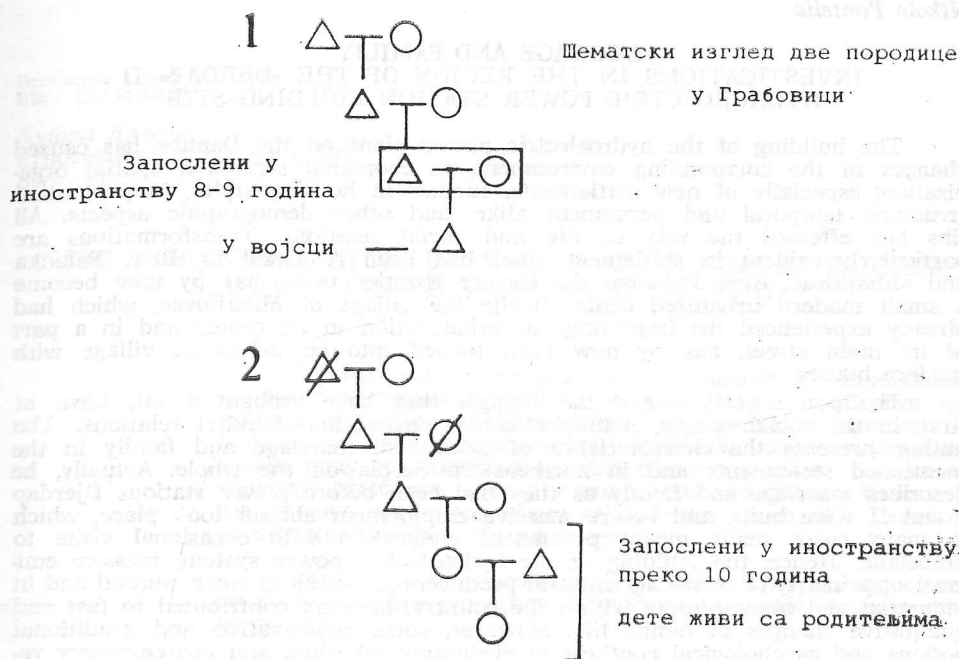
Промене у породичном животу, за последње две деценије на ширем подручју североисточне Србије, посебно у насељима уз обалу Дунава и испитиваним селима, значајне су иако се понегде може стећи утисак о

³⁰ Попис становништва, домаћинстава и станова 1981. године — Домаћинства — основна обележја (коначни резултати), Београд, март 1982, 13.

устаљености односа и навика. То долази отуда што у исказима често пре-влађује жеља за приказивањем некадашњег стања и односа онако како их је информатор доживљавао. Велике промене су се одиграле, пре свега, у домену материјалне културе и већем богатству материјалних добара. Уведене су значајне иновације у пољопривредној производњи; измењена је структура запослености становништва; саграђене су многе нове куће за становање и привредне зграде; култура становања је битно побољшана; стечена су многа нова материјална добра (машине, алати справе, апарати); измењена је исхрана. Сигурно да је све то морало да остави одређене трагове и у друштвеним односима и да утиче на промене институције брака и породице. Очигледно је да привредно активни, посебно они који више зарађују (привређују), и ако стално живе у домаћинству, имају одлучујући утицај на управљање породицом и домаћинством. Ауторитет старијих, ако знатно не доприносе егзистенцији и напретку породице, није изразит. Остарели чланови породице, посебно ако су издржавана лица, имају врло низак статус. Деца и млађе особе врло су слободни у опхођењу са родитељима и старијим укућанима, мештанима, па и странцима. Млади често постављају захтеве за добијање одређених ствари (неке су и велике вредности) као статусних ознака (музички апарати, аутомобил и др.) и то им се скоро редовно испуњава. Они истовремено имају значајну самосталност одлучивања о личним стварима, понашању, брачном партнеру (више младићи него девојке).

Шематски изглед три породице у Михајловцу

Из знатног броја породица, трајно и привремено доста запослених је у околним и удаљеним местима. Неки су запослени и у месту боравка. Сразмерно велики број људи ради у иностранству; о томе, као и о другим питањима у вези с миграцијама видети у другим радовима. Међутим, занимљиво је да они који живе у кући у селу — на имању које обрађују, запослене у иностранству и ако дуже тамо бораве, запослене у земљи који живе у другим местима, одсутне због школовања и оне који бораве изван куће и села из других разлога, осим ожењених/удатих у другу породицу, сматрају члановима породичног домаћинства све док се осим стварне, не обави и формално-правна подела породице. То је својеврсни остатак традиционалне свести и односа који указује да се у области породичног живота промене стварно спорије одвијају од општих промена у материјалној производњи, стицању добара, повећавању животног стандарда и начина живота у друштву. Али, на тај начин се истовремено врши и дистрибуција одређених права и обавеза на све чланове породице.

Nikola Pantelić

MARRIAGE AND FAMILY
INVESTIGATIONS IN THE REGION OF THE »ĐERDAP« II
HYDROELECTRIC POWER STATION BUILDING SITE

The building of the hydroelectric power plant on the Danube has caused changes in the surrounding environment, in economic structure, spatial organization, especially of new settlements, further in housing styles, in population structure, temporal and permanent alike, and other demographic aspects. All this has effected the way of life and social relations. Transformations are particularly evident in settlements that had been relocated to Brza Palanka and Mihajlovac. Brza Palanka, the former frontier town, has by now become a small modern urbanized center, while the village of Mihajlovac, which had already experienced the beginnings of urbanization in its center and in a part of its main street, has by now been turned into an urbanized village with modern houses.

The power stations and the changes they have brought about, have at first, in the social sphere, mainly effected marital and familial relations. The author presents the characteristics of traditional marriage and family in the mentioned settlements and in northeastern Serbia on the whole. Actually, he describes marriage and family as they had been before power stations Djerdap I and II were built, and before massive employment abroad took place, which in many cases really meant permanent emigration with occasional visits to homeland. Hence, the building of the hydroelectric power system, massive emigration, primarily of active agricultural producers in search of work, abroad and in industrial and other centers within the country, have all contributed to fast and qualitative changes in family life. However, some conservative and traditional notions and psychological conflicts in evaluating inherited and contemporary values are still evident. Since the author has already published facts about marriage and family in former times in his previous works on Negotinska Krajina and Poreč, this time he presents a summary of the earlier and new results, and some novel interpretation as well.

Прегледни чланак
UDC: [314.74:930.85] (497.11)

Душан Дрљача
Етнографски институт САНУ
Београд

НЕКЕ ЕТНОЛОШКЕ ПРОМЕНЕ У ВЕЗИ СА СПОЉНИМ РАДНИМ МИГРАЦИЈАМА ИЗ БЕРДАПСКОГ ПОДРУЧЈА

У овом прилогу се указује, са етнолошког становишта, на процесе убрзаних промена и преображаја у области такозване народне — материјалне, друштвене и духовне — културе у вези с продуженим боравком људи на привременом раду у иностранству. Као пример је узето Бердапско подручје (одабрана насеља у општинама Кладово и Неготин), где је спољним миграцијама обухваћено 12 до 14% укупног, претежно влашког становништва.

Кључне речи: преображај народне културе, продужени боравак у иностранству, Бердапско подручје, влашко становништво.

— Оглед квантификовања етнолошких појава —

На неке од процеса културног преображаја, у вези са изградњом хидросистема на Дунаву, указао сам у својим ранијим радовима¹, а проблематику у вези са спољним радним миграцијама разматрао сам у чланцима *Село Љубичевац у дунавском Кључу и Запажања о браку и свадби у кључким селима*². Приредно сам и опширан приказ мапистарске тезе данског социолога К. У. Шјерупа о кућама, тракторима и златним дукатима.³ У Шјеруповој студији, написаној на основу дужег испитивања са учествовањем у проучаваној средини, јасно је указано на својеврну игру материјалног надметања донедавно веома сиромашних становника кључких села. Својом студијом Шјеруп подсећа на један готово непревазиђен методски поступак, чије су нам врлине добро знане и које скоро нико не оспорава, али веома ретко или никако примењује. Нешто ка-

¹ Д. Дрљача, *Прилог проучавању кретања становништва бердапских насеља у време изградње ХЕ „Бердап“*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 6, Београд 1973, с. 57—67.

Д. Дрљача, *Етнолошка проблематика угрожених насеља на подручју Бердана II*, Развитак 6, Зајечар 1976.

² Д. Дрљача, *Село Љубичевац у дунавском Кључу*, Развитак 4—5 Зајечар 1975, с. 51—57.

Д. Дрљача, *Запажања о браку и свадби у кључким селима*, Развитак 4—5, Зајечар 1979, с. 80—88.

³ С (arl) U (lrik) Schierup, *Houses, Tractors Golden Dukats, Prestige game and migration, A study of migrants to Denmark from Yugoslav village. Field report.* Arhus Universitet, 1974.

Д. Дрљача, *Данац К. У. Шјеруп о вредносном систему Љубичевчана* Етнолошке свеске IV, Београд 1982, с. 167—175.

сније, М. Марјановић у својој тези⁴ указује на чињеницу да су у Неготинској крајини спољним миграцијама масовније захваћена равничарска него брдоко-планинска села, затим да је упадљива разлика у броју запослених у иностранству између влашких и српских села, као и да су иновације више захватиле материјалну страну културе живљења и привређивања, а да се упоредо с тим променама одржавају и елементи традиционалног начина живота. Најзад, овом проблематиком бавило се са успехом више испитивача с овог подручја. Тако, на пример, Д. Стојановић у необјављеној грађи констатује да су почетком шездесетих година радне миграције из крајинских села водиле најпре у Словенију, а одатле, после 1962, у Аустрију. Крјинци су се у иностранству запошљавали на грађевинским радовима (реконструкција железничких пруга) и у комуналним службама (рад на гробљу), а прве зараде усмераване су на куповину дуката.⁵ О броју Радујевчана на привременом раду у иностранству писао је у својој монографији Н. Рачић,⁶ док се Т. Станојевић у монографији *Јабуковац* не упушта у таква разматрања већ, уз остало, пише о процесу „ловлашавања“ Јабуковчана у прошлости.⁷ М. Цековић даје одличан преглед квалификационе структуре радника у иностранству из региона Зајечар и наводи мере за њихов повратак и запошљавање.⁸ Из тог прилога произлази да су из општина Кладово и Неготин у иностранству заступљени углавном земљорадници и неквалификовани радници, и то са више од 80% односно 90%, затим да половину од укупног броја запослених у иностранству чине жене; да је деце до седам година процентуално више из кладовских села (за око 10%); да су нова запошљавања ретка, а повратници малобројни (углавном из СР Немачке, Аустрије и Француске, али не и из Шведске и Данске). М. Фотић је писао о неравноправном положају у васпитно-образовном процесу ученика чији су родитељи на привременом раду у иностранству.⁹

О неким мерљивим елементима преображаја народног живота у кључким селима писао сам почетком осамдесетих.¹⁰ Године 1982. наставио сам теренска проучавања у шест крајинских села: Михајловцу, Малој Каменици, Слатини, Душановцу, Прахову и Видровцу (од оних са процентуално највећим до оних са незнатним учешћем у миграционим процесима),¹¹ а 1984. обихао сам још два села, Браћевац и Карбулово. Од побројаних осам, првих пет су влашка, а Видровац, Браћевац и Карбу-

⁴ М. Марјановић, *Друштвене и културне промене у селима влашке етничке заједнице Неготинске крајине*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 22, Београд 1981.

⁵ Д. Стојановић, *Наши радници у иностранству* (грађа архивирана у Народном музеју у Неголину).

⁶ Н. Рачић, *Радујевац*, Неготин 1983.

⁷ Др Т. Станојевић, *Јабуковац*, Неготин 1979, с. 11, 80 и д.

⁸ М. Цековић, *Мере за повратак и запошљавање радника привремено запослених у иностранству на подручју региона Зајечар*, Развитак 3, Зајечар 1981, с. 19—25.

⁹ М. Фотић, *Специфичност школовања ученика у Тимочкој крајини чији су родитељи на привременом раду у иностранству*, Развитак 1, Зајечар 1981, с. 13—16.

¹⁰ Д. Дрљача, *Нека запажања о становништву кључких села у последњој деценији*, Развитак 3, Зајечар 1982, с. 29—37.

¹¹ Д. Дрљача, *Нека запажања о становништву крајинских села у последњој деценији*, Развитак 3, Зајечар 1983, с. 14—19.

лoвo — српскa сeлa. Прикупљao сaм, пo истoм мeтoду кao у Кључу, прeтeжнo пoдaткe из мaтичних књигa рoбeних, вeнчаних и умрлих oд 1971. дo срeдинe 1982, oднoснo пoлoвинe 1984. гoдинe зa пoслeдњa двa сeлa), a oсим тoгa ствaрao сaм тeрeнскe зaписe нa oснoву рaзгoвoрa сa кaзивaчимa. Тaкo јe, из пoдaтaкa пoслeдњeг пoписa стaнoвништвa, лoкaлних aрхивских извoрa и вишeгoдишњих тeрeнских испитивaњa утврђeнa знaтнa дифeрeнцијaцијa кaкo у пoглeду учeшћa пoјeдиних нaсeљa у рaдним мигрaцијaмa у инoстрaнствo тaкo и у oпрeдeљeњимa у трaдициoнaлнoм стoчaрству и интeнзитeту грaдњe кућa, a пoсeбнo у oбичajимa из живoтнoг циклусa. У тoм смислу, упaдљивa јe рaзликa измeђу стaнoвништвa рaвничaрских и брдскo-плaнинских сeлa (Доњи и Гoрњи Кључ), a, слeдствeнo тoмe, и измeђу влaшких и српских нaсeљa у Нeгoтинскoј крaјини.¹²

I

Општинe Кладoвo и Нeгoтин сe знaтнo рaзликую пo брoју стaнoвникa (рaзмeрa скoрo 1 : 2), aли сy пoцeнтуaлнe рaзликe у пoглeду њихoвoг учeшћa у спoљним рaдним мигрaцијaмa гoтoвo нeзнaтнe. Рaкликe сy уoчљивијe кaд јe рeч o учeшћу члaнoвa пoрoдицe уз зaпoслeнe рaдникe: из кључких сeлa јe тo пo јeднo лицe нa свaкoг чeтвoртoг зaпoслeнoг, из крaјинских сeлa тo јe јeдaн члaн пoрoдицe нa свaкoг сeдмoг у рaднoм oднoсу (Тaбeлa I и Тaбeлa II). Очигoтo јe дa сy прeтeжнo брaчни пaрoви из Кључa, кoји сy инaчe у инoстрaнствo крeнули кaснијe oд Крaјинaцa, скoрo oбaвeзнo вoдилe сa сoбoм пo јeднo oд укућaнa. A пoсeчнo дoмaћинствo у oбe општинe имa 3,8 члaнoвa.¹³

1.а) Кaд јe у питaњу учeшћe у спoљним рaдним мигрaцијaмa, нaсeљa Гoрњeг и Доњeг Кључa (oсим грaдa Кладoвa) пoкaзују знaтнe рaзликe.¹⁴ Из сeлa Гoрњeг Кључa, пoпoрциoнaлнo њихoвoм брoју, у инoстрaнству јe знaтнo мaњe рaдникa и члaнoвa њихoвих пoрoдицa. Из дeвeт сeлa (Вeликa Кaмeницa, Дaвидoвaц, Кладушницa, Мaнaстирицa, Нoви Сип, Пeтрoвo Сeлo, Пoдрвршкa Рeчицa, Тeкијa, сa укућнo 8 545 стaнoвникa у 2,218 дoмaћинстaвa, нa приврeмeнoм рaду у инoстрaнству сy 642 рaдникa и 234 члaнa њихoвих пoрoдицa. Aкo сe, мeђутим, изузму из рaзмaтрaњa двa нaјвeћa сeлa — Вeликa Кaмeницa (сa 302 рaдникa) и Пoдрвршкa (сa 196), кao и нaјмaњe сeлo Рeчицa из кoјeг јe, oд укућнo 128 стaнoвникa, 40 рaдникa у инoстрaнству, oндa нa приврeмeнoм рaду из oстaлих шeст сeлa имa сaмo 102 рaдникa.

¹² Квaнтитaтивну или дифeрeнцијaлну мeтoду К. Мoшињски јe вишe смaтрaо нaчинoм рaдa у изучaвaњу стeпeнa сличнoсти кoнкрeтних културa. Пoрeбeњe мeђусoбнo упoрeдљивих дијагрaмa, дoбикeних пoучaвaњeм рaзних oблaсти живoтa и културe, мoглa би дaти слику блиску истини. К. Мoшињски, *Глaвни прaвци и мeтoдe eтнoлoшких нaукa* (прeвoд с пoљскoг), Бeoгрaд 1961, с. 60—61.

¹³ *Пoпис стaнoвништвa, дoмaћинстaвa и стaнoвa 1981*. Први рeзултaти пo општинaмa, нaсeљимa и мeсним зaјeдницaмa, Зaјeчaр 1981.

¹⁴ Сeлa Гoрњeг и Доњeг Кључa рaзликую сe мeђусoбнo и у влaшкoм пoвoру (нaрeчјa!), пo рeчимa кaзивaчa и у мнoгим eлeмeнтимa oбичajнoг живoтa.

Таб. I

ПРВИ РЕЗУЛТАТИ ПОПИСА СТАНОВНИШТВА ЗА КЉУЧКА СЕЛА 31. 03. 1981.

насеље	број станов-ника	на привременом раду у иностранству			станови				број стоке и живине			
		Радионици	Чланови породице	Број домаћин-става	Света	за стаја.	Коњи	Говеда	Овце	Свиње	Живина	
ГОРЊИ КЉУЧ												
Техија	1.225	21	7	360	455	438	10	375	875	339	3.431	
Давидовац	673	5	5	191	246	191	—	166	371	270	2.797	
Кладушница	982	39	9	240	280	276	2	241	46	638	2.840	
Нови Сип	949	7	7	287	261	257	3	101	398	193	2.142	
Манастирица	472	28	1	122	168	160	4	185	410	151	1.520	
Петрово Село	373	4	2	107	177	150	20	595	2.511	868	1.726	
Подершка	2.088	196	70	500	762	566	16	830	1.959	868	4.896	
Речица	128	40	11	30	38	38	2	31	14	45	179	
Вел. Каменица	1.655	302	122	380	511	473	13	502	1.007	835	4.023	
	8.545	642	234	2.217				3.026	7.587			
ДОЊИ КЉУЧ												
Костол	1.214	34	13	335	364	364	16	1.105	11	708	2.878	
Корбово	1.749	117	40	455	606	602	6	502	360	1.254	6.750	
Вауга	944	84	30	237	255	255	4	254	141	631	4.630	
Милутиновац	302	53	13	66	86	85	—	100	28	153	512	
Велесница	787	166	15	188	233	232	2	215	59	513	1.703	
Љубичевац	1.553	572	175	318	503	490	2	161	112	577	3.172	
Грабовица	2.186	504	131	463	614	585	21	472	829	784	5.042	
Брза Паланка	1.629	216	58	467	607	577	2	358	1.006	404	3.222	
Купузиште	782	182	41	165	236	211	1	254	368	264	2.165	
Вел. Врбица	1.647	190	19	350	444	434	8	443	100	1.166	5.739	
Мала Врбица	1.240	106	8	270	350	350	43	258	28	793	4.258	
Река	529	73	16	128	190	190	2	357	1.250	556	1.383	
Ртково	1.708	233	26	353	408	406	10	397	219	831	4.107	
Света	16.270	2.530	485	3.795	2.757	4.781	17	3.886	4.511	1.171	9.052	
Кладово	8.237	97	33	2.612	2.721	2.721		238	244			
	2.627	518		6.407				4.124	4.755			

Из Доњег Кључа, пак (Брза Паланка, Вајуга, Велесница, Велика Врбица, Грабовица, Корбово Костол, Купузиште, Љубичевац, Мала Врбица, Милутиновац, Река, Ртково), са укупно 16,270 радника у 3 795 домаћинстава, на привременом раду било је, 2 530 радника и 485 чланова њихових породица. У том погледу предњаче, као што је више пута истичано, у односу на укупан број становника и домаћинстава, села Љубичевац, Грабовица и Велесница. Па ипак се мора истаћи да је из Љубичевца, просечно узевши, било у иностранству више од једног радника по домаћинству, а скоро половина свега становништва (48% налазила се ван земље (радници и чланови њихових породица). Разумљиво је да се и сва села у Доњем Кључу не понашају једнако у погледу оријентације на учешће у спољним радним миграцијама, али се ипак запажа да се приградско село Костол, најближе Кладову (из самог града је минималан процент радника на привременом раду у иностранству), понаша слично селима Горњег Кључа, тј. спољне миграције из њега мало су заступљене.

Објашњење за веће укључивање села Доњег Кључа у миграционе токове свакако је веома сложено и делимичан одговор може се тражити у анализи следећих података: укупна величина и структура земљишног поседа; раније постепено запошљавање становника из села Горњег Кључа у разним делатностима (у бродарству; у последње две деценије, с обзиром на близину града и бране у многим другим занимањима; одласцима на рад у Словенију), удаљеност неких насеља Доњег Кључа од градског центра — све до половине седамдесетих без добрих саобраћајних веза, величина просечног домаћинства у Горњем Кључу — 3,8, док је у Доњем 4,3 — што може бити последица брачних домазетских кретања из горњих села. За нека насеља, осим побројаних података, недостајаће још многи подаци за одређеније закључке.

1. б) Од укупно 64 000 становника у општини Неготин, једна осмина (8 095), или 14% радно активног становништва, била је на привременом раду у иностранству. У том погледу, узевши у обзир апсолутне цифре, општина је на првом месту у Србији. С друге стране, видно је заостало запошљавање на територији саме општине (свега 16% од укупног становништва). Појединци су у западну Европу кренули пре две и по деценије. Седамдесетих година тамо их је било већ 3 067.¹⁵

Кад су у питању крајинска насеља, најпре се запажа да број становника у општини Неготин стагнира, и то не само између два последња пописа већ и у целокупном послератном раздобљу. Знатно се међутим, повећавао број домаћинстава у последњој деценији (17 594 према 16 530 у 1971. години), а сличан пораст забележен је једино између пописа 1953. и 1961 (16 379 према 15 378). Пораст броја становника забележен је у граду и у неколико сеоских насеља (Милошево, Радужевац, Србово и, сасвим незнатан, у Самариновцу. И број домаћинстава између два последња пописа порастао је, пре свега, у Неготину, и то за више од 30%, а од села — незнатно у Самариновцу, а нешто изразитије у Милошеву. Према томе, седамдесетих година се у Крајини збило знатно унутрашње премештање, испољена је снажна миграција на релацији село — град (из крајинских села у Неготин) а дошло је и до даљег уситњавања домаћинстава.

¹⁵ Д. Стојановић, *Наши радници у иностранству* (праћа архивирана у Народном музеју у Неготину).

Таб. II
 ПРВИ РЕЗУЛТАТИ ПОПИСА СТАНОВНИШТВА 31. 03. 1981.

насеље	број станов- ника	на привременом раду у иностранству		станови				број стоке и живине				
		рађени	чланови породице	број домашњих- става	свега	за стал.	коњи	говеда	овце	свиње	живина	
одабрана влашка насеља Негођинске крајине												
Михајловац	1.684	450	68	376	513	509	71	276	94	606	4.005	
Душановац	2.474	639	73	514	643	640	44	459	343	1.054	7.150	
Мала												
Каменица	1.105	267	38	265	284	274	2	244	88	268	2.661	
Слатина	1.103	247	28	233	246	241	—	345	1.110	488	1.883	
Прахово	2.405	259	23	599	737	693	73	162	34	736	4.738	
одабрана српска насеља Негођинске крајине												
Браћевац	1.037	7	2	349	408	375	—	545	328	959	5.712	
Видровац	1.314	102	6	327	386	344	2	339	875	879	2.499	
Карбулово	718	11	2	169	264	248	12	560	1.251	701	2.495	

У иностранству је почетком осамдесетих боравило 8 095 Крајинаца (7 085 радника и 1 010 чланова њихових породица). Запажа се да из ових насеља у спољним миграцијама учествују претежно активна запослена лица, јер тек на сваког седмог радника долази једно издржавано лице. Управо у том погледу, разлика је знатна у односу на кључка села.¹⁶ Као и у Кључу, одавде је на привременом раду у иностранству сеоско становништво, а из самог Неготина је у европске земље отишло свега 2,5% житеља.

Од сеоских насеља, по процентуалној заступљености у иностранству, предњаче Душановац и Михајловац, са више од 30% становника ван земље, и за њима Урковица и Мала Каменица. С друге стране, најмање су у тој миграцији заступљена села Браћевац (са свега седам лица у иностранству) са 0,8%, Карбулово (2,2%); и Видровац 8,9%. С обзиром на изнете чињенице у уводу, поставља се питање да ли је разлика у погледу учешћа у спољним миграцијама између влашких и српских села знатнија и може ли се поредити са кључком поделом на брдска и равничарска села? Према попису из 1981, у коме се свега нешто мање од 3% становника неготинске општине изјаснило као Власи, не би се могло одредити која су од тих села етнички српска, а која влашка насеља. Међутим, према ранијим етнолошким испитивањима, влашка су насеља за које смо прикупили податке: Душановац, Михајловац, Слатина, Мала Каменица и Прахово, а српска су села: Браћевац, Карбулово и Видровац.¹⁷ Значи да и резултати најновијег пописа потврђују раније изражени став да из Неготинске крајине на привременом раду у иностранству има неупоредиво више становника влашких насеља.¹⁸ Кад је реч о селима која предњаче, масовнији одласци у иностранство из Душановца и Михајловца можда би се могли тумачити нешто већим бројем чланова у просечном домаћинству (4,6 односно 4,4). Међутим, структура домаћинства влашког насеља Мале Каменице (4,1) сличнија је просечном броју чланова домаћинства у српским селима Видровцу (4,0) и Карбулову (4,2), чиме се само потврђују масовнији одласци из влашких насеља. Браћевац, са мање од три члана по просечном домаћинству, тешко је примерити било коме од наведених насеља.

2. а) Осим различитог учешћа у спољним миграцијама, становници кључких села (горњих и доњих) и крајинских насеља (влашких и српских) такође су *неједнако заступљени у појединим државама и местима*. Приближну слику о томе дају нам подаци о деци рођеној у иностранству, унесени у матичне књиге рођених.

На основу таквог увида, становници Горњег Кључа највише раде у Аустрији (Wien), СР Немачкој (Duisburg Münster, Reuth, Beblingen, Baden Baden, Freising, Werl, Spenner, Letmothe, Itzchöhe), Француској (Paris, Nant, Strasburg, Montmorency, Monbeliard), Холандији (Rotterdam) и др., дакле у земљама у којима су се најпре указале могућности за прихват радне снаге из ових крајева; њихово запошљавање у скандинавским земљама нешто је каснијег датума: у Шведској (Helsingborg, Vrigstad,

¹⁶ По речима једног казивача у Михајловцу, наше дете са села није у Шведској лако сачувати од лошег утицаја околине, дроге и криминала.

¹⁷ М. Драшкић, *Порекло становништва и етнички процеси у селима Неготинске крајине*, Неготинска крајина, Гласник Етнографског музеја у Београду 31—32, Београд 1969, с. 12.

¹⁸ М. Марјановић, наведено дело, с. 114.

Bergsgön код Göteborga, Nol Alafors) и Данској (Frederikswerk, Copenhagen, Helsingör, Naestved).

Житељи Доњег Кључа, поготово они из Костола, Корбова и Вајуге, такође су одлазили у Беч, али су мрежу места ширили на градове до којих су долазили као бродарци,¹⁹ а затим и на многе друге веће и мање туристичке центре.²⁰ Кад је у питању Западна Немачка, упадљива је оријентација, осим речних лука, још и на велике градове²¹ и бањска места.²² Мрежа становника Кључа у француској шири се нарочито захваљујући одласцима из Брзе Паланке, али и других места, и то: најпре у самом Паризу (Paris X, Paris XIV, Hauts de Seine, Chatillon-Deport, Montere, Clamart, Wottens, Malabry, Langres, Belfort). Мрежу места у Шведској и Данској посебно шире радници из Љубичевца, али и они из Грабовице, Велеснице, Велике Каменице и Купузишта. У Шведској, уз већ поменуте градове, то су ова места: (Helsingborg — Raus, Göteborg — Stokaryd, Jönköping — Savsje, Malmö — Ekjö, Angelholm, Vetlanda, Bjuv, Vesteras — Badelanden, Västmanbands, Bjuck — Vöstra, Bradu, Kristianstadt, Vaxjö, Perstorp, Orkelljunge, Lassebo. У Данској, уз напомену да су то, као и за раднике из Горњег Кључа, они главни центри: Frederikswerk, Naestved, Hillerod, Helsingor, Copenhagen, за које сад имамо и ближу одредницу, а затим и друга места: Frederikswerk — Frederikssund, Frederiksvachen, Hillerod — Traestewang, Sogn, Odense — Kerteminde, Horsholm Ringe и др.

2. б) Гриста осамдесет влашких крајинских породица из пет села, за које смо податке о размештају прибавили преко матице рођених, овако је било распоређено у седам европских и две северноамеричке државе: у Аустрији највише — 171, Немачкој 46, Шведској 25, Француској 28, Данској 10, Швајцарској и Италији по 1, САД — 2, Канади — 1.²³

Крајинаца је у Аустрији највише према овим подацима у Бечу — 115 породица, затим Mödlingu, Calzburgu, Klagenfurthu; планинским туристичким и бањским местима: Wörgl у Тиролу, Dorfgasteinu, Badenu a/d Donau итд. У СР Немачкој, претежно су у великим центрима: Hamburgu, Münchenu, Bonnu, Frankfurthu (Höchst), Düsseldorfu, Ulmu, Manheimu, али и у туристичким местима Gross Gerocku и Gross Giesenu. У Шведској, највише их је у Хелесингборгу (Malmö), Jencöpingu, Angelheimu и др. У Француској, највише их је у Парису (X, XII и XVIII Arrondissement, Neilly и Colombeux), Strasburgu и туристичким местима Monterreu и Montaigu. У Данској, у Hillerodu и Naestvedu (Copenhagen). У Швајцарској, у Фавилу. У Италији, у Латини. У САД, обе породице су у Њујорку (Brooklin, Quins). У Канади, у Frederickstownu.

Из српског села Видровац, радничке породице су у скоро једнаком броју у следеће три земље: СР Немачкој (4), Аустрији и Француској. И

¹⁹ Regensburg, Bregenz, Klagenfurth.

²⁰ Salzburg, Villach, Salzbad Hall in Tirol, Wörgl in Tirol, Bad in Niederösterreich, Hallein.

²¹ München, Berlin, Hamburg, Hanover, Düsseldorf, Frankfurt a/M, Nürnberg, Fürth, Wupertal, Rosenheim, Krefeld, Cloppenburg.

²² Bad Godesberg, Wiesbaden, Bayrischzell, Suwangan, Warendorf, Düren, Leberndorf.

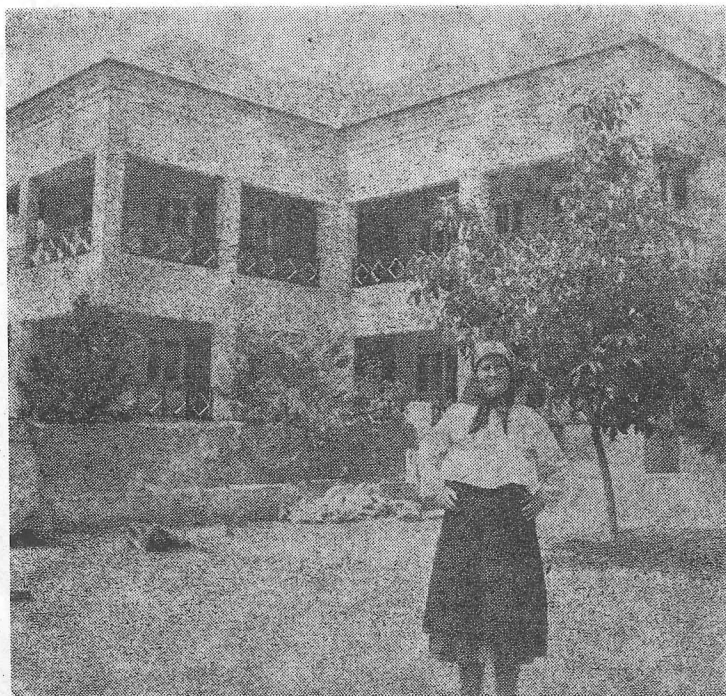
²³ Из Радујевца је 1982. године у иностранству било 399 лица, и то: у Аустрији — 227 радника, Немачкој — 135, Швајцарској — 13, Француској — 12, Аустралији — 6, САД — 4 и Шведској — 2 радника. Основни разлог за одлазак био је мотив престижа — пише Н. Рачић, наведено дело, с. 69.

док су у Немачкој, осим у Duisburgu, још у овим малим местима: Bad Krosingen, Fremburg am Breisgau, Furt Waern, дотле су у Аустрији сви у Бечу (Wien Penzig), а у Француској у Паризу.

Погледајмо, према резултатима пописа становништва, у чему још предњаче влашка села Душановац и Михајловац. У та села се, одмах после Радужева који је и бројно веће насеље, вратило највише људи из иностранства. Истина је да су се најчешће враћали родитељи пошто су претходно за сина и снаху обезбедили радно место у тим земљама.²⁴ Исто тако, треба напоменути да је из ових крајева било и инверсних сеоба у иностранство.

II

У селима из којих људи више учествују у миграцијама у иностранство карактеристичне су, у области материјалног живота, следеће убрзане промене: смањење сточног фонда и промена састава стоке коју гаје, појачана грађевинска делатност — градња кућа и осталих зграда.

Бака која с унуком у Љубичевцу живи у овој кући док су остали на раду у иностранству

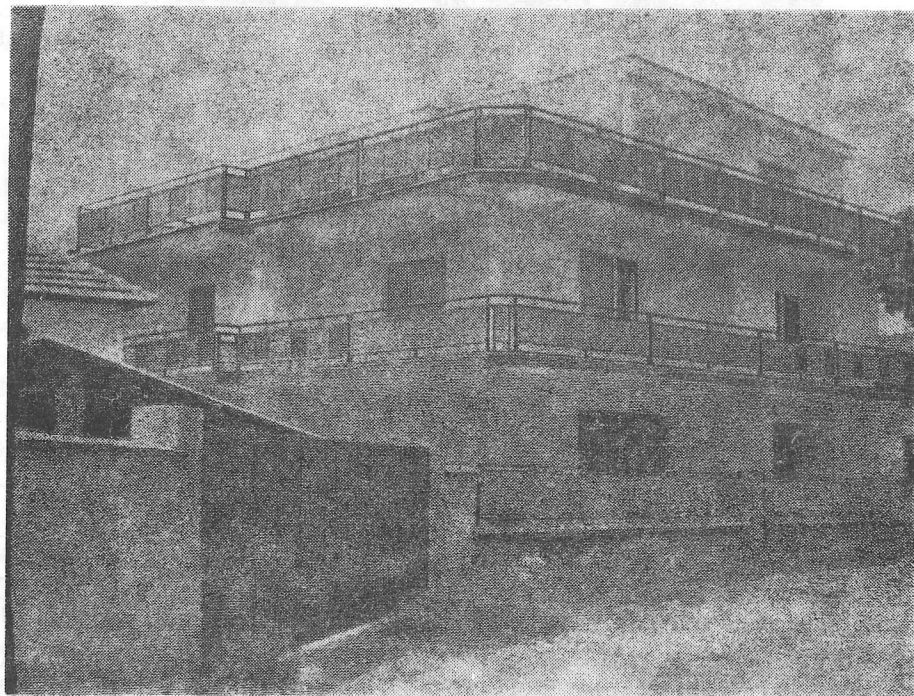
1.a) Кад је реч о сточарству, потврдиле су се две претпоставке: прва, да се у селима Горњег Кључа и даље, у знатном броју гаје овце (Петрово

²⁴ О овој смени и поврацима у завичај пише, поред осталог, С. У. Schierup у својој другој књизи: *Do They Dance To Keep Up Tradition? Analysis of a Social situation among Yugoslav immigrants in Scandinavia*, Umea 1984.

Село, Подвршка, Велика Каменица), а да је у селима Доњег Кључа (изузев Брзе Паланке, Реке и Грабовице која имају салаше у побрђу, тј. погодности сличне насељима Горњег Кључа) углавном напуштено овчарство, а да при том броју друге рогате стоке није осетно повећан: и, друго, да је сточни фонд у најизразитијим гастарбајтерским селима сведен често на минимум (пример Љубичевца, где је 318 домаћинстава гајило свега 112 оваца и 161 говече). Села Доњег Кључа се у нешто већој мери баве свињогојством, него горњокључка насеља у томе је било изузетак Петрово али ни то нема већи економски значај (у просеку, 3—3 свиње по домаћинству).

2. а) *Интензивна градња кућа* која је у већој мери захватила доњокључка, посебно „гастарбајтерска“ насеља, нашла је одраза и у пописним подацима о броју станова у односу на број домаћинстава. Тако једном домаћинству у Горњем Кључу припада просечно 1,14 станова за стално становање, а у Доњем Кључу чак 1,26. Карактеристичан је пример горњокључког Новог Сипа, где је 287 домаћинстава живело у 257 станова и већ помињаног Љубичевца где је 318 домаћинстава располагало са 490 станова за стално становање. Изузетак у том погледу, кад су у питању горњокључка села, представља гастарбајтерска Велика Каменица.

1. в) Кад је реч о крајинским насељима, за влашка села Михајловац, Малу Каменицу и нешто мање за Душановац може се рећи да се у њима углавном више не гаје овце, док се, на пример у Уровици, та традиционална грана привређивања и даље одржава. Прва три насеља одликују се просеком мањим од једног грла по домаћинству кад је реч о гајењу говеда.

Новија гастарбајтерска кућа у Љубичевцу

Српско село Видровац, а посебно Карбулово, знатну пажњу још поклања и једној и другој грани сточарства, док је овчарство у Браћевцу заостављено вероватно на рачун гајења живине.

2. б) У влашким крајинским селима која се истичу по броју радника на привременом раду у последњих петнаест година, веома се интензивно градило, тако да у Душановцу и Михајловцу има по 125—130 станова више од броја домаћинства у месту. Ни остала насеља нису много заостајала, на пример српско село Карбулово. Из тог насеља је, процентуално узевши, у иностранству занемарљиво мали број људи, а број станова (264) у односу на број домаћинства (169) изузетно је велики.

III

У друштвеном животу, посебно у животном циклусу (рођење, свадба, смрт), запажају се у последњих петнаест година одређене појаве и промене од којих се неке могу довести у непосредну везу са спољним радним миграцијама, а за које документацију налазимо у локалним изворима, посебно у матичним књигама.

1. а) Пошто се подсетимо на чињеницу да из ових крајева у иностранству ради скоро једнак број лица мушког и женског пола (нарочито оних у фертилном добу), можемо претпоставити које су могуће последице. Већ почетком прошле деценије, а све више од 1972. године, деца кључких житеља млађе генерације почињу да се рађају у иностранству, а према нашим подацима, из неких села и скоро искључиво у земљама у којима су им запослени родитељи.

С обзиром на напред речено, могла би се и у овом погледу очекивати разлика између горњокључких и доњокључких села. Тако је седамдесетих година, у насељима Горњег Кључа, још више од 76% од укупног броја уписане деце (188 од 252) рођено у земљи. Свакако да и од тога има одступања: од 1976. у матичним књигама неких села нема уписа деце рођене у Југославији. Много деце рођене у нашој земљи је из невенчаних бракова, што се касније регулише признавањем очинства, па и венчањем супружника. Међутим, с признавањем се отеже, па оно често изостане. На пример у Великој Каменици, где је седамдесетих година педесет петоро деце било „ванбрачно“ (око 44%), док је од седамнаесторо деце рођене у 1976. само за троје признато очинство. Занимљиво је да се та пракса невенчаних бракова и, с тим у вези, „ванбрачно“ рођене деце и непризнавање очинства постепено преноси и у иностранство. Тако је мајка из Велике Каменице још 1974. родила дете у иностранству, затим мајка из Текије 1979. године, а да тој деци до 1981. није признато очинство.

Из насеља Доњег Кључа не само да је број радника у иностранству већи него је и број деце која су се седамдесетих година родила у разним европским државама неупоредиво већи. Од 667 уписаних у девет доњокључких насеља, у земљи су се родила само 273 детета (40,9%), а у иностранству 394 (59,1%). У иностранству се деца ових радника рађају још од 1971. године. Процент деце из доњокључких села рођене у иностранству још је већи ако се издвојено посматрају нека насеља, односно поједина годишта крајем седамдесетих, што упућује на све већу динамику појаве. Наводимо пример Љубичевца са 82% и Грабовице са 70% деце рођене у иностранству, у разматраној деценији. Још индикативнији податак је да се у Љубичевцу од 1976. од деведесеторо уписане деце, само

4 (4,5%) родило у земљи. Од укупног броја деце рођене у земљи, скоро четвртина је ванбрачно рођене, многа од њих и данас без признатог очинства. И број ванбрачно рођене деце у иностранству је знатан — 18 (4,6%).

ПОДАЦИ ИЗ МАТИЧНИХ КЊИГА РОЂЕНИХ

насеље	временски период	свега уписа	од тога рођених					
			у земљи			у иностранству		
			свега	ванбрач.	свега	брачних	ванбрач.	
ГОРЊИ КЉУЧ								
Текија	1971—1980	64	50	45	5	14	13	1
Давидовац	1971—1980	11	8	3	5	3	3	—
Сип	1971—1978	16	6	6	—	10	10	—
Велика Каменица	1971—1981	161	124	69	55	37	36	1
		252	188	123	65	64	62	2
ДОЊИ КЉУЧ								
Костол	1971—1980	24	17	12	5	7	7	—
Корбово	1971—1980	48	25	24	1	23	22	1
Вајуга	1971—1980	42	25	16	9	17	17	—
Милутиновац	1971—1980	31	18	13	5	13	11	2
Велесница	1971—1981	57	36	25	11	21	21	—
Љубичевац	1971—1981	146	26	25	1	120	непотп. подаци	
Грабовица	1971—1981	150	44	29	15	106	97	9
Брза Паланка	1971—1979	123	65	57	8	58	54	4
Купузиште	1971—1981	46	17	14	3	29	27	2
		667	273	216	57	394	376	18

Од тог броја, половини (9) није признато очинство, а у питању су деца рођена 1976. године и млађа.

1. б) И у изразито „гастарбајтерским“ крајинским селима рађа се мањи број деце него у иностранству — од родитеља пореклом из овог краја. У одабраним крајинским — влашким и српским селима било је током седме и почетком осме деценије свега 399 уписа рођених, а од тога броја 128 рођених у земљи и 271 у иностранству, што значи да се више од две трећине деце рађа у иностранству.

У пет влашких села (Душановац, Михајловац, Мала Каменица, Прахово, Слатина) било је од 1971. до јула 1982. године 359 уписа у књиге рођених, од тога 104 рођених у земљи (27,9%) а 255 (72,1%) у иностранству. Од 104 деце рођене у влашким селима, 85 је брачно а 19 ванбрачно рођене деце, што у процентима износи нешто више од 18%. Од ванбрачно рођене, за 15 је очинство накнадно признато, тако да је само четворо остало ванбрачно, што је мање од 5%. У иностранству се из проучених влашких села родило 255 деце, од којих 234 брачна детета и 21 ванбрачно (око 9%). То значи да традицију рађања ванбрачне деце у одређеном проценту наши радници из ових крајева настављају и у иностранству,

али је процент тако рођене деце упола мањи него у земљи (9 : 18%). Ме-
 бутим, док се процент накнадног признавања очинства у земљи скоро
 приближио апсолутном (95%), у иностранству је он само 25% (за 5 од 21
 детета).

ПОДАЦИ ИЗ МАТИЧНИХ КЊИГА РОЂЕНИХ

насеље	временски период	свега уписа	од тога рођених					
			у иностранству			у земљи		
			свега	брачних	ванбрач.	свега	брачних	ванбрач.
одабрана влашка насеља Неготинске крајине								
Михајловац	1971—1982	56	11	9	2	45	42	3
Душановац	1971—1982	139	46	39	7	93	87	6
Мала Каменица	1971—1982	58	21	16	5	37	34	3
Слатина	1971—1982	42	17	13	4	25	23	2
Прахово	1971—1982	64	9	8	1	55	48	7
одабрана српска насеља Неготинске крајине								
Браћевац	1971—1984	11	10	8	2	1	1	—
Видровац	1971—1982	13	3	1	2	10	9	1
Карбулово	1971—1984	16	11	6	5	5	5	—
		399	128	100		271		

Од укупно 40 уписа деце у српским крајинским селима, у иностран-
 ству се родило 16 (40%), од чега је брачних 15, а ванбрачних је рођено
 само једно дете (родитељи из Видровца), коме је очинство накнадно
 признато. У Видровцу је за непуних 12 година било свега 13 уписа у ма-
 тичну књигу рођених, од чега за троје деце рођене у земљи а 10 у ино-
 странству, што је више од три четвртине од укупно рођених. По том
 проценту српско село Видровац приближава се влашким „гастарбајтер-
 ским“ селима, уз објашњење да су и одавде у иностранству углавном мла-
 ди брачни парови. У Видровцу, од три уписа у земљи, чак двоје деце је
 ванбрачно рођено, али је за једно дете очинство накнадно признато.
 Уз тако изузетно висок процент ванбрачно рођене деце у земљи треба
 ипак додати да је реч о такозваном малом броју (реду величина).

У целини узевши (одабрана влашка и српска насеља), од 399 уписа,
 128 деце (32,2%) рођено је у земљи, а 271 дете (67,8%) у иностранству.
 Од деце рођене у земљи, брачне је 100 (78,1%), а ванбрачне 28 (21,9%).
 Од деце рођене у иностранству, брачне је 249 (91,8%), а ванбрачне 22
 (8,1%). Може се закључити да се у погледу процента рабања деце у зем-
 љи (па и у иностранству), влашка и српска села у Крајини битније не
 разликују.

2. а) Лично име је у нашим крајевима најчешће и ознака етничког
 идентитета лица које га носи, а промене тог имена могу да укажу на
 етничке процесе у датој средини. У непосредној вези са рабањем кључке

и крајинске деце у иностранству је и *особит избор нових, често страних, имена за новорођенчад*. Да бих поткрепио ову тврдњу, навешћу најпре неколико типичних женских и мушких имена представника старије и средње генерације житеља Кључа. То су следећа женска имена: Калина, Лападата, Гергина и изведенице Берђина, Борђица и Бурђијана, Пауна, Оприца, Балаша; затим Рокса, Митра, Илинка, Иконија, Цвета, Петрија, Румена, Персида, Наста, Наталија — старије генерације, и Олгица, Бранислава Цвета Маслинка, Душица, Слабана — средњег поколења. Мушка су имена: Јон, Динул, Првул, Марјан, Најдан, Филип, Петар, Јован, Борђе (старији) и Светолик, Љубомир, Милисав, Александар, Драгиша, Драган, Горан, Зоран (млађи). Као што се види, међу представницима старије генерације највише су била заступљена влашка имена. Осим тога, влашки облици имена били су, у прошлости, више заступљени у селима, а мање их је било у насељима која су имала карактер варошица (Текија, Брза Паланка). И, најзад, у том погледу није било битније разлике између села Горњег и Доњег Кључа.

Међутим, кад је реч о именима деце рођене у иностранству, онда се у вези с тим постављају најмање три питања: прво, јављају ли се сада нека нова лична имена; друго, постоје ли знатније резерве с обзиром на различите земље у којима се привремено борави; треће, да ли је тенденција прихватања нових имена управо или обрнуто пропорционална масовности учешћа појединих села у спољним миграцијама? Може се рећи да је одговор на сва ова питања потврдан. Кад је реч о Кључу, разлике се испољавају већ самим тим што је становника Доњег Кључа више у иностранству, и то претежно у скандинавским земљама где за дечја имена користе друге узорне.²⁵ Општа је одлика да се данас кључкој деци рођеној у иностранству дају регионална српска имена (Дејан, Верољуб), често модификована (Бане, Саша али и Sasha, Дуле, Бобан, Љубче, Владица, Миша, Неша), југословенска (Давор, Томислав, Ивица, Жељко, Данијел, Златко, Неџад, Омер, Сенад, Емина, Марин), нека помодна (Слабана, Сanela, Наташа, Игор). Не треб а посебно истицати да од доњокључких села у процесу прихватања страних имена предњаче радници из насеља Љубичевац, Брза Паланка, Грабовица и Купузиште.

2. б) Кад су у питању имена одабрана за децу Крајинаца рођену у иностранству, може се констатовати да су и она у већој мери подложна променама, и то углавном у два смера: прво, у прихватању поред локал-

²⁵ Деца наших радника из Кључа дају најчешће следећа лична имена: Виолета, Силвана, Лидија, Сабина, Данијела, Моника, Барбара, Санда, Вињета, Љубијана, Валтроида (женска); Роберт, Ален, Џанго, Ромео, Марио, Морис, Сабин (мушка). У СР Немачкој, уз Жаклину, Моникку и Данијелу, јављају се за нашу новорођену женску децу и ова имена: Диана, Валентина, Габријела, Керолина, Рената, Бианка, Кристина, али и двојна Славица — Cornelia; а за дечаке Кристиан, Wilian, Julian, Jürgen, Андреас, Денис, али Алексеј-Јохан. Међутим, уопште узевши, већина наше деце рођене у СР Немачкој носи наша имена: Љубиша, Славиша, Драгиша, Радиша, Ненад, Дејан (дечаћи) и Биљана, Светлана, Мирјана (девојчице). У Француској, наше девојчице добијају ова имена: Жозефина, Nathalie, Жилијета, Lilia, Емануела, а дечаћи: Даниел, George, Nikolas, Доменик, Solange. У Шведској, радници из доњокључких села наденули су својој деци ова имена: Елизабет, Daniele, али и Мизекуца, односно Доминик, Walter и нека наша имена. Житељи доњокључких села прихватили су знатно више шведских узора: Агнета, Мирела, Мирја-Марија, Титијана, уз већ поменута; за дечаке су то: Моме, Роналд, Роберт-Триван, Дејвид, Робин, Елвис, Гордо, Тони, Cristian-Зоран. Де-

них крајинских и других југословенских имена (муслиманских, хрватских) и, друго, у преузимању страних имена, вероватно преовлађујућих у средишњи у којој живе и раде. Занимљиво је истаћи да релативну постојаност показују крајинска мушка имена, посебно у Аустрији. Наводим примере најчешћих имена за дечаке рођене у иностранству од родитеља из крајинских насеља: Омер, Сенад, Златко, а затим Јохан, Франц, Форалнд, Центи, Роберт, Даниел, Christian, Мари, Алфред, Јулијано (Аустрија), Митхаел, Michael Отто Денис (СР Немачка), Сенад, Даниел (Француска), Давид (САД). Девојчицама из Крајине дата су у иностранству ова имена: Емина, Сабина, Елиза, Monica, Manuella, Valentina, Claudia, Даниела, Силвиа, Санита, Габриела, Сандра, (Аустрија), Stella, Jannet, Carolina, Лидиа (СР Немачка), Sidonie, Gislen, Jacline, Сандрина (Француска), Лукреција (Швајцарска), Санит, Диана (Данска).

Деци чији су родитељи из српског села Видровца у иностранству су дата претежно српска лична имена, али и понеко страном, као: Даниел, Игор, (Француска), Patricia, Michaela (СР Немачка).

3. а) Као да је у вези с рабањем деце у иностранству сада *веома изражен приступ црквеном обреду крштења у селу*, који је најчешће праћен веоска скупом светковином у кући или хотелу. Крштавање деце, па и одраслих, као и раскош која их прати, често је масовна појава у појединим „гастарбајтерским“ селима.²⁶ Разлоге за овај хришћански чин у претежно паганској влашкој средини могућно је тражити у овим компонентама: прво, у сусрету у иностранству са средином у којој се деца уводе једино у црквене матице, тј. обавезно се крштавају; друго, увођење и наше, на пример, у Данској рођене деце у тамошње црквене књиге — можда и крштењу у протестантско мобреду Dansk Folk Kirche, и, треће, потреби да се за време одмора у земљи нешто прослави, па ако нема свадбе, „прави се крштење“, тим пре што у овим крајевима свака гозба, уз материјалну партиципацију учесника, доноси домаћину приличну корист.

3. б) Последњих година све више се и у проучаваним крајинским селима практикује црквени обред крштавања деце, често већ и поодрасле. Сам обред обавља се најчешће у уском кругу сродника и присутних (понекад дете на крштење носи само мајка!), често и обичног дана, али зато за гозбу овим поводом родитељи из' Михајловца, закупују, на пример, хотел у Неготину.

4. а) У запажањима о браку и свадби у кључким селима истакао сам неколико карактеристичних елемената: ране бракове, вишебрачност, превагу локалне ендегамиије у избору брачног партнера, релативно честе

војчице рођене у Данској добиле су ова имена: Анета, Луисијана, Мисаела Снежана-Lisbeth, Оливија, Симона, Елида, Gracie, уз веома популарна: Силвана, Силвија, Моника Жаклина, Дијана Виолета, Габријела, Санела; дечацки су: Силван Хенрик, Michael, Габријел, Луисијан, Курт-Вернер, Теди, Винето, Силвер-Симон, Ненад-Кристиан, Douglas-Niklas, као и већина имена карактеристичних за наше дечаке рођене у Шведској.

²⁶ Тако је само у једној сеоској парохији Доњег Кључа, од 1972. до августа 1982. године, крштено 511 лица или просечно годишње преко 50, док су, на пример, године 1971. у истој парохији крштена свега три лица. Пишем лица, а не новорођенчад, јер су у то време црквеном обреду крштења приводили понекад и некрштену школску децу, а приступале су му и одрасле особе.

ПОДАЦИ ИЗ МАТИЧНИХ КЊИГА ВЕНЧАНИХ

насеље	временски период	свега уписа	малолетничких бракова				разведених		
			малолетан (на)				свега	малолетничких	осталих
			свега	невеста	женик	обоје			
ГОРЊИ КЉУЧ									
Текија	1971—1980	134	13	13	—	—	11	—	11
Давидовац	1971—1980	52	5	5	—	—	5	—	5
Кладушница	1971—1979	68	8	8	—	—	8	3	5
Нови Сип	1971—1978	59	4	4	—	—	3	2	1
Велика Каменица	1971—1981	168	22	18	3	1	9	1	8
		481	52	48	3	1	36	6	30
ДОЊИ КЉУЧ									
Костол	1971—1980	82	25	25	—	—	6	—	6
Корбово	1971—1980	160	27	27	—	—	15	—	15
Вајуга	1971—1980	69	12	12	—	—	10	—	10
Милутиновац	1971—1980	25	3	3	—	—	4	—	4
Велесница	1971—1981	66	9	9	—	—	8	—	8
Љубичевац	1971—1981	145	46	33	3	10	28	8	20
Грабовица	1971—1981	180	48	34	8	4	22	7	15
Брза Паланка	1971—1979	185	24	21	2	1	18	—	18
Купузиште	1971—1981	65	22	18	2	2	5	1	4
		977	214	182	14	18	116	16	100

разводе бракова.²⁷ Неке од тих појава у деценији 1971—1980. покушаћу да размотрим у контексту миграционих кретања у иностранству и у светлу разлика које се испољавају између горњокључких и доњокључких села, влашких и српских насеља у Неготинској крајини.

Из података у матичним књигама венчаних, у пет села у Горњем Кључу, види се да је у периоду 1971—1981. био 481 упис. Од тог броја, малолетника су била 52 брака, или нешто више од 10%. С обзиром на то да је *малолетничких бракова* процентуално највише из Велике Каменице — села из кога је више од 30% од укупног броја становништва на раду у иностранству, релативно снажење ове појаве баш у том селу могло би се можда довести у међусобну везу. У више од 92% случајева (48 бракова) малолетна је само невеста, у три случаја пунолетан није био женик, а једном случају оба супружника су била малолетна.

У истом периоду, у доњокључким насељима било је 977 уписа у матице венчаних. Малолетнички бракови су били заступљени са приближно 22% (214 бракова). Појава раних бракова у местима Доњег Кључа

²⁷ Д. Дрљача, *Запажања о браку и свадби у кључким селима*, Развигак 4—5, Зајечар 1979, с. 80—88.

*Малолетни супружници с родитељима — гастарбајгерима
на свадби у Љубичевцу*

не само да је заступљенија већ и у погледу структуре тих бракова разноврснија. Од укупног броја малолетничких веза, оба супружника су малолетни у 18 бракова (8,4%), а у 14 (6,5%) малолетан је био младожења. По броју малолетничких веза предњаче Љубичевац, Купузиште и Костол — са више од 30% од укупно склопљених бракова, а затим Грабовица са са преко 25% од свих уписа.

4. б) И кад су у питању женидбено-удадбене везе у крајинским селима, обично се најпре мисли на ране бракове и домазетство. Према подацима из матичних књига венчаних, у време од 1971. до 1982, у пет испитиваних влашких села било је 837 уписа, од чега 11 у иностранству, што није неки значајнији процент. Од бракова закључених у земљи, у 94% случаја био је малолетан један од супружника, а у 14 — оба партнера. То значи да је малолетничких бракова било 108, односно 13%. Про-

цент тако склопљених веза највиши је у Душановцу (18,6%), Михајловцу (16,9%) и Малој Каменици (15,8%), а знатно мањи у Прахову (4,5%) и Слатини (5,1%). Стиче се утисак да су ти проценти у управној сразмери са процентом учешћа становника ових насеља на привременом раду у иностранству. У браковима где је малолетан само један супружник, то је по правилу невеста (91 : 3). Највише бракова у којима су била малолетна оба супружника (9) склопљено је у Душановцу. Било је у проучаваном раздобљу малолетних невести и од 14 година (нпр. у Михајловцу).

У погледу раних бракова, српско село Видровац је процентуално између оних крајинских влашких села која у томе предњаче (Душановац, Михајловац, Мала Каменица) и оних која се по томе не истичу (Слатина, Прахово). Од 87 уписа у десетогодишњем периоду, малолетничких је седам видровачких бракова (8,04%). У свих седам случајева малолетна је била невеста, а нема примера да су малолетни били оба супружника. Две невесте су имале по 166, а остале малолетне удаваче по 17 година, или им је до пунолетства недостајало свега неколико месеци. Другачију слику пружају подаци за село Браћевац, са само једним малолетничким браком (малолетна невеста) у последњих 14 година, и Карбулово — у којем бракова тога типа није било. У исто време (1971—1984) у та два српска села забележени су случајеви тзв. женског сениората, у Браћевцу — пет, а у Карбулову — десет.

*Превоз младине опреме (16 тракторских приколица)
на свадби у Љубичевцу*

5. а) Домазетство је у кључким селима честа појава, чешћа него што би се то могло закључити по подацима из матичних књига венчаних, а на основу места становања женика. Кад су супружници из истог села,

тешко је на основу ових података утврдити да ли је у питању *домазетски брак*, а склапање брака између партнера из истог насеља је најчешћа појава. Међутим, и на основу расположивих података може се закључити да је домазетство заступљеније у селима Доњег Кључа него у горњокључким насељима. Тако од 422 брака, склопљена у селима Горњем Кључу (без података за Нови Сип), као матрилокални би се могли означити 54 брака, или око 12,8%. Од 832 брака у доњокључким селима (без података за Љубичевац који је за ову врсту кохабитације свакако најзанимљивије насеље!), домазетских је било 172, или око 20,8%. Уз податке за Нови Сип, односно Љубичевац, ти би се проценти знатно изменили, уз додатак многих матрилокалних веза унутар сваког села, па би се можда могло тврдити да је у горњокључким селима сваки четврти, а у доњокључким насељима сваки други, или бар два од пет, домазетских бракова. А домазетство, масовним одласком често читавих кључких породица у иностранство, постаје изузетно значајно. Данас неки од потенцијалних домазета из Кључа и Крајине одлазе рођацима у иностранство у посету и тамо се жене девојкама — јединицама из свога краја, често прихватајући и невестино презиме у настојању да и за себе (као члана породице!) обезбеде посао у иностранству. Други, међутим, у земљи, лакше се одлучују да постану домазети ако су девојчини родитељи на раду у иностранству.

ПОДАЦИ ИЗ МАТИЧНИХ КЊИГА ВЕНЧАНИХ

насеље	временски период	свега уриса	малолетничких бракова				разведених		
			малолетан (на)				свега	малолетничких	осталих
			свега	невеста	женик	обоје			
одабрана влашка насеља Неготинске крајине									
Михајловац	1971—1982	142	24	22	1	1	34	6	28
Душановац	1971—1982	269	50	39	2	9	42	13	29
Мала Каменица	1971—1982	126	20	17	—	3	10	—	10
Слатина	1971—1982	98	5	4	—	1	15	—	15
Карбулово	1971—1982	202	9	9	—	—	25	—	25
одабрана српска насеља Неготинске крајине									
Браћевац	1971—1984	83	1	1	—	—	8	—	8
Видровац	1971—1982	87	7	7	—	—	3	—	3
Карвулово	1971—1984	54	—	—	—	—	2	—	2
		1261	116	99	3	14	139	19	120

5. б) Међу малолетним младожењама у Крајини највише је домазета, тј. оних који долазе на имање, на пример: из Мале Каменице у Михајловац, док у Душановац домазети стижу из Рткова, Уровице, Рудне Главе, Лескова (Мајданпек) и Кривеља (Бор). У склапању брака преовлађују вишебрачници и разведени, најчешће тај статус имају оба супруж-

ника, у годинама 28 : 25 или 29 : 26. На основу података из матица венчаних, стиче се утисак да брак у овим селима склапају скоро искључиво разведени и малолетници и да се тај поступак непрестано понавља.

6. а) Новија појава (почев од 1978), карактеристична посебно за доњокључка села, јесте *венчавање наших грађана у иностранству* (у Данској, Западној Немачкој и Шведској). Појава је особито карактеристична за раднике из Љубичевца и временом добија у интензитету (у 1979—4 од 14; 1980 — 7 од 18, 1981 — 9 од 11); затим, из Грабовице — 3 Велеснице — 1, Купузишта — 1. С тим у вези су две појаве: прва, превазилажење регионалне (односно локалне) ендегамије у избору брачног партнера; друга, преношење у иностранство традиције малолетничких бракова. Наиме, неки од брачних партнера с којима Крајинци склапају брак јесу југословенски грађани из удаљенијих крајева, затим држављани земље у којој су на раду и, најзад, други страни радници. Крајинску традицију малолетничких бракова наши радници на привременом раду настављају да примењују у земљи домаћина, попут традиције рабања ванбрачне деце. Тако је почетком осамдесетих, у Фредериксверку, у Данској, малолетна невеста из Љубичевца (15 г.), на основу пресуде Општинског суда у Кладову, склопила брак с пунолетним младожењом (18 г.) родом из Неготинске крајине.

6. б) Од 11 бракова склопљених у иностранству од стране радника из крајинских села, по три су закључена у Аустрији (Беч и Салцбург) и Француској (Париз и Сегимонт), по два у Шведској (Стокхолм и Малме) и Немачкој, и један у Данској. Од 11 бракова, четири су била национално мешовита два су склопила Крајинке, а два — Крајинци. Једна Михајловчанка се удала за Немца, а једна Каменичанка за Швеђанина; Душановчанин се у Француској оженио Италијанком, а Слатињанин Францускињом, коју је одмах напустио. У браку Крајинца, који је закључен у Стокхолму, невеста је била малолетна (16 г. и 2 месеца), а у два брака, у Бечу и Паризу, невеста је била три године старија од младожење.

Од радника из српских крајинских села (Видровац, Браћевац, Карбулово) само је један Видровчанин на привременом раду склопио брак у Дуисбургу, оженивши се Немицом. С обзиром на то да мигранти из тих села не склапају, бар засад, бракове у иностранству, нема ни случајева венчавања малолетника у земљама у којима бораве.

7. а) И у недавној прошлости, *већина бракова у Кључу и Крајини* *склапана је у касну јесен и у претпролећњем периоду* (новембар — децембар), и после Божића до краја марта. Осим што се то чинило зато што у наведено време нема пољских радова, избегавало се и време поста (нешто краћег божићњег и дуготрајног — ускршњег), јер се за гозбу лакше припремају „мрсна“ јела. Уз то, домаћин треба да се искаже штедрости, а представници свих поколења гостију треба да су равноправни — а не да се они најстарији морају одрицати због евентуалног поста. И даље се трећина бракова у овим селима склапа у поменутом јесенско-зимском периоду. Међутим, са летњим доласцима на годишњи одмор радника на привременом раду, свадбе у кључким селима се све чешће, а понегде и искључиво приређују лети — у јулу и августу. Истина је да појединци користе и децембар и септембар да у то време удају кћер или ожене сина у селу. И у погледу *летњих свадби* предњаче доњокључка села, а међу њима Грабовица (од 1978. у јулу — августу 63, Брза

Паланка — 26, Купузиште — 17, Љубичевац). Згуснутост свадби у кратко интервалу условљава да се она организују и у нетипичне дане. Свадбе које трају обично два дана (недеља — понедељак, по традицији) приређују се сада и у току седмице (четвртак — петак). Кад се томе додају сада многа помодна крштења и обавезне помане (за помане је резервисана субота!), долази се до закључка о изузетној згуснутости летњег обичајног циклуса у кључким селима. За веома скупе и раскошне свадбе, што се преноси и на крштења, уводи се последњих година обичај наплате на име учешћа за сваког од одраслих сватова, па и за децу.²⁸ Строго се поштује правило: „Обавезан сам да узвратим ономе ко је био код мене!“ С обзиром на то да сада свадба за домаћина може представљати „лепу зараду“²⁹, многи се и после 7—8 година брака па и кад је у питању склапање друге брачне везе, одлучују — што је новина³⁰ — да приреде свадбено весеље.

7. б) Традиционалне јесенско-зимске свадбе и у Крајини све више уступају место летњим свадбеним слављима (у III кварталу, нарочито у септембру), кад се и иначе долази из иностранства у завичај на одмор, али и због неготинског вашара. И овде је сада у летње месеце најчешће сабијен целокупан годишњи обичајни календар, посебно из животног циклуса. Како у иностранству борави знатно мањи број радника из српских крајинских села, већина свадби се, по традицији, и даље одржава у позним јесењим и зимским месецима. Тако је у последњој деценији у Видровцу у III кварталу закључено само 14 бракова (15,1%).

8. а) Насеља Горњег и Доњег Кључа, као и влашка и српска села у Крајини, разликују се у погледу и процента разведених бракова. Тако у горњокључким селима, од 481 брака, разведених је 36 (око 8%), а у насељима Доњег Кључа, од 977 склопљених, разведених је 117 бракова (око 12%). И у том погледу, Љубичевац је испред осталих села, са 28 развода на 145 склопљених бракова (око 20). Док се у Горњем Кључу малолетнички бракови процентуално више разводе од осталих (предначе Кладушница и Нови Сип — 6 од 52, тј. око 11,5%, према 30 од 429, тј. око 7%), дотле су у доњокључким селима малолетнички бракови стабилнији, вероватно и услед бољих економских услова младих супружника и, евентуално, услед одсуства девојчаних родитеља који бораве у иностранству (разведених малолетничких 16 од 214 склопљених, односно око 7,5%; осталих 101 од 763, или 13,3%). Упадљиво је да се више од осталих разводе домазетски бракови и они у којима је невеста из другог, поготову из сиромашнијег села (нпр. у Љубичевцу, бракови у којима су невесте из Мале Врбице, Велике Каменице, Велеснице, Купузишта, а домазети из Милутиновца; у Великој Каменици, бракови у којима су невесте доведене из урбанизованијих села Грабовице, Љубичевца, Брзе Паланке, Велеснице, Милутиновца, а домазети из планинског села Подвршке и др.)

²⁸ Почетком осамдесетих година, сваки одрасли сват плаћао је по 1.000 динара за први, а по 500 за други дан учешћа на свадби, док се за децу плаћало по 500 динара.

²⁹ На свадби у Љубичевцу 1979. године прикупљено је од партиципације учесника 270.000 динара, а укупни трошкови су, по речима домаћина, били упула мањи.

³⁰ У Крајини и Кључу, где се иначе почетак заједничког брачног живота не поклапа са „прављењем свадбе“, важило је донедавно следеће правило: „Венчати се можеш и више пута, али ти свадба следује само једном!“

8. б) У српским крајинским селима веома је низак процент развода бракова, с изузетком донекле села Браћевца (8 од 83 склопљена). У Видровцу и Карбулову је посебно мало развода. У Карбулову су била два развода на 54 венчања (3,7%), у Видровцу — 3 на 87 уписа (3,4%) — с тим што су у сва три случаја лица приликом ступања у брак била пунолетна.

Процент развода бракова у влашким крајинским селима знатно је већи. Од 837 уписа, разведених је 126 или нешто више од 15%. Тај процент се затно разликује по појединим селима: од најнижег (7,9%) у Малој Каменици до 23,9% у Михајловцу. Занимљиво је истаћи да у Малој Каменици, Слатини и Прахову, где су укупно склопљена 34 малолетничка брака, ниједан није разведен. Само је у Душановцу разведено процентуално више малолетничких бракова од оних у којима су партнери били пунолетни у тренутку склапања брака (26% : 13,2%), док је у Михајловцу процентуални однос те две категорије супружника приближно исти (25% : 23,7%). Узевши као целину свих осам крајинских села, произлази да се од 123 малолетничка брака развело 19, или 15,5%, а од 1 025 бракова пунолетних лица развело 123, или 17,3%. На основу свега изложеног, тешко би се без резерве могла прихватити уобичајена тврдња о знатно већем проценту развода малолетничких бракова. У стварности је могућно да се малолетни супружници убрзо разиђу, али званичан развод, као што се види из података, не уследи. И овде се чешће разводе они малолетнички бракови у којима је невеста из другог села (у Душановцу, на пример, из Љубичевца) и они у којима је младожења домазет из другог насеља, годину-две млађи од невесте.

9. а. Кад је реч о *смртности*, располажемо подацима за 1165 умрлих у три насеља Горњег Кључа — 317 и у осам села Доњег Кључа — 848. Према тим подацима, жене у Кључу живе дуже (просечно 73—78), а мушкарци краће (65—71 година). Највише је умирања у три зимска месеца — децембру, јануару и фебруару. Смртност деце је мала — свега 13 уписа. Случајеви умирања у иностранству почели су да се јављају још 1971. али је до краја 1977. из Кључа у иностранство умрло свега шест лица, а од 1978. до августа 1981. чак девет особа. Разумљиво је да и у погледу смртности у иностранству постоји разлика између села Горњег Кључа и доњокључких насеља (из првих су у иностранству умрла свега два лица, из других 13 особа). У целини узевши, у иностранству је из кључких села умрло (рачунајући и двоје људи из ранијих година — бродар ЈРБ који се утопио у Регенсбургу, друга особа умрла је у Мађарској) свега 10 мушкараца, три жене и двоје деце. Од умрлих у иностранству, само три мушкарца била су старија од 50 година (међу њима најстарији је био емигрант из ових села у Аустрији, који се од рата није враћао у завичај). Највише људи из Кључа умрло је у Западној Немачкој (4), затим у Шведској и Аустрији (по 3), Француској (2), Данској и Мађарској (по 1). И узроци смрти се разликују од оних у завичају. Два лица (жена од 42 и мушкарац од 40 г.) погинули су у саобраћајним удесима у СР Немачкој, односно Шведској. Радник (35 г) доживео је у Данској несрећу на послу. Двојица радника умрла су у Шведској, један од срчаног удара (56 г.), а други (49) од шећерне болести. За разлику од незнатног процента смртности деце у завичајним селима, број умрле деце у иностранству (2) пропорционално је велики.

Традиционална сахрана на гробљу у Великој Врбици

9. б. У матичне књиге умрлих у одабраних осам крајинских насеља, осамдесетих година и почетком девете деценије, било је 1777 уписа. Од тога је 1751 лице умрло у земљи (98,6%), а 26 у иностранству (1,4%).

Од лица умрлих у иностранству, 23 је пореклом из влашких села, 3 из српских насеља. Највише је у иностранству умрло Душановчана — 10, а из осталих влашких села по 3—4 особе. Од 23 умрлих, мушкараца је 21, а жена 2. Према земљама, највише је умрло у Аустрији — 15, у СР Немачкој — 5, Швајцарској — 2, Италији — 1. Највише је оних до 50 година старости, и то у категорији од 41—49 било је 9 лица, од 21—27 година 5, од 30—39 година 4 лица и новорођенчади од месец дана до 7 месеци — 3. Од осталих, обојица су мушкарци, нешто старији од најзаступљеније категорије (55 и 70 г.). Најчешћи узрок смрти је „саобраћајни удес“, на друму или железници, било да је погинуло лице возач или друге врсте учесник у саобраћају, и то највише у Аустрији, Немачкој и Шведској. Динамика умирања у иностранству наших радника из Крајине расте — од оне незнатне у првој половини седамдесетих до знатне (22%) крајем седме деценије. У исто време, у њиховим завичајним селима умирало се тек после 65. године, а многи њихови преци доживљавали су дубоку старост: Јона (99), Гергина (95), Лападата (85), Флуарја (82), затим Марин (95), Ница (95), Првул (91), Гица (88), Паун (88).

Дечја грнеза на помани у селу Рткову

Из српских крајинских села је у иностранству, у испитиваном периоду, умрло 3 лица. Из Видровца су умрле 2 особе, по једна у Аустрији и СР Немачкој. Мушкарац (47 г.) умро је од срца, а жена (32) од рака. Из Карбулова је у Француској умро један мушкарац (37 г.). У поменуто време, у Видровцу су умрле ове старице: Богдана (93), Вана (83), Рајна (78) и др.

Завршна разматрања

Оглед квантификовања неких етнолошких појава у Кључу и Крајини, уз разумљиве изузетке, недвосмислено показује различито учешће и последице изазване спољним миграцијама између равничарских насеља и села у побрђу, с тим што се у Крајини та разлика донекле подудара са етничком. У селима интензивног учешћа у миграцијама запажа се, по правилу, напуштање овчарства и драстично смањење сточног фонда, уз појачану градњу необично великих штала и кућа.³¹

Неке од овде разматраних појава из животног циклуса, посебно снажно се исказују у доњокључким селима. Данас се већина грађана појединих доњокључких села раба у иностранству. Тој деци се све више да-

³¹ Очигледно је да је реч о испољеним статусним симболима, који итекако одударују од истинских вредности. Видети и: Д. Братић, М. Малешевић, *Кућа као статусни симбол*, Етнолошке свеске IV, Београд 1982, с. 144—152.

ју имена карактеристична за друге средине и земље. У завичају, као да доживљава препород, сада у новом скупоценим руху, црквени обред крштења. Процент малолетничких бракова и даље је висок, нарочито у селима из којих је највише радника у иностранству. Од 1977. до 1981. године повећан је број бракова склопљених у иностранству, али су свадбе још организоване у селу. Последњих година свадбе су се све чешће, понегде и искључиво, одржавале у летњим месецима. Тако су свадбе, уз редовне заветине и помане, као и помодна крштења, до врхунца згушњавале летњи обичајни календар. Као модел крштења почела је све више да се прихвата, услед изузетне економске моћи појединаца, скупа и раскошна светковина, попут свадбе.³² За учеснике тих гозби уведена је, поред даривања, обавезна новчана партиципација, чија висина зависи од тога да ли се слављу присуствује само првог или оба дана. Домазетство, посебно у доњокључким „гастарбајтерским“ селима, добило је у значењу, било да младожења постаје члан онога дела предвојене породице која је у селу или оног дела с којим се можда стиче шанса за стални боравак и запослење у иностранству. И процент развода, посебно у доњокључким селима, висок је за сеоску средину (у Љубичевцу се, на пример, разводи сваки пети брак). Случајеви умирања ових људи у иностранству (још од 1971. г.) нису чести, али их је крајем осме деценије било троструко више. Динамика многих овде изнесених појава из животног циклуса расте у последњој деценији, а нарочито у последњих неколико година. Томе је узрок свакако и чињеница што главна маса радника још борави у иностранству и свој живот све више прилагођава условима на релацији земља имиграције — завичај.

Неке појаве су, засад, слабијег интензитета, као што су: ванбрачно рабање деце у иностранству (на нивоу уобичајеног у селу); постепено, нарочито у иностранству, превазилажење локалне ендегамике у избору брачног партнера; преношење у иностранство, засад опрезно и постепено, кључке традиције раних бракова и венчавања уз посебно одобрење од власти; прихватање од домазета, из разних разлога (можда због прикључења жениној породици у иностранству), невестиног презимена. За ову другу групу појава само време може показати да ли ће њихов интензитет расти или сасвим опасти.

Етнолошки преображај у осам проучених крајинских села, са сличним последицама као у Кључу показује, уз многе сличности, и знатне особености. Истина, разматрају се подаци за само шести део укупног броја насеља у општини, што је без сумње скроман узорак. У Крајини се промене попут оних у доњокључким насељима запажају само у оним равничарским селима у којима је у иностранству приближан број становника. То што у понечему нема претеривања као у Кључу, може се приписати ранијој и равномернијој већој запослености Крајинаца ван пољопривреде и њиховим сада нешто скромнијим зарадама у иностранству. А недавно веома сиромашно становништво, посебно неких доњокључких села, упустило се у својеврсну игру материјалног надметања, у чијим основама су многе од наведених појава.

³² У јавности се неке од тих појава јавно жиговашу, али се недовољно чини да се оне спрече. Занимљиве су оцене у новинском чланку П. Илића, *Моје, па моје*, „Политика“ број 24715, г. LXXIX, с. 5, где пише: Талас потрошачке разурданости и грозничаве поседничке лозинке: више и боље од другог!, или: Трошење као облик поседовања, па, чак, и као начина живота!

Неке новије појаве код засад малобројних повратника предмет су будућих вишегодишњих посматрања.

Dušan Drljača

SOME ETHNOLOGICAL CHANGES CAUSED BY EXTERNAL MIGRATIONS
IN THE IRON GATE REGIONS

— AN EXPERIMENT IN QUATIFYING ETHNOLOGICAL PHENOMENA —

Processes of accelerated changes of the so called folk — material, social and spiritual — culture, caused by prolonged stay of workers temporarily employed abroad, are analyzed in this paper, from the ethnological point of view. In the Iron Gate Region (selected settlements in Kladovo and Negotin communes, eastern Serbia) 12—14% of the population, mainly of Vlachian ethnic origin, are involved in external migratory processes.

First of all, it may be concluded that there is a definite difference in scope, and consequently in the effects of external population movements, between the plains and hilly settlements, while in the Negotin Region this division coincides with the ethnic one.

Some of the phenomena accompanying life cycle are strongly expressed in the Lower Ključ Region (Kladovo comm.), as for example that most of the children whose parents originate from that region are born abroad. These children are also given foreign names. The percentage of juvenile marriages is traditionally high, and especially in those villages where the rate of emigration abroad is also high. In the years 1977—1981, number of couples married abroad increased, but wedding feasts were organized in home villages. In the recent years these feasts were most frequently, and often exclusively, organized in summer. Thus weddings, together with village celebrations of its patron saint (zavetina) and memorial days, contributed to high condensation of the summer custom calendar. Divorce percentages, particularly in the Lower Ključ villages, are also high for the village milieu. Deaths (already from 1971) abroad are not frequent, but still the number tripled at the end of 1970s. Many of the life cycle phenomena mentioned here increase from year to year.

Some other phenomena are not as pronounced at least not at present, as for example: illegitimate children rate abroad is at the home village level; local endogamy (choosing a spouse from the same village) is decreasing in relation to homeland; transmission of the homeland custom, slowly and cautiously for now, of juvenile marriages with special licenses obtained from the authorities; bridegrooms who move into their wives' families (domazet) take their in-laws' family name as well.

The studied population, especially the one originating from the Lower Ključ Region, extremely poor until recently, involved itself in a particular kind of pecuniary, boastful consumption competition and many of the phenomena mentioned in this paper may only be understood within that context.

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Оригинални научни рад
UDC: 393:340.141+

Никола Ф. Павковић
Филозофски факултет
Београд

ОБИЧАЈНО ПРАВНЕ РАДЊЕ У ВЕЗИ СА СМРЋУ

Обичајно-правне радње у вези са смрћу усмерене су ка обезбеђењу континуитета постојећих друштвених структура међу живима, односно на спас и покој душе покојника. Главна средства у постизању тих циљева су тестамент и престације у побожне сврхе. Изразита је неједнакост полова у наследним правима која се постављају у моменту нечије смрти. Наслебивање је претежно или у потпуности по мушкој линији.

Кључне речи: смрт, наслебивање, престације, тестамент, право.

УВОД

Последња монографска тема о којој је на свом међународном конгресу расправљало Друштво за компаративну историју институција Жан Боден*, била је *Act à cause de mort*. Основни циљ расправе на конгресу био је да историјски и упоредо проуче основе и карактеристике правних радњи изазваних смрћу.

С обзиром на апсолутно преовлађујући ускоправни приступ задатој теми, као и на знатну усредсређеност на проблеме наслеђа, тестаментa и последње воље, етнологи — да би себи изборио равноправно место — није преостало друго него да у свему томе прилагоди и унеколико примени етнoлошку оптику, и то зато што феномен смрти утиче на читав комплекс социо-културне стварности. „Свирепост“ смрти је толико сложена и разноврсна у систему вредности и веровања, у историји и традицији, симболици и понашању појединаца и друштвених заједница, да је немогуће све то макар и укратко изложити у једном чланку. Зато смо се определили да укратко изложимо само важније обичајно-правне и „чисто“ правне радње везане за друштвене димензије појединачне смрти које имају за последицу обавезујуће понашање (поглавито правно и, донекле, морално и верско).

Сам појам „радње због смрти“ је врло екстензиван и тешко му је одредити једну општу, „уневрзалну“ дефиницију. С друге стране, наслов

* Седиште овог међународног друштва је у Белгији (Брисел). Основано је 1935. године са циљем да компаративно проучава историју институција свуда у свету, од античких времена до данас. Чланови Друштва су већином правници, али има и историчара и правних етнолога. Последњи конгрес је одржан од 6. до 9. маја 1990. године у Будимпешти.

нашега рада подразумева нека неопходна, макар и најкраћа појмовна разјашњења.

Смрт човека означава његов крај као живог физичког бића. Тај крај се може схватити и као прелаз ка неком другом, трансцендентном облику постојања. Због тога се многи обичаји и радње пред смрт, у току погребна и после укопа, могу успешно тумачити у светлу теорије о обреди-ма прелаза, коју је још почетком XX века формулисао француски етнолог А. Ван Женеп.

У хришћанству, а то нису схватања искључиво његова учења, смрт може означавати само прелазну етапу ка спасењу. Отуда веровање да људска душа постоји у разним појавним облицима и после телесне смрти. Такво је веровање, даље, условило настајање многих радњи и обичаја помоћу којих се души покојника, слично земаљским, обезбеђују услови опстојања и на оном свету. Значи, тежи се да се односи између живих и мртвих успоставе приближно онакви какви су били и на овом свету. Због тога се живи стално старју о задовољавању потреба душе покојника, нарочито током прве три године после смрти. Тиме живи обезбеђују сталну наклоност душе покојника, односно избегавају њено могуће негативно дејство. Све то показује да се заједница живих и мртвих заснива на анимистичком схватању смрти. И после смрти, покојник је и даље присутан у својој заједници (у којој се родио и живео), а нарочито у одређене дане — о задушницима и празницима.

Видан је амбивалентан однос живих према мртвима: с једне стране, страх и одвратност од мртваца (леша), а, с друге стране, поштовање покојника.¹

Обичајно-правне радње у Јужних Словена у вези са смрћу различито су се, током историје, одражавале на ширем социјалном и (уже) правном плану. Оне су различите и у самом правном животу, па био он уређиван државним или обичајним правом. И обичајно, а нарочито државно право у Јужних Словена било је од раног средњег века најпре под утицајем римско-византијског, а затим (уже) млетачког, германског и касније отоманског права.

Општи социо-економски оквири у којима су живели Јужни Словени такође су били различити. У средњем веку су постојала два типа феудализма: византијски и западноевропски. Од XV века византијски тип феудализма био је замењен специфичним османским типом. Такозвана народна (сељачка) култура почивала је на патријархалним основама и земљорадничко-сточарској економији. Породица је имала два основна облика: ужа биолошка породица (звана инокосна или инокштина) и шира, позната под називом задруга. Иако различити по својој структури, ова два типа породице почивала су на сличним, или у многим сегментима чак на идентичним правно-економским начелима. Од XV века у Црној Гори и у Херцеговини се обнављала племенска организација која је трајала све до XX века. Ренесанса племенског друштва код динарских Срба и задружног живота код свих Јужних Словена представља веома особите примере тзв. етнографског освежавања (Ј. Цвијић); Леви—Строс би те појаве назвао лажним архаизмом (*le faux eröhaisme*).

¹ Л. В. Тома, *Антропологија смрти* 2, Просвета, Београд 1980, 10—14.

ТЕМЕЉИ И ФУНКЦИЈЕ

1. Оптимално трајање постојећих структура

Основна функција обичајно-правних радњи у вези са смрћу јесте да обезбеди оптимални континуитет постојећих структура (породица, братство, племе). Те радње су социо-религијске и правне природе. Сврха им је да означе једну особу или више најспособнијих особа које могу остваривати трајање заједнице. Такве радње се испољавају у свим заједницама заснованим на стварном и (или) фиктивном сродству: у породици (задрузи), роду, братству, племену. У тзв. очинској задрузи, која се развила из уже (биолошке) породице, природним путем ће њен старешина постати деда. У таквој задрузи, њен старешина може, у фази своје метафизичке смрти,² у присуству свих чланова, да предложи или, чак, именује једног од синова за свог наследника (сукцесора). Очекивана смрт је, значи, само непосредан повод за одређење новог старешине, али у стварности наследник за ту дужност се својим способностима постепено намећао током ранијих година. У тзв. братској задрузи, после смрти старешине бира се нови.

У братству и племену нове старешине се бирају на скупштинама свих одраслих мушкараца, ратника због тога што њихове функције нису наследне, са оца на сина, већ изборне. Сваки нови старешина труди се да бар очува постојеће структуре и да их, ако може, још више оснажи и тако им подигне углед.

2. Предност разних особа (укључујући и покојника)

Начелно, обичајно-правне радње у вези са смрћу не делују једнако у корист свих особа. То зависи од пола, узраста и друштвеног положаја који је умрли имао за живота. Може се рећи да умирући „имају“ неке предности над живима. То стога што док су живи, као појединци, нарочито у нижим друштвеним слојевима, не располажу највреднијим материјалним добрима — баштином. У ограниченој мери они то могу чинити само у време кад се предосети приближавање краја живота. Тада се чине добротина у „накнаду“ за покој душе на оном свету.

3. Задужбина — сећање на покојника

Особена врста даривања у побожне сврхе била је у облику задужбине.³ У везантијском и јужнословенском (нарочито православном) свету у средњем веку постојала је традиција оснивања цркава и манастира.

² У овом случају, под тим појмом се подразумева онај период живота у коме се више не обављају основне друштвене и економске функције. У средњем веку се такво стање обично изражавало речима: „У телу слаб, а духом здрав“. Тада човек није ни „овде“ ни „тамо“, већ негде између овога и онога света.

³ Етимолошки, то је оно што се чини или учини за душу; од за-душ-бина. а) исто што задушје, тј. новац или непокретна имовина остављена после смрти и намењена у побожне сврхе за вечна времена или место новца оснивање (подизање) какве грађевине (манастира, болнице, школе и сл.); б) оно што се даје цркви за какве потребе, што се даје или чини сиромашним. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio XXI, Zagreb 1973—1974, с. в. задужбина, 837.

Оснивач гради своју задужбину за живота и са посебним намерама: за спас своје душе и душа својих најближих сродника. Значи, задужбина је у крајњој линији у вези са смрћу, али са низом предности које оснивач — дародавац и његови ближњи имају још за живота.

Оснивати верску задужбину подразумевало је најпре изградњу, а затим посвећење манастира неком светитељу. Све последице настале оснивањем задужбине у византијском и јужнословенском свету биле су уређене посебним правом званим *ктиторско право*. Један од најбољих познавалаца тога права у Византији и у Лужних Словена С. Троицки одређује га као „скуп права и обавеза, који прападају власнику имовине, намењене користи цркве“.⁴ Субјект ктиторског права назива се грчком речју *ктитор* — оснивач, а ктиторско право — „основатељско право“.⁵

Да би се боље разумело ктиторско право, треба поменути да је његово порекло у раном хришћанству када римска држава још није признавала ни саму цркву. У то време, у правном погледу, црква је била *colegium illicitum*. Због тога хришћанска црква није имала право својине. Немајући то право, црква је прибегавала околичним средствима: она је своју имовину користила као приватну или под именом других установа. Такве установе, према Троицком, биле су *loci religiosi, colegia funeraria i colegia tenuiorum*. „По римском праву место, где је било сахрањено тело (*sepulcrum*) заједно са зградом (*monumentum*) називало се *locus religiosus* и, као такво, било је неприкосновено (...) Хришћани су вешто користили тај закон за себе, оснивајући храмове тамо, где је лежало тело неког мученика или другог светог човека и на тај начин оно, што је на почетку било тражење неопходности, касније постало је црквени закон и сада православни храм не може бити без дела светих моштију“.⁶

Трајне темеље канонског права уопште, а посебно онога које се тиче оснивања манастира, овлашћења игумана, права епископа и патријарха, поставио је цар Јустинијан у VI веку. У то време црква и држава биле су веома тесно повезане у личности цара, који је био израз световне и верске моћи.⁷ У византијском и српском праву надзор над ктиторима и њиховим правима био је уређен световним и црквеним законима. Ктитор је могао изгубити своја права на основу владаревог акта или судске пресуде сабора којим председава патријарх. Осим из разлога кривичне природе, ктиторско право се гасило у случају смрти ктитора ако није имао законитог наследника или ако то своје право није пренео тестаментом на другу особу. Ктитор — епископ није имао право опоручног располагања ктиторским правом ако је ктиторију стекао док је био епископ.⁸

Субјекти ктиторског права могла су бити физичка (мушка и женска) и правна лица. Најчешће су то били сами владари (цареви, краљеви, деспоти и њихови ближи сродници), али и свештеници, од најнижих до самог патријарха. Од правног лица, ктитори су најчешће били цркве, се-

⁴ С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, Глас СКА CLXVIII, Београд 1935, 81.

⁵ *Ibid.*, 83—84.

⁶ *Ibid.*, 84—85.

⁷ André Ferradou, *Des biens des monastères à Byzance*, Ed. Y. Cado-ret, Bordeaux 1896, 15—16.

⁸ С. Троицки, *Op. cit.*, 130—131.

ла и црквени фондови. Предмет киторског права били су манастири, цркве и каритативне установе.⁹

Дужности и права били су вишеструки. Њих је С. Троицки поделио на четири основне групе: статутарне, административне, имовинско-материјалне и ритуалне. С обзиром на предмет овога рада, за нас су посебно занимљива права и обавезе ктитора из четврте (ритуалне) групе, али ће мо укратко поменути и оне из прве три.

Статутарна и административна права ктитора огледају се пре свега у томе да, сходно општем црквеном законодавству, изда *типик* — правилник о унутрашњем раду у свом манастиру. Слично византијском, и у српском монаштву је било могуће да китор мења правни положај своје задужбине и поставља игумана, али је ипак све то требало да буде у сагласности са надлежним епископом и манастирском братијом.¹⁰

Основне материјално-имовинске дужности ктитора биле су: да изгради и опреми манастир свим потребним предметима, да му одреди годишњу суму новца за издржавање и да га брани од напада и штетних утицаја. Једном поклоњена материјална добра китор није више могао да користи за себе; напротив, била му је дужност да се стара о њиховом одржавању, па и увећавању. Ипак, у пракси је бивало да су ктитори нижег ранга и даље имали извесне користи од имања поклоњених манастиру, односно да су у случају осиромашења падали на терет своје задужбине.¹¹

Група ритуалних права је непосредно везана за предмет овога рада. Та права су првенствено моралне и религијске природе и она у суштини чине најважнији део свих киторских права. Тим правима се стиче углед, па и култ ктитора за живота и после смрти.

Ритуална права су следећа: право на помен за живота и после смрти, право на гроб (сахрану) у храму задужбине, право на портрет и право на стално почасно место у храму и у обредним поворкама.¹²

1) Из српских писаних извора средњег века јасно се види да су се манастири градили „за вечни спомен“ себи и својим потомцима. Право на помен током богослужења у киторском храму „чини главни садржај киторског права“. И, обратно, губљењем киторског права губи се и право на помен. Молитвама се жели да се обезбеди добро здравље и дуг живот ктитора и његове породице, односно спас и покој његовој души после смрти. Обред помена се састоји од свечаног појања, паљења свећа, молитви, јела и пића и давања милостиње сиротињи.¹³

2) Друго ритуално право ктитора је право на погреб, односно право на гроб у својој задужбини. Аналогно праву епископа на гроб у главној цркви своје епархије, световни људи су то право имали само у цркви (манастиру) коју би сами себи изградили. Зато је право на гроб такође било ваажн разлог подизању задужбине.

⁹ С. Троицки, *Ibid.*, 89, 90, 93.

¹⁰ А. Ferradou, *Op. cit.*, 18, 73; С. Троицки, *Op. cit.*, 15—106, 116—118; В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. пета, Београд 1925, 112—113.

¹¹ С. Троицки, *Op. cit.*, 118—120; В. Марковић, *Op. cit.*, 106—107.

¹² С. Троицки, *Op. cit.*, 120—121.

¹³ В. Марковић, *Op. cit.*, 114—119; С. Троицки, *Op. cit.*, 121.

3) Слично епископима, који су имали право да им се наслика портрет у катедралној цркви, исто право имали су и ктитори — оснивачи. Ктитори наследници нису имали то право. Портрет ктитора је обично на западном зиду, према олтару; представљен је како у руци држи цркву и пружа је светитељу коме је посвећена.¹⁴

4) И, најзад, ктитор је имао право на своје стално и угледно место, како у цркви за време богослужења тако и у ритуалним поворкама.¹⁵

ПРЕДМЕТ И ОГРАНИЧЕЊА РАДЊИ У ВЕЗИ СА СМРЋУ

Радње у вези са смрћу омогућавају да се постигну права екстрапатримонијалне и патримонијалне природе.

1. Предмет и права екстрапатримонијалне природе.

Они су у вези са низом социјалних добара. Поменућемо важније.

а) *Звања и функције* појединих народних главара (кнез, војвода, барјактар и др.) у случају смрти нису просте вертикалне трансмисије са оца на сина. Постојале су одребене куће и братства који су кроз низ генерације давали народне старешине. Само у спорадичним случајевима наслеђивање неке функције бивало је по косој линији, од ујака на сестрића. У случају недостатка мушких наследника, продужење мушке (гас-тове) линије сродства и имена могло је бити путем матрилокалног брака и материнске филијације.¹⁶

б) Трајни закуп земље био је особити вид социо-економског добра. За време турске окупације, у свим јужнословенским крајевима земља је номинално припадала османској држави, која је била устројена на теократској основи. Због тога, по исламском праву, раја није могла бити пуни правни титулар својине земље. Сељачка баштина, на коју је право врховног власништва имала држава, није се могла отуђити ни на који начин, па ни у случају смрти старешине куће. Према Ебусуду, најистакнутијем турском правнику из XVI века, као и законским тумачењима Мехмеда Бехаије из 1660. године, земља је само уступљена покорним народима (рају) у државну (possession), и то под јасно одређеним условима.¹⁷ Према отоманском праву, јасно произлази да право раје на земљу није право пуне својине, већ трајни наследни закуп (са оца на сина).

в) Крвна освета и умир, као последица нечије насилне смрти, такође спадају у нарочиту врсту социјалног добра. Све последице крвне ос-

¹⁴ В. Марковић, *Op. cit.*, 113—114; С. Троицки, *Op. cit.*, 122—123.

¹⁵ В. Марковић, *Op. cit.*, 119; С. Троицки, *Op. cit.*, 120—121; A. Feradou, *Op. cit.*, 123.

¹⁶ N. F. Pavković, *Le mariage matrilocal et la société patriarcale de la Yougoslavie*, Etudes et documents balkaniques et mediteranéens 10, Paris 1986, 62—67.

¹⁷ Гълб Д. Гълбов, *Турски извори на историята на првото правото в българските земи*. Том I, София 1961, 61; С. Turhelka, *Stari turski agrarni zakonik za Bosnu*. Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, sv. 3—4, Sarajevo 1917, 457. Према поменутом праву, јасно произлази да право раје на земљу није право пуне својине, већ трајан и наследан (са оца на сина) закуп.

вете и умира су наследне (преносиве) и билатералне, како за оштећену страну тако и за страну која дугује крв. Наслеђивање је по вертикалној и водоравној линији сродства. Водоравно наслеђивање обухвата најпре рођену браћу убијенога, браћу од стрицева, а затим редом и све остале братственике и племенике. Наслеђивање крвне освете се не може избећи, јер се стиче самим припадањем одређеној сродничкој групи. Супротно би могло бити само у случају одрицања од своје групе и иступањем из ње.

г) Постоји неколико социо-религијских наследних добара из којих, у случају смрти, настају особени друштвени и правни односи. Ту су крсна слава, кумство, побратимство и симболичка адопција.

Крсна слава (култ домаћег заштитника) наследна је по вертикалној линији, од оца на сина, изузетно од оца на кћер у случају домазетског брака.

Кумство је предмет наслеђивања и деоба међу браћом понекад и за живота оца, а нарочито после његове смрти. У стабилним социо-културним системима, кумство је трајна и наследна међупородична веза.¹⁸

Побратимство се убраја у тзв. вештачко или духовно сродство. У случају убиства, ако убијени побратим не би имао ближих сродника који би га осветили, побратим је био дужан да изврши освету. И после смрти оба побратима, за њихове потомке важиће егзогамија бар за још једно до два колена.

Симболичка адопција је особена врста духовног сродства. Оно настаје као последица смрти, односно „облачења“ — ритуалног даривања одеће умрле особе другој особи истог пола и приближне старости. На тај, симболичан начин „обучена“ особа постаје син (брат), односно кћер (сестра) или тетка живим члановима породице умрлог. Та појава је позната код Срба у југословенском и румунском делу Баната, као и код Влаха у североисточној Србији. „Обучено“ лице се радо прима у кућу покојника; они се међусобно пазе и поштују. По М. Филиповићу, из чина симболичке адопције могу настати два различита сродничка односа: 1) код Срба у Банату сроднички однос настаје између „обученог“ и живих чланова породице умрлог и 2) код Влаха тај однос је између умрлог и „обученог“ (они су „побратими“, односно „осестрими“). Исти аутор је мислио да је некада била у питању стварна адопција, која се временом svela само на симболичку адопцију.¹⁹

Левират и сорорат су у посредној вези са смрћу. То су специфичне установе помоћу којих се неким особама ограничава слободан избор брачног партнера. Удовица код муслимана, пошто је за њу једном већ плаћена цена кад се први пут удавала, могла је да буде и без своје воље уступљена деверу као прва или друга жена. Слична могућност је постојала и за удовца: да се ожени свастиком. И у случају смрти веренице, вереник је имао право да се ожени њеном сестром или другом девојком из сродства (муслимани). То дозвољава и вера. Ислам дозвољава левират

¹⁸ Р. Д. Ракић, *Кумство у православних Југословена као социјално-структурни облик*, Етнологски преглед 10, Цетиње 1972, 113.

¹⁹ М. С. Филиповић, *Симболичка адопција*, Рад војвођанских музеја 12—13, Нови Сад 1964, 37—40.

и сорорат, док га хришћанска црква не одобрава. Ипак, да је левирата и сорората било и код хришћана показује краљева наредба из XIII века да се нико не сме женити свастиком, односно патријархове осуде левирата из XVIII века.²⁰

2. Предмет и права патримонијалне природе

Они се могу сврстати у две основне групе: опорука и даривање у побожне сврхе.

А) Опорука (тестамент)

Тестамент, као јавни акт у случају смрти, постојао је, начелно само у вишим друштвеним слојевима (племство, свештенство) и код имућних грађана. Тестамент се јавио још у средњем веку, и то под утицајем римско-византијског права. Код сељака опорука се изразитије јавља тек у XIX столећу. Тестамент сељака, ако га је било, чинио се обично у усменој форми пред свим укућанима. Ако је постојао писани тестамент, онда је чешће бивао алографски, док је холографски био права реткост.

Како појединац и у вишим друштвеним слојевима током XI до XV века још није у потпуности и независно од својих сродника слободно располагао непокретним добрима, то се налазе компромисне прелазне форме ка потпуном тестаменталном располагању. Реч је о *условним завештањима*: ако би законити наследник умро без потомства, онда ће оставиочево добро припасти цркви. Таквих условљених завештања бивало је нарочито код Хрвата у Јадранском приморју и код српске властеле.²¹

Вероватно најстарији тестамент код Јужних Словена, који непосредно сведочи о даривању у побожне сврхе, јесте из X века. Тако 918. године задарски приор Андрија, путем тестаamenta, самостално располаже својим имањем делећи га наследницима од прве и друге жене. Други део имања оставља у побожне сврхе: ако му се жена преуда после његове смрти.²² Опорука поменутог Андрије из 918. године јединствена је по томе што је то, како је мислио Ф. Рачки, најстарији тестамент у свих Словена.²³ Ипак, питање је да ли је приор Андрија уопште био Словен?

О даривању земље у побожне сврхе и за спас душе говоре и одлуке црквеног сабора у Сплиту 925. године. Осим кнеза и клера, том сабору је присуствовао и легат папе Јована X. Саборске одлуке показују, пре свега, да су отуђивања баштине у корист цркве и спорови који су у вези с тим настајали били чести и озбиљни. Јер, мало је вероватно да би

²⁰ М. С. Филиповић, *Левират и сорорат код Срба, Хрвата и Арбанаса*, Рад војвођанских музеја 3, Нови Сад 1954.

²¹ F. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 36—37; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, Zagreb 1905, 260; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 581—582, 695.

²² F. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, vol. VII, Zagreb 1887, 17.

²³ F. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XVII stoljeća*, Rad JAZU knj. CV, Zagreb 1891, 220.

црквени сабор, уз присуство папиног изасланика, расправљао о томе да су били у питању само ретки случајеви сукоба између цркве и сродника — дародаваца и завештача. Обратно, вероватније је да је била реч о томе да су се рођаци одлучно противили побожним завештањима и поклонима некретнина у корист цркве. Одлукама сабора забрањује се верницима да потражују она добра која су њихови блиски сродници већ поклонили цркви и Богу. Јер, каже се у њима, оно што је једном посвећено Богу не може се више вратити у посед људи. Ипак, они који би се усудили, „надахнути Ђавољим духом“, да оспоре рођацима даривање баштине цркви у побожне сврхе проклињани су најтежим клетвама. Они су упоређивани са Јудом издајником и претило им се пакленим мукама с каменом о врату.²⁴ Одлуке црквеног сабора у Сплиту су поуздан доказ да дародавци и тестатори нису имали пуну слободу располагања некретнинама. Њихово право власништва било је знатно ограничено правом сродника (*laudatio parentum*).

Сукоби са појединим породицама и братствима око бесправно стечених имања путем завештања у случају смрти нарочито су бројни у време од XI до XIV века. У очувању добијених и стицању нових поседа црква се понекад служила како сумњивим изјавама сведока заклетвама и фалсификатима тако и притиском ауторитета својих надбискупа.²⁵ Врхунац тешкоћа које је црква имала у коришћењу поклоњених јој добара био је у XII веку. Тада је папа Александар III писао задарском надбискупу да су Сплићани донели одлуку да нико у Сплиту не може своје некретнине ни дати, ни продати ни завештати било којој цркви. Пошто такве одлуке другде није било, папа је позвао надбискупа да под претњом клетви и екскомуникације функционера и грађана Сплита учини да та одлука буде поништена.²⁶

Слична оспоравања и завештања баштине цркви, мада у мањој мери, било је и у феудалној Србији у XIV веку. Да даривања у побожне сврхе српске властеле цркви никада нису у потпуности била „тврда“ и коначна потврђује и чињеница што су једни исти дарови потврђивани више пута у различитим приликама. То је, додуше, у средњем веку био општи обичај, али сматрамо да он има везе са сродничким пречим правом на баштине које су некада биле заједничке. Изврстан пример је дар челника Милоша манастиру Хиландару. Исту даровницу истом даропримаоцу, поред дародавца, касније су потврдили још двојица царева, Душан и Урош, да би то исто учинио и четврти пут 1361. године још и патријарх Сава.²⁷

У статутарном праву приморских општина било је различито уређено право завештања за спас душе: постојале су потпуне и делимичне забране. Тако је Статут општине Задар (1305) забрањивао отуђења некретнина у корист цркава, манастира, калуђера и свештеника („... monasterium vel locum religiosum, aut... monachum, vel monacham religiosam aut e clesasticam personam“). Таква отуђења не само да су била неважећа него и кажњива, како за онога који је отуђење учинио тако и за особу

²⁴ F. Rački, *Documenta...*, 187, 191.

²⁵ V. Novak, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952, No 6, 216; No 43, 208—209, 265—267.

²⁶ F. Rački, *Documenta...* 180.

²⁷ С. Новаковић, *Законски споменици...*, 440—441.

која је такву исправу о отуђењу саставила.²⁸ Слично је било уређено и статутом острва Брача из 1305. године, где се није дозвољавало да било који грађанин острва, под било каквим изговором, поклоном или завештањем, отуђи некретнине у корист цркве на Брачу или изван Брача. Такви акти су неважећи, а отуђена добра припадше наследницима или рођацима.²⁹ У XIV веку исте одредбе забране отуђења имовине за спас душе имали су и статут општина Сплита, Шибеника и Корчуле.³⁰ У општинама које су дозвољавале тестаментално располагање имовином такође је било ограничења. Нигде није постојало потпуно и неограничено располагање имовином у случају смрти. По одредбама Статута града Трогира (1322), завештања цркви за спас душе била су ограничена на тај начин што се родитељима дозвољавало да опоруче онолико колико остаје сваком њиховом детету; ако имају једно дете, онда једну трећину, итд.³¹ Дубровачки статут (1272) дозвољавао је оцу да тестаментом располаже само једном четвртином рго алима sua, док су три четвртине обавезно остајале деци. Синови су могли опоручно да располажу својим делом имања тек после смрти оба родитељи.³² Било је ограничено и располагање миразом. Тако, по Будванском статуту (средина XIV века) жена која има потомке може располагати једном петином свога мираза, а четири петине остају деци; ако нема деце, може располагати једном четвртином, док остало припада следећим редом: унуцима, а ако их нема онда њеним родитељима; ако ни њих нема, онда долазе браћа, односно сестре са својим потомцима.³³

Који је узрок формалних законских прописа о забрани отуђења некретнина за спас душе у корист цркве и свештеника? Вековна даривања и завештања у корист цркве учинила су је, поред осталог, и врло богатом институцијом. Хришћанска црква је, са своје стране, непрестано подстицала вернике да чине завештања, па се тако временом њеним рукама нагомилавало толико некретнина да је то у малим приморским општинама изазивало економске поремећаје и неравнотежу. Изузимањем све више обрадивог земљишта испод власти градске општине не само да јој је умањиван домен правних послова већ ју је лишавало и знатних финансијских извора. Обавезе свештеника (Статут Задра, чл. 14) да као даропримаоци носе све обавезе и терете везане за даровану им земљу то недвосмислено потврђују. Сплитски статут је у томе још одређенији. У образложењу статутарне одредбе о забрани отуђења у корист цркве у њему се каже да је већ више од трећине свих непокретних добара у Сплиту и његовој околини, даривањима у завештањима у случају смрти, прешло у власт побожних установа и лица која нису под световном влашћу.

²⁸ I. Strohal, *Otkupno pravo u starih Hrvata*, JAZU, Rad 189, Zagreb 1911, 34—35; I. Veuc, *Statut zadarske komune iz 1305. godine*, Vjesnik državnog arhiva u Rijeci, sv. II, Rijeka 1954, 658.

²⁹ K. Kadlec, *Statuta et reformationes insulae Brachiae*, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium XI, Zagreb 1926, lib. I, cap. LXXXV.

³⁰ N. Pavković, *Pravo preče kupovine u običajnom pravu Srba i Hrvata*. Studija iz pravne etnologije, Beograd 1972, 145.

³¹ I. Strohal, *Statutum et reformationes civitatis Tragurii*, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium, vol. X, Zagreb 1915, lib. III, cap. V.

³² Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Универзитетска ријеч, Никшић 1988, 150.

³³ *Ibid.*, 148.

Општина је то нарочито осећала у време несташице жита или непријатељских напада.³⁴

Забране завештања некретнина за спас душе сигурно нису биле делотворне. То потврђују чињенице што су такве забране проглашаване више пута. Тако је сплитска општина у току непуна два столећа (од XII до XIV века) два пута забрањивала отуђење некретнина у корист цркве. Да забране нису поштоване сведоче све нова и нова даривања, спорови баштиника са црквом, као и непрекидна настојања црквених власти да се такве одредбе пониште. Непрестано настојање цркве да се право располагања некретнинама заувек изузме испод контроле сродника, а тиме у извесном смислу и од утицаја општине, одразило се и у статутарном праву. Тако општинско веће Трогира, у својој Реформацији из 1450. године, констатује да је дотадашња потпуна забрана завештања некретнина у случају смрти противна божјој части, достојанству цркве и слободној вољи људи у поменутој ствари; да је папа више пута писао и саветовао Трогиране да пониште ту срамну одредбу статута. Поступајући по саветима и захтевима папе, општина поништава ранију забрану и проглашава да је сваком слободно да распалаже својим добрима и за живота и у случају смрти.³⁵

Б) Престаџија у побожне сврхе

а) Престаџије Богу

Основни облик отуђења некретнина у средњем веку није била продаја већ даривање првенствено у побожне сврхе, у корист цркве или манастира. Даривање је било за спас грешне душе, односно за покој душа умрлих предака. Навођење тог узрока даривања бивало је тако често да се он већ од XI века у јужнословенским писаним изворима на латинском језику јавља у устаљеној форми, као: "... pro eterna gloria...", "... pro remedio animarum et parentum nostrorum definatorum..." "... ego ... pro remedie anime mee precipio fieri in domo sancte Marie de Jadere omnem possessionem meam ...".³⁶

Даривањем се код верника развијало осећање да је сваки дар цркви, ма колико био мали, у очима Бога значајан. Даривања у корист цркве, како за живота тако и у случају смрти, била су општа појава не само у Јужних Словена већ у читавој хришћанској Европи средњег века. Сама црква је подстицала и развијала систем даривања, а затим су то чинили

³⁴ J. J. Hanel, *Statuta et leges civitati Spalati*, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium, pars I, vol. II, Zagreb 1878, Statuta nova, cap. XXV, p. 250—251.

³⁵ »... quod est contra honoram Dei, dignitatem ecclesie et liberum arbitrium honoribus desuper datum et spradicta re summus pontifex pluries scripserit nostro domino suadendo et hortando. ut dictum domnabile statutum revocare velimus pro honore Dei, ecclesie et nostro (...) et sit providendum, quod dictum statutum in terris nostris vigorem non habeat (...) liceatque unicuique lacio in vita sua et articulo mortis, non obstante dicto statuo, disponere de rebus suis (...)« I. Strohöl, *Statutum... Tragurii*, Reformationum Tragurij, lib. II, cap. 60.

³⁶ F. Rački, *Documenta...*, 60, 90, 95.

владар и племство. Уобичајени словенски назив за ту радњу у средњем веку били су: „дати“, „под црквоу подписати“ и „обратити“ у корист цркве.³⁷

Све до краја XII века многе даровнице биле су једноставни акти о уступању некретнина некој цркви или манастиру без помена појединости како се то десило. Тако средином XI века двојица презвитера дарују своју земљу манастиру св. Ивана у Биограду; један то чини „pro eterna vita“, док други просто даје „totum suum alodium“.³⁸ Ипак, у то исто време има већ и таквих даровница које су са дипломатичке и правне стране потпуне, па садрже: „invocatio verbalis, datum, intitulatio, paratio, dispositio, sanctio i testes. Такав је случај са даровницом једног донатора из 1073. године који је све своје имање дао манастиру свете Марије у Задру. Он прецизира да су то виногради, обрадива и необрадива земља, ситна и крупна стока. Све то он даје поменутом манастиру у вечни посед („in perpetuum possidenda“). Дародавац је, изгледа, свој дар учинио мимо уобичајене сагласности своје браће и других сродника. То се може закључити на основу санкције (јер се у њој рођацима, који би се противили даривању, прети божјом казном и проклетствима) и из потписа сведока, међу којима нема рођака. На крају следи једанаест потписа „et alii plures testes“, који припадају тројици презвитера, једном жупану и једном капелану, који су потврдили ову даровницу.³⁹

Завршавање даровнице упућивањем клетви свима онима који тај чин не би поштовали и оспоравали га била је уобичајена, чак обавезна мера предострожности током читавог средњег века, па и касније. Формулације клетви⁴⁰ неоспорно упућују на њихово порекло, тј. да су их састављала и (може се слободно рећи) наметала као обавезни део даровнице свештени лица. На тај начин је на религиозне дародавце вршен велики морални притисак. Црква је тако озакоњивала и учвршћивала своје новостечене поседе.

б) Престације покојнику

Та давања су строго лична и „стичу“ се самим чином умирања. Давања се односе на појединце поименично, али и на претке који се обухватају општим именом „сви наши мртви“. Сврха им је задовољавање претпостављених личних потреба покојинак за храном, пићем, светлошћу и топлотом. Предмети давања у овом случају су, поред хране и пића, још одећа, ватра, разни практични предмети, цвеће а понегде чак и музика и игра.

³⁷ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље, 115—116.

³⁸ F. Rački, *Nutarnje stanje...*, 210.

³⁹ F. Rački, *Documenta...*, 95; V. Novak, *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zagreb 1959, 157.

⁴⁰ Износим два примера из XI века: 1) „Ако се неко противи овом дару, биће погођен гњевом Божијим и нека му је проклетство од 318 светих отаца и апостола, и нека с Јудом издајником иде у пакао.“ F. Rački, *Documenta...*, 36—37; 2) „Ако би неко између нас (у овом случају ради се о сагласном дару браће, Н. П.) хтео да поништи овај дар, чиме би повредио нашу жељу, биће погођен гњевом свемогућег Бога. На страшном суду он неће бити са изабранима на десној страни, већ са осуђенима...“ F. Rački, *Documenta...*, 91—92.

Временски посматрано, давања у вези са смрћу (позната под именом даћа, подушје, помен, помана, парастос) углавном се чине после смрти, али могу бити и пре.

Даће пре смрти јављају се у два различита вида: помен („помана“) живоме — даћа коју неко сам себи даје за живота зато што нема ближих сродника или због неповерења у наследнике да му после смрти неће дати обичајем предвиђена подушја; други, „сарандар“ — веома ритуална гозба за душу будућег покојника, која се одржава само у пролеће са циљем да се њеном даваоцу обезбеде посебно повољне прилике на оном свету. Ако неко нема економске могућности да себи приређује помене за живота, он може с неким другим лицем да склопи уговор: давалац ће о свом трошку давати кориснику редовне помене за његова живота, а кад умре, сахраниће га и приредити сва уобичајена подушја. Заузврат, корисник помена ће оставити своје имање у наслеђе.⁴¹

В) Патримонијална ограничења у наслеђивању

Као у средњем веку и за време Турака тако и у XIX веку, према обичајном праву, титулар права својине у породици није појединац већ породица у целини. Према нормама обичајног права и традицијским схватањима о земљишној својини, садашњи поседници су дужни да земљу сачувају и предају следећим поколењима. Дакле, више је реч о установама државине и плодоуживање него о приватној својини *stricto sensu*. То произлази из схватања да је кућна заједница стална. У јужнословенској породици, како је то показао В. Богишић, није била развијена *patria potestas*; ње није било чак ни у градској средини.⁴² Отац је изједначен са синовима у основним својинским правима. Смрт било ког члана у породици (задрузи) не поставља аутоматски проблем наслеђа и деобе. Ниједан члан породице нема свој посебно означени део у баштини. Слично је било и у Војној крајини код Срба и Хрвата. Ничија смрт нема за последицу наслеђивање нити деобу имања. Ако умре неки мушкарац, па био то и старешина, његовој деци припашће само његове личне ствари. Покојников идеални део у својини задруге није предмет наслеђивања. Такво обичајно-правно правило било је и озакоњено у Основном крајишном закону из 1807. и 1850. године.⁴³ Слично је било и у несродничкој задрузи све до 1852. године, где су добра изумрлих задругара наслеђивали задругари несродници, а не сродници изван задруге.⁴⁴

⁴¹ С. Зечевић, *Култ мртвих и саmrтни обичаји у околини Бора*, Гласник Етнографског музеја у Београду 38, Београд 1975, 166.

⁴² В. Богишић, *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*, Београд 1884; исти, *Главније crte obiteljskoga pisanoga prava u starom Dubrovniku*, JAZU, Rad, V, Zagreb 1869, 129. Слично је било и у Бугара. Видети: С. С. Бочев, *Бугарската чељадна задруга*, Пос. описак из Сборник за народни умотворения, наука и книжина, кн. XXII, Софија, 1907, 98—103.

⁴³ Ognjeslav Utješenović-Ostožinski, *Kućna zadruga, Vojna krajina*, Zagreb 1988, 29, 32—33.

⁴⁴ Р. Гузина, *Регулисање својинских односа у Србији XIX века на бази обичајног права*. Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, САНУ, Посебно издање Балканолошког института, кн. 1, Београд 1974, 458.

Жена има своју личну имовину звану *особац* или *прђија*. Смрћу жене (мајке) њена лична своина се наслеђује првенствено по женској силазној линији; ако нема кћери, наслеђују је синови, а ако ни њих нема, прђија се враћа женином роду.⁴⁵

Наследна и лична права удовице су врло ограничена.

а) Ако нема деце, удовица нема право наслеба мужевљеве имовине, већ само право плодоуживања до краја живота („доживотни ужитак“).

б) Ако удовица има деце, наслеђује мужевљев део имовине, али без права располагања (отуђења) нити се може оделити од задруге покојног мужа.

в) Ако удовица жели да се преуда, најпре мора да се врати у свој род, па одатле да се преуда, а не никако из куће покојног мужа; у том случају, њена деца обавезно остају у очевој задрузи.⁴⁶

г) Удовица — маћеха има доживотни ужитак од пасторака као да им је мати.⁴⁷

Закључак

1) Радње у вези са смрћу, у правној концепцији, тесно су повезане с приватном својином. Питање наслеђивања, тамо где постоји лична својина, отвара се у тренутку смрти дотадашњег титулара својине.

2) Радње у вези са смрћу не могу се везивати само или претежно за институт својине земље и других материјалних добара. У условима колективне својине (задруга, братство, племе) ничија смрт, па ни смрт самог старешине не поставља питање наслеђивања. Задруга је, у начелу, стална па су њени чланова само плодоуживаоци заједничких добара која треба оставити наследницима.

3) Нечија смрт је отварала и другачија питања него што су она везана за деобу и наслеђе материјалних добара. Важни проблеми су: прво, како покојнику, путем ритуалних престација у побожне сврхе, обезбедити достојно место међу прецима на оном свету и друго, како на овом свету сачувати континуитет групе која је угрожена од неког њеног члана.

4) У традицијској социјалној култури Јужних Словена тежња за наслеђивањем изражава се настајањем да се обезбеди мушко потомство. Потомству се предају како материјална тако и духовна и социјална добра и функције. У јужнословенској патријалрхалној култури израженије су бриге и старање за очување континуитета социјалних и духовних него материјалних вредности. Материјална добра су безвредна ако нема наследника који ће продужити име рода и домаћи култ, који ће одавати почаст покојницима и светковати породичну славу, ако нема сукцесора у свим социјалним обредно-религијским функцијама оних који напуштају овај свет.

5) Континуитет постојећих структура (породице, братства и племена) остварује се путем одговарајуће друштвено признате институције. У

⁴⁵ В. Божишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, ЦАНУ, Титоград 1984, 107, 109, 127.

⁴⁶ *Ibid.*, 35, 106—107.

⁴⁷ *Ibid.*, 109.

„нормалним“ околностима оне делују „невидљиво“ и општепознате су. То је патерилинеарност. У случају смрти или немања мушких наследника, тамо где нема братственичке и племенске организације, активирају се „нестандардни“ културни механизми: матрилокални брак, посињење и (ре-ђе) меморијална адопција и травестизам (од женског у мушко биће). Функција тих механизма је да обезбеди наследника макар и за једно колена (у случају травестизма). Услов да се стекне својство наследника у свим правима и дужностима јесте да сукцесор прође кроз одређени ритуал. Ритуал је јаван, па се тиме стиче верификација шире друштвене заједнице.

Nikola Pavković

DEATH AND CUSTOMARY LAW

In this paper the author concisely explains the substance of some important customary law and «purely» legal actions concerning the social dimension of an individual death, the consequence of which is the obligatory behavior (mostly of legal but also, to a point, of moral and religious nature). The problem is the period from the tenth century up to the present.

An ambivalent relation of the living towards the dead is evident: on one side there are disgust and fear from the corpse, and respect and concern for the salvation of the deceased soul, on the other.

In the course of history customary law actions concerning death were expressed in different ways on both wider social level and in the legal domain, irrelevant of how they were regulated, namely either by the state or customary law.

Main functions of these legal actions are the following: to secure the optimal continuity of the existing structures (family, clan, tribe) among the living, pease and salvation of the soul for the dead.

There are differences of how these acts effect individuals in relation to their gender, age and social status. The typical example is the institution of memorials — a special kind of pious donations which secure the lasting remembrance of the deceased. In the Middle Ages in the Byzantine and South Slavic (dominantly Orthodox) world there was a tradition for the rulers and members of the highest ranks of the society to found churches and monasteries. A founder erects his memorial during his lifetime with the definite purpose: for the salvation of his soul and the souls of his closest kin. Consequences resulting from the foundation of a memorial were regulated by special, so called Founders' Act. One segment of this act, called ritual rights, provided respect and even the founder's cult both during his lifetime and after his death.

Subject and restriction of actions concerning death are divided into extra-patrimonial and patrimonial ones. The former are concerned with a series of social properties which may be inherited, divided and which effect statuses and relations between individuals and groups with other relevant parties. These are: titles and functions of some village and tribal heads, rights for permanent land lease, blood feud and reconciliation, ritual (fictive) brotherhood, symbolic adoption, levirate and sororate. Subject and obligations of the latter are also classified into two basic groups: testament and pious donations. Pious preastations are again of two kinds: compensations to God and compensations to the deceased.

Pronounced gender inequality concerning inheritance rights of social, spiritual and material property has been found. Property is mainly or even exclusively inherited according to the male lineage.

...the body, ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...
 ... the ... of the ...

DEATH AND CITIZENSHIP

In this paper the author considers the substance of some important questions relating to the legal status of the citizen of a country in the event of his death. The problem is treated from the point of view of the law of the country of which he is a citizen at the time of his death.

An analysis of the living status of the citizen at the time of his death shows that the law of the country of which he is a citizen at the time of his death is the law which governs his status.

In the case of a citizen of a country who dies in a foreign country, the law of the country of which he is a citizen at the time of his death is the law which governs his status.

The law of the country of which the citizen is a citizen at the time of his death is the law which governs his status.

There are several cases in which the law of the country of which the citizen is a citizen at the time of his death is not the law which governs his status.

A foreigner who dies in a foreign country is treated as a citizen of the country of which he is a citizen at the time of his death.

The law of the country of which the citizen is a citizen at the time of his death is the law which governs his status.

The law of the country of which the citizen is a citizen at the time of his death is the law which governs his status.

The law of the country of which the citizen is a citizen at the time of his death is the law which governs his status.

The law of the country of which the citizen is a citizen at the time of his death is the law which governs his status.

The law of the country of which the citizen is a citizen at the time of his death is the law which governs his status.

Оригинални научни рад
UDC: 398.3

Добрила Брагић
Етнографски институт САНУ

ТАЈНА ЗАКОПАНОГ БЛАГА ИЛИ САН О БОГАЂЕЊУ ПРЕКО НОЋИ

На граници између рационалног и ирационалног, дозвољеног и забрањеног, могућег и немогућег, предање о закопаном благу је врста чудноватог симболичког разрешења вечне тензије коју неравномерно распоређена материјална добра стварају на релацији појединац — друштво. Сан о богађењу „преко ноћи“ је на читавој једној значењској равни обећање личне среће, која се тек на дубљим слојевима симболичког језика исказује као „двосекли мач“ који се снагом колективне идеје лако окреће против појединаца жељног да се докопа нечега чиме не може у потпуности владати.

Кључне речи: предање, ритуал, материјална добра, друштвене вредности.

Знамење које обећава срећу

Срећа је заиста „чудан сват“ који „плете“ надасве компликовану мрежу суптилних односа на релацији појединац — друштво. Уосталом, граница између индивидуалног и колективног овде је тако „танка“ да ју је готово немогуће повући, јер друштво себи одувек узима за право да ствара обрасце којима ће појединац тежити, верујући да се креће путем који га води личној срећи. У тој чудесној игри колективног и индивидуалног богатство је прави „камен спотицања“, јер на најјаснији и најгрубљи начин говори о обликовању појединачних жеља које се тако радо усмеравају према нечему што је друштво означило као вредност. Али, како је дистрибуција социјалне моћи један строг и ригидан систем односа који већину људи напросто искључује из реалне утакмице, онда су ирационални начини засновани на сновима о ненадном богађењу права противтежа суровој стварности. У савременом друштву смо сведоци различитих „игара на срећу“ које сваком учеснику дају право да се нада премији, односно богатству које може добити независно од свих реалних социјалних предзнака који га одређују (Ковачевић, 1984: 45—481). Такве замршене „игре судбине“, у које сваки појединац може пројектовати своје жеље, познате су и у нашем традиционалном друштву, које у виду предања о закопаном благу оставља „одшкринута врата“ неочекиваним и мутним путевима стицања богатства.

Увек на самој граници могућег и немогућег, машта о закопаном благу везивала се пре свега за места на која упућује здраворазумска мисао — рушевине свих врста, од старих црквишта, гробишта, свих простора на којима су живели друштвени моћници, па до кућишта „обичних смрт-

ника“ на која је наводило веровање (а можда и обичај) да сељаци свој новац и ствари од вредности закопавају испод кућног прага (К а р а н о в и ћ, 67—72; В е с н и ћ, 168). Различити друштвени немири, ратови и кризе свих врста повећавају вероватноћу да су таква обезбеђења имовине заиста и постојала (В е с н и ћ, 158). У сваком случају, ако земља уопште крије вредности која је у њу (у неко неодређено време) похранио човек онда је „најближе памети“ да се то, пре свега, потражи на развалинама његових боравишта, која међу многим тајнама крију и ову — за већину људи најпривлачнију; у њој је „закопана“ овоземаљска благодет за оног ко је открије. Али, тајну закопаног блага могао је потенцијално скривати сваки простор у природи; оно се, смотреношћу свога похраниоца, могло налазити закопано под каквим дрветом, у пећини, на њиви или било где у природи (К а р а н о в и ћ, 671. Само, ту тајну није лако открити, а поготову њен закопани садржај срећно изнети на „светло дана“.

Прва у низу препрека које је требало решити јесте прецизно откривање локације, простора који у својим дубинама крије похрањене драгоцености. Сан је био само један од начина. Веровало се, наиме, да се тај мистериозни простор може човеку указати у сну, па су многа копања отпочињала захваљујући оваквој врсти знамења (В е с н и ћ, 15, 168, 171). Они којима није успевало да се помоћу сна „докопају“ жељене информациј тражили су је преко врачара, специјалиста за све врсте мистерија, односно ствари које прелазе границу друштвеног познатог (М и л и ћ е в и ћ, 80—91)¹. Ако ни сан ни врачаре не помогну, не треба губити наду, јер тајну може открити и сам простор који се, оптерећен драгоценим садржајем, мора бар по нечем разликовати од сваког места у околини. Простор је своју тајну саопштавао посебном врстом знамења у времену. Веровало се, наиме, да на местима на којима је закопано благо ноћу често избија пламен који подсећа на онај „као кад гори ракија“. Али овај судбински, такозвани нур-пламен није могао видети свако већ само онај коме је то суђено (Исти, 80; В е с н и ћ, 173—1761).

Подземно благо, ма где се налазило, било је пре свега „закопано у оностраном“, већ по природи своје тајновитости и отуђености од друштва. Уосталом и простори у којима се благо уопште могло налазити одреда су нечиста места, која човек или није заузео својом делатношћу (природа) или их је напустио (кућишта, развлаине), што значи да аутоматски припадају натприродном свету. Онострану природу сваког подземља готово да није ни потребно објашњавати, јер све испод површине земље се, очигледно, отима социјалној контроли. Да би се „докопао“ подземног богатства, човек мора прећи границу друштвеног познатог и суочити се с незнатим силама које, вођене неким само њима познатим промислом, чувају „кључеве тајне“.

Ако би неком срећнику пошло за руком да скине први вео са тајне закопане у земљи, то јест да на неки од утврђених начина сазна где се налази закопано благо, он је у том тренутку само једном ногом закорачио у непознато; а чека га још дуго и неизвесно путовање. Јер, према веровању, закопано благо чува неки натприродни створ који посебно води рачуна о томе да њему поверена драгоценост не падне у руке „било коме“ (К а р а ц и ћ, 1972: 319; Д у ч и ћ, 338). Човек који је једанпут посвећен у тајну закопаних вредности мора строго „пазити шта ради“, јер и најмањом погрешком може створити непремостиву препреку на путу својих жеља. За почетак је довољно да сачува тајну, односно да ни по коју

цену не открије место на коме је закопана драгоценост, јер ће се у противном чаролија распасти и благо претворити у обично угљевље (Мићковић, 258; Веснич, 168). Из истих разлога, срећни посвећеник у тешко доступну мистерију мора самостално, без ичије помоћи, ископати благо, и то у глуво доба ноћи, које се сматра најпогоднијим временом за ту врсту „послова“ (Веснич, 168). По другој варијанти, човек који је сазнао тајну простора на коме треба копати могао је ту тајну поверити најбољем другу или, чак, двома поузданим особама, с којима се онда заједно упуштао у опасну ноћну авантуру (Милићевић, 80; Веснич, 170).

Благо је смештено у простору који друштво својим деловањем не успева да контролише и мора се тражити и ископати у току ноћи, то јест у време које измиче социјалној контроли. Подземна драгоценост се мора тражити „иза леђа“ колектива, па онај ко хоће да се обогати „преко ноћи“ мора поднети искушење самосталног искорача из друштвено познатог, ризик директног сусрета с оностраним. Разумљиво, такав подухват потенцијално може остварити само појединац или мала завереничка група искључиво током ноћи, у периоду кад је колектив „двоструко одсутан“ (и у простору и у времену), што омогућава натприродном да слободно делује и тако евентуално разоткрије неке од својих тајни онеме ко је спреман да за њима трага.

Непосредан сусрет „на највишем нивоу“ између оностраног и ононостраног света је искључен; они се међусобно поништавају у простору и времену, па је неопходност издвојености, усамљености појединца или мале завереничке групе трагача за благом додатно „осигурана“ заветом ћутања, тајновитости подухвата као једним од битних предуслова за његов успешан исход. Ако тајна буде откривена пре времена, она ће на извештај начин постати својина колектива који, заправо, нема начина да с њом „изађе на крај“, односно нема могућности да ископа благо јер се не може директно, „лицем у лице“ суочити с оностраним чуварима; колектив својим присуством једноставно поништава оностраност, па тако откривање тајне може значити само „разарање чаролије“, претварање драгоцености у обично угљевље. Ако тајна изађе на „светло дана“ и постане доступна колективу, благо ће, заједно са својим оностраним господарима, једноставно престати да постоји. Закопано благо, дакле, могу наћи и ископати само појединци којима успе да „заобиђу“ колектив а да при том сачувају сопствени живот и интегритет, што није нимало једноставно. Јер, све што се налази „с оне стране“ колективног представља беспуће оностраности где човеку, у уобичајеном поретку ствари, не може бити место. Зато није чудно што су се ноћне драме ископавања блага, започете с најбољим жељама и надама, често завршавале не само обичним неуспесима него и личним трагедијама људи који су у њих бивали уплетени.

Трагови прошлости

Компликовани поступак ископавања подземне драгоцености могао се продужити и на неколико ноћи, јер је, пре свега, требало утврдити коју врсту (крвне) жртве „ваља“ принети. По веровању, простор на који је пала сумња да крије благо морао се пре ископавања окрвавити, само се унапред није могло значи чиме, јер је у њему, међу осталима, била зако-

пана и та тајна. А њу је, заједно са благом, покопао онај ко је, вођен неким давним, непознатим циљевима и разлозима, сопствене драгоцености „поверио“ земљи. Веровало се, наиме, да особа која закопава вредности одређује после колико година ће се оне моћи ископати, ко ће бити срећник који ће их поново изнети на „светло дана“, која животиња ће чувати драгоцену оставштину, и, на крају, шта „ваља“ принети на жртву да би се благо срећно ископало (Караџић, 1972: 319; Веснић, 170, 173).

Због тога је требало извести посебан ритуал да би се утврдио идентитет будуће жртве. Ноћ пре самог копања на већ одређеном месту требало је кроз сито просејати пепео (или, по другој варијанти, брашно), па сутрадан утврдити какви су трагови отиснути на праху. Сито при том треба држати наопако, а руке на леђима, па тако извршити необично ноћно просејавање; биће које „остави трага“ на праху треба заклати и његовом крвљу натопити дато место непосредно пре почетка ископавања. А трагове је могло оставити све живо, односно све што се креће, од животиња до људи, (Караџић, 1972: 319; Веснић, 178).

По својој основној намени, сито је предмет који се користи за чишћење брашна од мекиња и других непожељних твари; с друге стране, значења која се придају тој активности чине од њега предмет са вишеструком и сложеном наменом у магији и култу (Стојковић, 45—53). Јер, сејање брашна је посао који иначе стоји на крају читавог ланца основне делатности друштва — аграрне производње — и тако представља крајњи израз виталности и снаге човека у његовој сталној борби с (нат) природом. „Проћи сито и решето“ значи успешно се извући, победити и опстати упркос тешкоћама које живот непрестано „производи“ и оставља човеку да их решава „како зна и уме“. Али, доћи до хлеба и „докопати се“ скривеног блага није исто; прво је неопходно оваком, друго је резервисано за изабране. Зато се хлеб као елементарна претпоставка опстанка појединца, заслужује колективним напором у заједници, а благо човек тражи сам, „иза леба“ колектива.

Па ипак, у „дивљин ноћи“ усамљени трагач са изузетном, само њему намењеном срећом врши просејавање, односно опонаша једну суштинску друштвену активност. Може се рећи да он тестира простор, симболички га „оживљавајући“ социјалном активношћу. Истовремено, човек на одређен начин скрнави, искривљује основни тон активности обављајући је у невреме и наопако (у глуво доба, преврнутим ситом и иза леба) (Веснић, 170), јер је његов циљ да правац социјалног времена врати уназад до часа кад је (закопавањем) прекинут друштвени „живот“ драгоцености. Наиме, само на тако просејаном праху оставиће трага животиња коју треба заклати и чији је идентитет одређен ритуалним поступком при закопавању, односно друштвеном отуђивању блага (Исто). Другим речима, ноћним просејавањем брашна или пепела на месту на коме лежи благо човек ствара симболички континуум друштвеног простор-времена које служи као врста комуникацијског моста између (у времену) удаљених појединаца — оног који је благо сакрио и оног другог који се опасно приближи његовој тајни. Они се „срећу“ на простору својих жеља, који није ништа друго него друштвена судбина блага. Бивши власник је, очигледно, изгубио контролу над друштвеним „животом“ драгоцености, због чега ју је, у очекивању бољих времена, својевољно отуђио од друштва; потенцијални поседник не жели ништа друго него да поново увати „изгубљену нит“ и завлада током њеног социјалног трајања.

Ритуал се, дакле, налази на „два краја“ пустиловног путовања блага преко границе два света; као што се одговарајућим симболичким понашањем „закључава“ подземна тајна, тако се еквивалентним ритуалним поступком налазе њени „кључеви“. Непознати похранилац је прекинуо друштвену судбину драгоцености, „поверивши“ је оностраним чуварима; срећни налазач, мотивисан личним просперитетом, треба да врати благо друштву. Његова комуникација преко баријере времена одвија се посредством ритуала; човек ствара симболички континуум друштвеног простор-времена, помоћу кога се „враћа“ у прошлост настојећи тако да повеже нит догађаја на месту на коме је прекинуто социјално трајање драгоцености, у нади да ће успети поново да успостави континуитет њеног социјалног живота.

Зато порука из прошлости мора бити врло прецизно и доследно поштована — комуникација не сме бити ничим „помућена“. Јер, ако се простор не окрвави или ако не буде жртвовано одговарајуће, тражено биће, благо ће се претворити у обично угљевље, што се редовно дешава у случају да ноћни посленици у нечему погреше и ствари крену „по злу“ (Исто, 168). Другим речима, човек не може ископати благо ако није у стању да повеже прекинуту „социјалну нит“ његовог постојања, јер управо она говори о реалној заснованости целокупног пдхвата; онострани чувари могу бити успешно савладани и благо срећно извабено само у случају да га је неко заиста закопао, то јест да је оно стварно у земљи, а не тек у машти трагача опседнутих сном о богаћењу „преко ноћи“.

Оштар сукоб између неумољиве прошлости која љубоморно чува своје тајне и упорних жеља људи да нађу и ископају драгоцену материју јесте лајтмотив читавог ритуала; ако ирационалним путевима не пронађу „чврсто тло“ друштвене заснованости блага, оно ће остати само сан трагача који се никаквим начином не може превести у друштвену стварност. Ово „остајање“ блага у сфери ирационалног и личног симболички је изражено његовом сталном тенденцијом да се претвори у безвредно угљевље чим људи, вођени (само) својим жељама, у нечему погреше.

* * *

Завет из прошлости је релативно лако поштовати кад „простор тражи“ какву животињу, али се и иначе ризични и напорни процес ископавања додатно компликује ако на посејаном праху освану људски трагови. Таква порука из прошлости била је довољна да обесхрабри неке трагаче, који би одустајали од ископавања, неспремни да се „упрљају“ људском крвљу (М и л и ћ е в и ћ, 80). Најупорнији, разуме се, нису презали ни од тако високог захтева, одлучни да до краја следе трагове прошлости и тако стигну до жељеног циља (В е с н ић, 177).

Ако је срећа коју доноси благо намењена само изабранима, мора се рећи да је несрећа много мање изборљива јер може задесити сваког ко се нађе у близини тајновитих збивања. „Жећ подземља за крвљу“ могло је задовољити свако људско биће, па су тако често страдали случајни пролазници које би „зла коб“ намерила на копаче (Исто). Омиљене жртве била су и деца Цигана чергара који су, поучени искуством, нарочито водили рачуна о таквим могућностима, јер им је било добро познато да „тражиоци остава хоће да им дете домаме и прикољу“ (Исто, 178). Вели-

ка жеља за поседовањем блага по сваку цену могла је створити и раздор међу самим завереницима, па се опасна игра завршавала унутар групе, убиством једног од чланова. Могућност оваквог расплета додатно је оснажена веровањем да бар један од чланова завереничке групе мора умрети при ископавању (Исто, 176).

Криминалистичке хронике прошлог века сведоче о тужним судбинама људи који су били уплетени у драме убиства „над благом“, или, боље речено, над идејом о благу, јер се његово постојање по правилу могло утврдити само у „усијаним главама“ упорних трагача (Исто). Мада правосуђе није водило рачуна о веровањима као психолошким чиниоцима оваквих злочина, сан о благу је ипак, на свој чудесни начин, покретао његове механизме; опседајући машту људи, благо је из свог скривеног, мрачног подземља повремено „излазило“ на светлост дана да би „опорбало“ моћ која му је додељена на сцени друштвених збивања. Као ствар којој друштво признаје велику вредност, благо на безброј начина утиче на појединачне људске судбине, па та игра не престаје ни онда кад драгоценост није „ту“ већ на неком скривитом, тешко приступачном месту или тек у машти људи опседнутих сном о богаћењу „преко ноћи“.

Користећи се магичним моћима које му је доделио сам колектив, благо „живи“ и након своје социјалне смрти, само што тај „живот“ друштво не може конторлисати, па је он, разумљиво, означен као оно-стран. „Одметнута“ моћ колектива отеловљена је у натприродним господарима блага који своје постојање објављују светлцањем у ноћи или „упадима у снове“ оних који су „изабрани“, и срећним знамењем упућени на нешто што их уздиже изнад („обичног“) живота других људи и води ка неизвесној, примамљивој и другачијој судбини.

Колективно биће драгоцене материје

За закопане драгоцености није „задужено“ неко одређено натприродно биће, већ се пред уплашеним ноћним посленицима смењују различите сподобе с „оног света“; те авети и сабласти, често у облику различитих животиња (нарочито змија), атакују на човека чим он отпочне да копа, а постају нарочито агресивне кад се ноћни трагалац сасвим приближи посуди с благом (К а р а н о в и ћ, 78—81). Те оностране сметње могу бити различите, али увек смишљене да човека збуне, уплаше и тако онемогуће његов „рад“. Навешћемо један пример :у почетку се осети некакав хладан ветар одозго, да би се одмах потом претворио у врућ ветар, после кога следи натприродни „атак звуком“. Односно, како човек копањем све дубље продира у тло, тако се постепено однекуд почиње јављати звук, најпре у облику звоњаве, да би се, упоредо с човековим продирањем у „забраћену зону испод“, претварао у све снажнију тутњаву и грмљавину (В е с н и ћ, 174).

Од пресудног значаја је чињеница да ли ће човеку успети да се не обазире на те смишљене сметње. Ноћни трагалац за благом мора без престанка копати, а при том не сме проговорити ни реч (упркос евентуалним провокацијама „с оне стране“). Другим речима, човек у таквој ситуацији мора остати упоран и одлучан, оглушујући се о све врсте натприродног атака; ако се уплаши те обустави копање или проговори, благо ће се, по свом „добром“ обичају, претворити у безвредно угљевље, или ће

„бегати“ све дубље у земљу и тако побећи „испред носа“ несрећних ноћних трагача за срећом (Исто).

Другачије речено, напад натприродних чувара је прави испит личне снаге трагача, пред кога се постављају готово надљудски захтеви, на које не може одговорити било ко, већ само онај ко је изнад обичних, просечних људи и као такав изабран да се „докопа“ оног о чему већина „обичних смртника“ може само сањати. Јер, само изузетан човек може остати прибран, смирен и на сопствене циљеве усмерен пред застрашујућим сподобама „с оног света“. Сви остали који се упусте у такву личну авантуру изгубиће се у ужасном лавиринту „полуделе ноћи“ и њихов сан остаће само сан из кога ће се пробудити с гомилом угљевља у рукама, ако уопште буду имали довољно среће да сачувају „голи живот“, којим, очигледно, и нису били нарочито задовољни чим су се упустили у опасну ноћну пустиловину која надилази њихове моћи.

Може се рећи да натприродни чувари блага, користећи социјални мир ноћи, опседају машту својих изабраника, мамећи их да сопствене снове покушају да претворе у (друштвену) стварност. А то је заиста подухват достојан само највећих међу људима, истински примерен једино изабранима. На тај начин посматрамо, ноћно светлцање у тами или заводљиви снови о тајном скровишту блага су пре изазов, позив на битку него обећање сигурне среће. Изгледа да чудне сподобе које „спавају на благу“ лако буде свачију машту, али драгоцену оставштину прошлости не дају тек тако у „свачије руке“; натприродни чувари, дакле, чине одређену самосвест драгоцене материје, па би се могло рећи да благо помоћу њих може на изванредан начин „самостално одлучивати“ о својој судбини. Тако материја којој друштво признаје велику вредност није (закопавањем) остављена на милост и немилост сваког ко би се на њу могао полакомити, јер поседује моћ која је уздиже далеко изнад свих појединачних жеља, па и најупорнијих људских настојања. Да би се „докопао“ блага, човек претходно мора „одолети“ натприродним чуварима који оличавају „колективно биће“ материје, дакле ону вредност која закопане драгоцености разликује од обичног угљевља, односно било које друге твари која (непожељна) тавори негде у земљи.

Према једном веровању, благо се потпуно идентификује са својим оностраним покровитељима, па предање „саветује“ посебну стратегију суочавања трагача са застрашујућим бићима која мора узнемирити ако жели да ископа подземну драгоценост. Наиме, оног часа кад се онострано чудовиште појави, човек мора бити спреман да се најдиректније суочи с њим ухвативши га за уши; чудну ловину не треба испуштати све до првих пеллова, чији ће спасоносни гласови развејати све привиде ноћи и човек ће дочекати јутро држећи у рукама ћуп с благом (Веснић, 170; Зечевић, 1965—1966: 294). Онострани чувари су овде јасно представљени као једна димензија блага која евидентно спречава човека да драгоцену матерју „тек тако“ извади из земље. Уосталом, тај предмет свачијих жеља није „тек тако“ ни допао мрачног подземља; ако уопште постоји (негде) скривено у земљи, благо је ту само зато што његови бивши власници нису успели да потпуно овладају његовом друштвеном судбином па се закопавањем покушали да заштите сопствене угрожене интересе.

Тако онострани чувари „постоје“ не само да би штитили парцијалне интересе онога ко их је (закопавањем) створио већ и да би симболизовали ону моћ блага коју му је „удажнуо“ колектив и која се као

таква опире било каквом апсолутном поседовању од стране појединаца или групе. Свако власништво над благом је, истина, увек неопходно, али и пролазно; само благо је вечно јер представља материјализовану моћ колектива која не може нестати закопана самовољом појединца већ и даље живи непролазни живот једне колективне идеје.

Због тога нас не може изненадити веровање да, међу осталим натприродним створовима, чувар закопаног блага може бити и таласон, односно натприродни створ којег смо већ упознали као чувара великих грабевина (Зечевић, 1965—1966: 293—295). Реч је, очигледно, о повезивању идеја о колективном, надличном значају драгоцене материје којој се путем ритуала „ствара самосвест“ као врста штити против сваке људске грамзивости и неразумне жеље за апсолутном влашћу над свим и свачим. Било да чува велике грабевине или закопано благо, таласон је оличење колективне идеје која „живи“ у материји све док јој друштво признаје посебан статус и нарочиту вредност (Б р а т и ћ, 21—32).

Благо вредно живота

Чини се да ће човек најлакше укротити „одметнуту“ колективну силу понудивши јој било који појединачни људски живот, јер је то њена „омиљена храна“, пошто у социјалном смислу постоји само онда кад су јој појединци безрезервно подређени, кад признају њену огромну моћ. Зато не изненађује чињеница да се људска жртва везује баш за ископавање блага, при чему истовремено представља једино право ритуално убиство читаве наше традиције, бар према оном што нам је данас познато о томе. Све остало су или трагови људске жртве или је реч о симболичком убиству човека (као што је, на пример, закопавање људске сенке при грабењу) (К у л и ш и ћ, 1970: 123—128, в. жртва). Ритуално ископавање подземне драгоцености, са крвавим драмама које га понекад прате, сведочанство је о страсној жељи појединца да се домогне дела колективне моћи која је „материјализована“ у благу. Пред тако блиставом судбином све постаје безначајно и неважно, укључујући и „голи живот“ трагача, спремних да „иду до краја“.

Читава драма око скривеног блага је, заправо, заснована на чињеници да су и трагачи једнако добар, ако не и најбољи „залогај“ узнемиреног подземног чудовишта, јер управо они својом активношћу буде његову успавану социјалну моћ. Веровање о закопаном благу својим симболичким језиком непрестано истиче велику опасност и ризик за сваког ко дирне у моћну подземну тајну, остављајући простор за претпоставку да благо мора, на овај или онај начин, узети данак у људској крви као најбољи доказ своје потенцијално живе социјалне моћи.

Не може бити никакве сумње у то да је „голи живот“ трагача нарочито „сластан залагај“ узнемирене подземне оностраности, о чему говори и већ поменуто веровање да један од чланова завереничке групе мора умрети при ископавању. Ритуално убиство животиње или другог човека је само покушај трагача да задовоље „ирационалну глад“ подземног силника и тако сачувају живу главу. Али чак ни прописно принета жртва није сигурна гаранција, па зато срећник који откопа благо не сме никако бити брзоплет и радовати се пре времена, већ мора сачувати присебност духа и пре него што дотакне вредну оставштину прошлости треба

да пролије мало сопствене крви; за ту прилику најбоље је зарезати мали прст леве руке и тако задовољити крвожедног моћника (Дучић, 338).

Уопште, први контакт с благом које је нашао доводи човека у животну опасност. Верује се да онај „ко нађе закопано благо и помакне га мора умрети до годину дана“ (Филиповић, 1949: 217). Зато је најбоље довести коња, завезати му за реп драгоцени терет и пустити да га животиња помакне и тако на себе преузме ризик првог помицања предне и опасне материје (Милићевић, 80). Реч је, очигледно, о магијској инфекцији, ризичном додиру с благом које је у власти натприродног света све док га друштво, као једини равноправни противник оностраних сила, поново не „узме под своје“ и на тај начин очисти од непознатог, оностраних утицаја. Другим речима, налазач се, заједно са својом драгоценом тајном налази у власти оностраних, све док му не успе да благо уведе у колотечину социјалног живота. У прилогу томе говори и друга варијанта истог веровања, по којој срећни налазач мора остати прибран и хладнокрван, не сме пре времена дотаћи благо, јер ће се оно, сходно својој ирационалној природи, претворити у обично угљевље (Веснић, 174). Све док је део личног доживљаја усамљених трагача, благо задржава чудновату моћ трансформације, па се човек не сме радовати „пре времена“, односно пре него што драгоцену материју омогући да отпочне нови живот у социјалном времену.

Да би постало „стварно“ и тако коначно изгубило могућност трансформације у безвредно угљевље, благо мора бити симболички уведено у колектив. Чак и кад после великог напора и мучне неизвесности ископа драгоцену материју, човек с њом не може поступити бахато и самовољно, јер мистична опасност остаје невидљиви пратилац својих нових господара. Од новостеченог, опасног поседа човек ће се најбоље заштитити ако га однесе у цркву и пусти да на том светом месту „прележи“ за време службе. И први трошак од наведеног блага свакако треба „да иде“ цркви, јер ће у противном „новопечени“ власник лако постати жртва сопственог, тек стеченог поседа; наиме, ако се оглуши о традиционална упутства, умреће неко од чланова његове породице, и то сваки пут кад потроши део наведених вредности (Исто). Ископано благо, дакле, коначно губи натприродну моћ дегенерације у обично угљевље, али ипак остаје „ћудљиво и самовољно“ па и даље задржава право да влада животом својих нових господара.

Према неким веровањима, ова игра „на живот и смрт“ не престаје ни онда кад ископане вредности буду „дотакнуте“ благотворним дејством црквеног ритуала, јер смрт се непрестано шуња око трагача за благом, па њена страшна сенка не напушта ни ретке изузетке којима је, наводно, успело да се „докопају“ предмета својих најстраснијих жеља. Свакако да се само снажна жеља за поседовањем опасне, моћне материје може супроставити злокобном веровању по коме човек који ископа благо никако не може дуго живети већ убрзо после тога мора умрети (Исто, 168).

Чак и кад „промени светом“, благо не одустаје од својих убилачких склоности, и даље остаје „жедно крви“ својих нових господара. Могло би се, наравно, рећи да ископано благо омогућава богаћење „преко реда“, ван свих социјално утврђених канала и већ постојећих приоритета, па је разумљиво да се човек за тако нешто мора изборити сам, а улог је читаво нечије биће, па и „голи живот“, ако треба. Ипак, овим је исказан са-

мо део истине, иза које се крије још читав један значењски слој предања о благу, заправо, све време излаже појединца да би штиило колективни интерес. Ако у земљи уопште постоје каква „мртва“ блага, онда је појединац позван да их „оживи“, врати колективу који је, заправо, једини гарант њихове вредности и уједно њихов „врховни господар“. Истина, човек који поседује какво велико богатство може се сматрати изабраним, али при том мора имати на уму да је његова привлегија пролазна, а он тек мала карика у бескрајном ланцу компликованог социјалног трајања драгоцености. Моћ коју је колектив „удахнуо“ благу лако може „прогутати“ сваког — а шта би се тек онда могло предвидети оном ко је у ту опасну игру упао „преко ноћи“, борећи се сам, „иза леђа“ колектива?

Али, појединачна срећа и несрећа човека који се докопао блага овде је, заправо, небитна јер представља тек једну од многих судбина о којима се неминовно „окрзнуту признати моћник“. У целој ствари је најбитнија (чак и мала) могућност да скривено благо, ако уопште постоји у земљи, буде враћено друштву од кога је (можда) у ко зна које време отуђено, и то баш зато што је неко био угрожен у свом настојању да до краја влада судбином оног што је „вечно и несавладиво“, бар у мери у којој је то и само друштво.

Тако предање о закопаном благу, служећи колективним интересима, једва да оставља „отворена врата“ личној срећи оних који поверују да су изабрани, чудном игром судбине одређени „да се обогате преко ноћи“. Али и овако мршава нада биће многим сасвим довољна, јер ко је толико храбар па да не поверује да је (ипак) „изабран“? Лична срећа трагача је, заправо, врста „мамца“ на који ће се многи ухватити, а неко можда и успети да врати друштву какво „мртво“ благо кога се оно, све док му признаје вредност, заправо, не може одрећи. То, уосталом, потврђује и природа блага, које се по правилу замишља и прижељкује у виду злата, те чудновате материје што живаво одолева свим променама, било да потичу из природе, било да су друштвено условљене. Огромна моћ колективне идеје „утиснуте у материју“ можда се најбоље види баш на примеру злата, које снагом праве чаролије прелази баријере простора и времена, остајући при том непромењено, а мењајући све чега се „дотакне“. Универзална вредност која се вековима придавала злату чини од њега правог моћника коме је заиста тешко одолети.

На самој граници између рационалног и ирационалног, дозвољеног и забрањеног, могућег и немогућег, предање о закопаном благу је врста чудноватог симболичког разрешења вечне тензије коју неравномерно распоређена материјална добра стварају на релацији појединаца — друштво. Сан о богаћењу „преко ноћи“ је на читавој једној значењској равни обећање личне среће, која се тек на дубљим слојевима симболичког језика исказује као „двосекли мач“ који се снагом колективне идеје лако окреће против појединца жељног да се „докопа“ нечег чиме не може потпуно да влада. Штавише, управо је зато сваком и дозвољено да сања, односно да се нада благу које, играјући се судбинама људи, вековима прелази „из руке у руку“, све до границе на којој ће се лични интереси заштитити закопавањем у земљу. И управо на тој граници почиње прича о закопаном благу, на чијим се заводљивим обећањима свако може „огрејати“, али и „сагорети“, само ако дозволи да њиме потпуно овладају опасни демони које је створило друштво, признајући благу огромну, заиста опчињавајућу моћ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Д. Братић, *Утемељеност друштвеног простора (Анализа људске жртве при грађењу)*, Гласник Етнографског института САНУ XXXV, Београд 1986.
2. С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, Српски етнографски зборник LXX, Београд 1958.
3. М. Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, Српски етнографски зборник LXI, Београд 1949.
4. В. С. Караџић, *Етнографски скити*, Сабрана дела Вука Караџића 17, Београд 1972.
5. З. Карановић, *Закопано благо живот и прича*, Нови Сад 1989.
6. И. Ковачевић, *Приче о добитницима*, Етнолошке свеске V, Београд 1984.
7. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970.
8. Љ. Мићовић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник LXX, Београд 1958.
9. М. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1984.
10. М. Стојковић, *Sito i rešeto u narodnom verovanju*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XXVII, Zagreb 1929.
11. М. Веснић, *Празноверице и злочини с нарочитим освртом на празноверицу о закопаном благу*, Годишњеница Николе Чупића књ. XIV, Београд 1994. ???
12. С. Зечевевић, *Таласони — митска бића заштитници грађевина и закопаног блага*, Гласник Етнографског музеја 28—29, Београд 1965—1966.

Dobrila Bratić

THE SECRET OF BURIED TREASURE
OR A DREAM ABOUT BECOMING RICH OVERNIGHT

At the very border line between the rational and the irrational, between the possible and the impossible, legends about hidden treasure represent a kind of a wondrous symbolical resolution of eternal tension between an individual and his society created by the uneven distribution of material goods. The dream of becoming rich overnight appears on one symbolic level as a promise of personal happiness, while on deeper levels it expresses itself as a »double-edged sword«, or as an affair that can turn out either way. Namely the power of the collective idea may just as easily use it against the individual striving to get hold of something that he could never really control. Moreover, this is the reason why everyone is entitled to a dream, that is, allowed to hope for a fortune, which passes from one pair of hands to another for centuries, playing with their possessors' destinies along the way, until it reaches the point, when out of personal interests, it will be buried into the ground and thus protected. This is the very border where the legend of hidden treasure begins, and where its tempting promises may warm up everyone's hopes but also burn them out if a dreamer merely allows dangerous demons created by the society to overcome his being completely, thus confessing his belief that the treasure really possesses a bewitching power.

INTRODUCTION

The purpose of this study is to investigate the effects of various factors on the rate of reaction between hydrogen peroxide and ferrous sulfate in the presence of ceric sulfate as a catalyst. The reaction is known to be catalyzed by ceric sulfate, and the rate of reaction is affected by the concentration of the reactants and the catalyst, as well as by the temperature of the reaction mixture.

The following table shows the results of the experiments conducted at different concentrations of the reactants and the catalyst, and at different temperatures.

Concentration of H ₂ O ₂ (M)	Concentration of FeSO ₄ (M)	Concentration of Ce(SO ₄) ₃ (M)	Temperature (°C)	Rate of Reaction (M/min)
0.01	0.01	0.001	25	0.0005
0.02	0.02	0.002	25	0.0010
0.04	0.04	0.004	25	0.0020
0.08	0.08	0.008	25	0.0040
0.16	0.16	0.016	25	0.0080
0.01	0.01	0.001	35	0.0010
0.01	0.01	0.001	45	0.0020
0.01	0.01	0.001	55	0.0040

From the above table, it can be seen that the rate of reaction increases with increasing concentration of the reactants and the catalyst, and with increasing temperature. The rate of reaction is directly proportional to the concentration of the reactants and the catalyst, and to the square of the concentration of the catalyst. The rate of reaction is also directly proportional to the temperature of the reaction mixture.

CONCLUSION

The rate of reaction between hydrogen peroxide and ferrous sulfate in the presence of ceric sulfate as a catalyst is affected by the concentration of the reactants and the catalyst, and by the temperature of the reaction mixture. The rate of reaction is directly proportional to the concentration of the reactants and the catalyst, and to the square of the concentration of the catalyst. The rate of reaction is also directly proportional to the temperature of the reaction mixture.

REFERENCES

1. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **1**, 273 (1933).

2. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **2**, 273 (1934).

3. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **3**, 273 (1935).

4. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **4**, 273 (1936).

5. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **5**, 273 (1937).

6. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **6**, 273 (1938).

7. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **7**, 273 (1939).

8. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **8**, 273 (1940).

9. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **9**, 273 (1941).

10. J. H. Goldstein, *J. Chem. Phys.*, **10**, 273 (1942).

Оригинални научни рад

UDC: 659.126:39

Иван Чоловић

Етнографски институт САНУ

ФОЛКЛОР, ПОЛИТИКА И РЕКЛАМА

Једна банка у потрази за својим идентитетом

Анализа рекламних порука Карић банке објављених у београдској штампи (март—мај 1991), у којој се утврђује присуство фолклоризма у тим порукама и оређују његове главне функције. Аутор показује да су, упркос фолклорно обојеном стилу реклама ове банке, њихови апели у супротности са фолклорним односом према новцу и благу.

Кључне речи: фолклорни стил, закопано благо, идентитет.

Коњунктура фолклорног стила у нашој јавној комуникацији не постоје. Данас, три године после појаве нових слогана, паролa и стихова срочених у народном духу на такозваним „митинзима истине“ у Србији и Црној Гори, десетеран, фолклорна инвокација „Ој“, зазивање митских и епских јунака, народне изреке и цитати из народних и њима сродних песама постали су скоро обавезна средства за формулисање порука на разним политичким скуповима, укључујући ту демонстрације и заседања народне скупштине. Захваљујући рекламной компанији Карић банке, у београдској штампи, која траје од почетка 1991, највише на страницама „Борбе“,¹ овај фолклорни стил јавног општења пренесен је и на подручје економије и финансија, чиме су оживљени мотиви блага, богатства и новца у тематском репертоару наше савремене неофолклорне, дивље књижевности.

Основни облик новинске рекламне поруке Карић банке чини мали уоквирен оглас, који садржи име банке, њен амблем и рекламни слоган, једини променљиви део огласа, мада се неки слогани понављају. Ти „дневни“ слогани (излазе у сваком броју „Борбе“, на последњој страни) одишу шаљивим тоном, према читаоцима се односе пријатељски, другарски, због чега се — према једној Мореновој периодизацији — могу сврстати у трећу генерацију реклама, која се са публиком опходи присно, као кум, а не ауторитативно, као отац, што је било својствено претходној генерацији реклама.²

¹ У овом раду реч је о рекламама Карић банке објављеним од 1. марта до 31. маја 1991. у „Борби“ НИИ-у, „Времену“, „Књижевној речи“ и „Демократији“.

² Edgar Morin, *La publicité de troisième génération*, Communications, n° 9, 1967.

Многи од тих кратких рекламних апела Карић банке резултат су шаљивих варијација неког познатог стиха народне или неке друге популарне песме, неке народне изреке или неког познатог афоризма: *Ко је Србин и српскога рода, нека динар на динар надода. — Ко то каже ко то лаже камата је мала. — Нико нема што банка имаде. — Из банчице среган ја излазим, више лове у џепу налазим. — Преко седам гора, преко седам мора јури, грчи камата док не сване зора. — Фијакер стари улицама луга и собом носи Карић банке дар. — Дилујете презрени по свету, не стижу паре по декрету. — Само штедња све спашава. — Хлеба и игара изрека је стара, још да је и пара. — Ко тебе хлебом, ти њега каматом. — Међу досад објављеним слоганима, један је настао варирањем „куварице“: У кади се дете брчка, у банци се динар крчка. Други сведочи о томе да је чак и чувени Кантов *сгедо* погодан за паралитерарну обраду: *Звездано небо нада мном, штедна књижица преда мном.**

Слични овима су слогани који се не ослањају на неки препознатљив претходни популарни текст, али им народску боју и изгледе на широку рецепцију даје форма популарног епиграма, а можда још више жаргонска колоквијална лексика и фразеологија, са таквим изразима и речима као што су: *лова, паре, трубити* (у смислу — „галамити“), *сместиати фрке, правити паре*: — *Нек ратује ко је луд, паре траже већи труд. — Трубе, трубе, профит губе. — Сместиају нам фрке разне, остале им касе празне. — Нема више чика Маркса, прави лову, то је пракса.*

Најрећи су примери рекламних слогана Карић банке без примеса фолклоризма и они не одударају од уобичајеног књижевно скромног стила наших новинских реклама: — *Данас више него јуче, сутра више него данас. — Ваш новац у вашем џепу.*

На који начин ови слогани остварују свој основни задатак, то јест промовисање вредности новца, његове штедње у банци, и то не у ма којој, него само у рекламираној банци? Шеретски тон и за наше новинске рекламе неуобичајен фолклорни („новокомпоновани“) стил могу да привуку пажњу читаоца и да у њему подстакну добро расположење, из кога се лако рађа симпатија према извору тог расположења: према реклами и ономе што се препоручује. Стварању доброг расположења и усмеравању наклоности у жељеном правцу, ономе што је Ванс Пакард назвао „потајним убеђивањем“, овде може да послужи довођење у везу новца, штедње, камате, профила и „Карић банке“ са веселим, вредним или крупним стварима какве су, на пример, заљубљени пар у фијакеру, брчкање у кади, хлеб, рат, Србија, Кнежева клетва, „Интернационала“, Кантово звездано небо или чика Маркс.

Међутим, подробна анализа ових слогана, то јест употребљених језичких средстава и односа између рекламне поруке „штедите у овој банци“ и разноликих ситуација, мотива и вредности који се овде појављују, открива нам да се њихова „аргументација“ не своди на стварање доброг расположења и, преко њега, наклоности према предмету рекламе. Лик банке не остаје само неодребено симпатичан и привлачан него се у њему истичу извесне пробране особине и вредности — обично у контрасту према другим, непожељним особинама и оспореним вредностима — с идејом да ће у таквом избору публика препознати свој идеал, и то не само своју идеалну банку него свој „резон“ и свој сан. Свако освајање, па и рекламно, по природи ствари је тотално, без обзира на то што је циљ освајача углавном партилуларан, а овде је то само наша уштебевина.

Рекламно-освајачка кампања Карић банке усмерена је на најширу српску публику, што значи да њен успех зависи од тачности процене садашњих преокупација и тежњи те публике и то не само у односу на новац и штедњу. И језичко-стилска и тематска страна досад објављених слогана — а и других, дужих рекламних текстова Карић банке, о којима ће касније бити речи — сведоче о томе да њиховим састављачима није лако (а коме би данас то било лако?) да открију најважније колективне пориве, оно што чини преовлађујућу и евентуално трајну аспирацију такозваног обичног човека у Србији, па да према томе подесе рекламни апел и лик своје „робе“, то јест Карић банке.

Нема сумње да је овде рекламни апел упућен, пре свега, ако не и искључиво, Србима, о чему говори избор језичког и фолклорног материјала употребљеног за састављање слогана. У неким случајевима адреса је експлицитна: *Ко је Србин и српскога рода...* Али, упркос томе, идентитет Срба остаје прилично неодређен, јер се рекламни апел не позива на неке националне вредности српске публике. Штавише, прекрајајући у рекламне апеле неке изреке и стихове који у данашњим политичким приликама имају посебну тежину симболичних израза српских националних осећања — на пример, *Само слога Србина спасава, Ко то каже, ко то лаже Србија је мала* или *Ко је Србин и српскога рода...* — ови слогани могу и нехотице да иритирају национално острашћене Србе. У сваком случају, у њима се не експлоатишу актуелне теме националног окупљања и националних циљева, тако да Срби којима се ови слогани обраћају, посматрани с те, националне стране, остају некако бледи, а сама банка без јасно изражене претензије да себе представи као националну институцију.

Једино са чим се овде рачуна као са нашим несумњивим јесте аверзија српске публике према државном социјализму, његовој економији и његовој идеологији. Полази се од уверења да *нема више чика Маркса*, да је послератна социјалистичка стратегија привредног развоја за свакога одавно пропала ствар: *Електрификација + индустријализација + национализација = банкротизација*, те да су данашњи Срби људи који не сањују о светској револуцији, него о лагодном животу, брзом профиту и диловању: *Дилујте презрени на свету*. Сходно таквом уверењу, као проверена и општеприхваћена формула пословног успеха и уопште колективне и личне среће, истиче се приватна својина и приватна иницијатива, а у рекламним порукама Карић банка се најпре дефинише као „прва приватна банка“. Ова дефиниција била је кратког века и средином априла 1991. године појавила се нова: „прва грађанска банка“ или само „грађанска банка“. Ову промену наговестио је „дневни“ слоган у „Борби“ од 8. априла: *Грађанство по други пут међу Србима*, а она је обзнањена и образложена у истом листу од 18—19. маја, у великом огласу објављеном поводом прве годишњице оснивања ове банке: *Карић банка од је грађанска и то не крије. Она отворено каже: НАШ ЦИЉ ЈЕ РЕСТАУРАЦИЈА ГРАЂАНСКОГ СВЕТА И ЊЕГОВИХ ВРЕДНОСТИ.*

Идеја о српском друштву као обновљеном грађанском друштву разрађена је у два опширна рекламна текста објављена у априлском и мајском броју листа „Демократија“. Они заједно чине неку врсту идеолошко-економског манифеста Карић банке, њено виђење либералног грађанства заснованог на светињи својине и на новцу као апстрактној вредно-

сти која прожима све односе међу људима и све ствари. Ту је грађанин описан као поседник: *Грађанин је увек поседник. Своје имовине, свог знања, својих талената, свог мишљења, своје судбине. Себе самог. Али он није каква мрачна сподоба која грчевито држи оно што има у рукама, него човек који зна да грађанство почива на размени, слободној размени идеја, људи, добара. Та размена није трампа: Грађанство никада не може пристати на примитивизам трампе, власт материјалног. Грађанство је интелектуално, дакле духовно. Оно увек задире иза варљиве површине чулног света, тражећи онај заједнички именитељ свију ствари. Ону последњу апстракцију по којој су тек могући односи појединачних појава. И та апстракција свију апстракција је новац — сама суштина нематеријалности, суштина размене.*

С обзиром на такав, суштински значај новца у грађанском свету, он захтева пажњу која се обично поклања сакралним стварима, религиозну мешавину дивљења и страха: *Колико самоконтроле, колико честитости, колико страхопоштовања према ономе што нас превазилази, колико готово нежне пажње је ту неопходно. Религија либералног грађанског друштва — судећи по овим огласима Карић банке — јесте религија новца, њен храм је банка, а њени жреци банкарни: Има ли ичег грађанскијег од банке? Наравно да не. Банка је установа која ради са оним што чини сам темељ грађанског света. Она није рука, чак ни срце тог света. Она је део његовог централног нервног система. Банкарни су људи који морају знати, не тек умом већ читавим својим бићем, да је својина светиња, а њихова узвишена служба богу новца захтева да се покоравају двема заповестима: *Заповест којој се мора покоравати, заповест урезана у челичне зидове банкарских каса, гласи: ШТО ЈЕ СВАКО ОД НАС БОГАТИЈИ, УТОЛИКО СМО БОГАТИЈИ СВИ СКУПА. А испод ње стоји, као постскриптум, као фуснота: О ОНОМЕ СЕ, ШТО СЕ У ОВОЈ ЧЕЛИЧНОЈ УТРОБИ НАЛАЗИ, БУТИ.**

Ова два необична рекламна текста само су нека врста програмске декларације, а не опис, чак не ни слободан опис стварног стања српског друштва и његовог кретања. Грађанство о коме је ту реч још је далеко и српско друштво је само позвано да крене у потрагу за својим грађанским идентитетом: *Колико тога ћемо морати да изнова научимо? Сви ми заједно и свако од нас појединачно. Слични човеку који после тешке амнезије настоји да докучи шта је био и шта би данас могао бити. У међувремену, док се српско грађанство не пробуди и не умножи, реклама Карић банке може свој сан о новцу и банкарству као темељу будућег поретка у Србији да понуди само нашој невеликој грађанској авангарди. Интелектуални жаргон и идеје два наведена рекламна текста — у којима се, узгред буди речено, осећа утицај марксистичке лектире — и њихово објављивање у гласилу Демократске странке, која важи као странка српске грађанске елите, сведоче о томе да су оглашивачи помирили с тим да се пријемчивост ових текстова своди на мали круг читалаца. Али то не врши посао једне банке жељне што већег броја штедишта. Претензији да се свиди елити она не сме да жртвује контакт са народом. Оглашивач у текст огласа уводи опозицију елита/народ и покушава да је помоћу парадоксалног закључивања превазиђе: *Карић банка од је елитна колико и народна. Елитна управо стога што је народна и народна управо стога што је елитна.* Највећи део реклама обраћа се најширој публици, подешавајући јој формулацију и аргументацију апела, без об-*

зира на то што је она далеко од оног грађанства чија би Карић банка хтела да буде светиња.

Неопходност да се успостави контакт са масовном публиком и да се, пре свега њој пренесу убедљиве рекламне поруке, присиљава оглашивача на то да идеју о новцу, штедњи и преко потребној банци, на којој се по његовој основној замисли темељи грађански свет, на неки начин учини популарном, да је приближи оном најбројнијем слоју српског друштва који се и даље назива народом. Тежећи том циљу, аутори рекламних текстова Карић банке, попут многих других, негдашњих и садашњих трагалаца за путевима до народног срца, откривају фолклоризам, стварање порука — овде рекламних порука — у народном духу, у фолклорном стилу.

Преовлађујући фолклорни стил „дневних“ рекламних порука у „Борби“, који се огледа у варирању неких формула, израза и фразеолошких клишеа пореклом из народне књижевности или књижевности у народном духу (Јакшић, Шантић), из нових народних или уопште популарних песама, или из савременог градског жаргона, у целини функционише као знак, тачније као конотација народског, народу блиског лика рекламира-не банке. По угледу на идеју да се политика која претендује на то да заступа интересе народа подржи порукама чији фолклорни стил сугерише да су оне vox populi, овде се настоји да се једна банка приближи народу и његовом новцу помоћу фолклорно обојених рекламних порука. Карић банка се гласом народа обраћа народу да би је он препознао и прихватио ка своју. Тај глас има у ствари два основна штива, који се смеђују или комбинују: један ближи традиционалном певању „на народну“ (*Мој јаране, јабуко са гране, што је банка, да ти памет стане*), други ближи градском плесу и његовом уху (*Прави лову, то је пракса*).

Неговање фолклорног стила ипак није навело састављаче ових порука на то да посегну за фолклорним текстовима у којима се истиче вредност новца и хвале штедише. Али, то није чудно. Мада у неким народним причама, а нарочито у народним изрекама и пословицама, има лепих речи о домаћинском шпарању и чувању „бијелих новаца за црне дане“, стицање, чување и умножавање богатства нису у фолклорним текстовима и у текстовима „на народну“ поступци којима се придаје велика вредност и веома често им се као вреднији супротстављају трошење, расипање и одрицање од богатства зарад младости, лудости и лепоте. Такав „неграђански“ однос према новцу, како би могли рећи оглашивачи Карић банке, упадљив је у новим народним песмама, које су очигледно издашно врело њиховог надахнућа. Јунакиње ових песама обично од штедиша више воле бекрије, који свој новац радије дају за песму и пиће него у банку. Банку они помињу само у песми *Ево банке, Цигане мој*.

Фолклорно траћење иметка зарад љубави, слободе или севдаха последње је што би реклама једне банке могла да прихвати, па ни она која одлучује да се приближи народу подешавајући свој глас према фолклорном кључу. Њен задатак је да афирмише управо оно што фолклор најчешће доводи у питање: штедњу новца са сигурним профитом. Разапета између погодности фолклорног стила и непогодности фолклорног менталитета за остварење њеног циља, она налази излаз у томе што мотиве расипања новца, на које неизбежно наилази трагајући за обрасцима фолклорног стила, обрађује на посебан начин, супротстављајући им, и то на њи-

ховом терену, то јест у њиховом тексту, примере прихватљивијег понашања. Онај чувени заљубљени пар, који се целе ноћи бесциљно вози фијакером, сутрадан неће имати шта да однесе у Карић банку. Зато његово место у рекламном слогану заузима *Карић банке дар*, а фијакер се претвара у неку врсту кочија Деда Мраза, чије ноћно лутање није више бесциљно и скупо, јер се он, по свему судећи, повремено зауставља пред кућама успаваних штедиша. На другом месту, неодговорно понашање младог пара предупредује се тако што му се придружује мама, која зна да фијакер и новац усмери на прави пут: *Дуга је, дуга ноћ, ал ниси сама. Банци хитате ти, дечко и мама*. Погубном примеру пијанца који се, излазећи из кафане, тетура улицом супротстављен је лик узорног и раздраганог штедише на излазу из банке: *Из банчице сретан ја излазим, више лове у џепу налазим*. Изузетно је у једном слогану учињен уступак младалачкој потреби за некорисним трошењем енергије и новца, с тим што је та потреба ипак некако измирена са основном грађанском обавезом — да се штеди: *Ја у Карић банци штедим, сваку мацу очас средим*. Остаје, међутим, нејасно да ли се овај љубавник-штедиша хвали тиме да је брзо „средно мацу“ захваљујући уштебевини коју је на њу потрошио или тиме да на мацу не троши много времена, што ће рећи ни новца, него је „очас“ сређује.

Ови кратки рекламни апели, „дневни“ слогани Карић банке, грађу и обрасце грђења најчешће налазе у народним и популарним песмама, док се у дужим, прозним текстовима, које исти оглашивач објављује у неким недељним и петнаестодневним листовима (НИН, „Време“, „Демократија“), осећа јак утицај наративног проседеа и мотива народних прича. У једном од тих текстова оглашивач открива и именује фолклорни извор своје инспирације — бајку, али се истовремено у односу на њега дистанцира, стављајући оно што је, по његовом мишљењу, стил и дух бајке под имплицитне знакове навода: *Иза седам гора, иза седам мора, иза... Да, тако се обично збива у бајкама. Тамо негде, далеко од нас, лежи онај прави свет до кога треба допрећи. И не само у бајкама које смо читали као деца, већ и у оној бајци коју живимо као одрасли. Да, кажемо резигнирано, Европа. Тамо негде иза седам гора, иза седам мора, иза... Иза, иза и иза*. Реклама Карић банке прича нам ову бајку о далекој срећи и недостижној Европи само зато да би је довела у питање и понудила нам своју истиниту причу о блиској срећи, о Европи у нама, у нашем духу. Европа из бајке, као недоступни простор или као „принц спаситељ“, који „никако да стигне“, биће овде замењене Европом као спасоносним духом: *У овој нашој бајци, међутим, принц спаситељ никако да стигне. Из једноставног разлога што нема одакле стићи. Европа, наиме, није место. Ни удаљено, ни блиско. Европа је дух. Дух предузетништва, дух пословности, дух толеранције. Дух непрестаног стварања нас самих и света који нас окружује. Дух самоафирмације и поштовања права на самоафирмацију оног другог, од нас различитог. У Европу се не одлази, у Европу се не улази. Она се ствара. Овде и сада, или ћемо је изградити ту, око нас и у нама или у њој никада нећемо ни бити*.

И у овом рекламном тексту упадљиво је настојање оглашивача да фолклоризам употреби пре свега као погодан канал за преношење рекламне поруке, али да се при том ограда од менталитета који фолклорна средства и врсте (овде бајка) подразумевају. Дистанца се постиже тако што се основни текст у фолклорном стилу даје као навод, а њему се

додаје коментар, тако да рекламни апел има два става: живописну слику фолклорних застрањивања и заблуда и отрежњујућу, разбориту поруку. У овом случају је супротност између фолклорних, бајкославних представа о вредностима и онога што оглашивач нуди прилично натегнута, јер се не узима у обзир значење мотива потраге у бајкама као метафоре трагања за личним идентитетом и социјалним статусом, то јест управо за оном „самоафирмацијом“ која је у овом рекламном тексту представљена као супротност фолклорном сну о правом свету „иза седам гора, иза седам мора“.

Оглашивач Карић банке налази инспирацију и у народним причама о закопаном благу. То потврђује закључак Зоје Карановић о савременим представама и причама о закопаном благу, то јест да „латентно постојећа веровања и 'знања' о њему могу избијати, и избијају, на светло дана различитим поводима и у разним облицима“.³ За разлику од претходног примера, где су у првом плану фолклорни трагаоци за баснословним далеким светом, оглашивач се сада, у два рекламна текста с мотивом закопаног блага, мање интересује за трагаоце и налазаче, а више за скриваче блага. Они су главни непријатељи банке, опаснији и од фолклорних расишника, јер скривају новац и заустављају његов промет, и зато се њени оглашивачи са овим штедишама на своју руку, то јест у своју чарапу, хватају у коштац, приказујући њихово понашање као опасно ремећење финансијских токова, што је, с обзиром на значај који се овде приписује новцу, исто што и угрожавање друштвеног живота и живота самог. Један од ових текстова почиње портретом скривача блага: *Има необичних људи на овом свету. Такви људи који би да све што имају склоне негде далеко од туђих очију. На неко тамно и скривито место. Тамо где ће њихова имовина, уверени су, бити на сигурном, али где ће је убрзо и сасвим сигурно прекрити плесан. Има тако, чудноватих људи који се, у жељи да очувају властити посед, понашају насупрот основним законима својине, законима понуде.*

Да би формулисали неопходну антитезу овом погубном понашању скривача блага, аутори овог текста не прелазе са нарације у фолклорном стилу на неки други регистар, него сликама чудака, јаловости, плесни, мрака и мртвила супротстављају светле призоре обиља, плодности и вечног обнављања живота. И метафорични план је остао исти — својина је биљка, а биљка је живот — само се са приказа пропадања, јаловог труљења и плеснине смрти прелази на опис оплођења, раста и сочне свежине живота: *Својина је слична биљци — вене у мраку. Својина захтева благотворну светлост и плодну земљу. Захтева да расте. Сваким даном све више и све раскошније. Захтева да буде оплођена како би из њеног семена израсле све и нове биљке. Јер раст је обиље а обиље је живот. И све што бива уложено враћа се натраг свежије, сочније. Остало прекрива плесан, гуши мук. Мук јаловости.*

Да ли то значи да су у овом случају аутори рекламне поруке Карић банке нашли начина да свој апел и његову аргументацију ускладе не само са фолклорним стилем него и са представама и веровањима блиским фолклорном менталитету? Приближавање је овде ипак ограничено и уоп-

³ Зоја Карановић, *Закопано благо — живот и прича*. Братство-јединство, Нови Сад 1989, стр. 137.

ште је могућно само ако се у народној религији, која чини основу онога што овде називам фолклорним менталитетом, могу наћи матрице из којих потичу неке слике, неке представе и неке формуле помоћу којих је насликан онај грађански свет, који евоцирају аутори реклама Карић банке, чији је *spiritus movens* новац, а светилиште банка.

Ivan Čolović

FOLKLORE, POLITICS AND ADVERTISING
— ONE BANK IN SEARCH OF ITS IDENTITY —

Ethnolinguistic analysis of the Karić Bank advertisements, a private bank founded in 1990 in Belgrade, shows that their messages are often expressed in folk style. The style has two basic functions: the first one is to appeal to the broadest public, and the second one is to suggest that the bank is close to the people, that its identity is the same as the identity of its clients, the folk. However, the Karić Bank propagandistic messages make use only of the folk style, because folk motifs (treasure, estate and money (in folk sayings, tales and songs) are not suitable for the purpose. Folk heroes prefer spending to saving, they are prone to squandering, and they are ever ready to sacrifice their material wealth in favor of more noble goals and values of different order. Attitudes towards money as propagated and advised by the Bank in its folk styled advertisements are at variance with the folk mentality.

Оригинални научни рад
UDC: 398.41(485)

Georg Drakos
The Institute of Ethnology, Stockholm University

THE GHOST IN THE FACTORY. NARRATIVES AND BELIEFS OF A CONTEMPORARY INDUSTRY

Employees at all levels in factory belonging to the largest paint manufacture of Sweden talk about a night watchman who killed himself in the factory at the beginning of the century. This night watchman, whose identity no one has been able to ascertain, is known as Boman the ghost. The ghostly disturbances take place in the boiler rooms and basements of the older buildings, an environment which was designed in accordance with the principles of modern chemical science. In many stories Boman the ghost is portrayed as the guardian spirit of the inflammable and dangerous production. At the same time the stories show relatedness to the folklore of supernatural nature-beings of old legend in pre-industrial society.

I heard about the ghostly disturbances a few years ago from the company librarian, who at the time also was an ethnology student at Stockholm University. The librarian has been of double importance by switching between the role of my partner with the resulting outside perspective of the co-workers stories and statements of belief, and the role of their co-worker, embracing the same beliefs.

In my presentation I shall demonstrate how the employees by discussing Boman the ghost activate and verbally shape a variety of beliefs (cf. Dégh, 1971; 1973). I have chosen to concentrate on a videotaped conversation among five persons which took place during a coffee break in the company library. Besides myself, the librarian and her three closest co-workers took part. Together the five of us constructed a dramatic performance. In a Schutzián way the conversation might be said to constitute a finite province meaning, an enclave within the otherwise paramount reality. This enclave is marked by circumscribed meanings and modes of experience (Berger/Luckman, 1966; Schutz, 1964).

What characterized this conversation was its focus on inexplicable observations and how the gap between supernatural interpretations and everyday realism was bridged. The video recording and my presence enhanced the conversation's character of play. The librarian played an especially important part in directing the discussion by introducing the tension laden frame story and connecting it to her own experiences of ghostly disturbances. I wish to point out a tendency in the dramatic development of this conversation. From the introductory jokes about ghostly disturbances, the conversation developed into earnest assumptions on the historical continuity of supernatural interpretation towards the end.

1. *How the ghost was introduced*

The conversation started off on a cheerful note around my question about how the ghostly disturbances started. The librarian and her female co-worker said they had heard of Boman the ghost on their first days of employment. Older male co-workers had, with a twinkle in their eyes, warned them about working late alone. Strange snapping sound could be heard in the walls, and, worst of all: the door handle of a fireproof door leading to a back staircase had been seen to move for an apparent reason. I'll begin by playing a short sequence from the beginning of the conversation. The female co-worker of the librarian tells what follows:

(Video recording, 45 s)¹

Märta²: And then you heard these snapping sounds, you know. Its aa

Especially if it was dark.

It snapped all over the place, you know. It probably was, you know a change in the fans, the air pressure, an'

as I told you once that

We had this fireproof door

on this side an'

that door handle went up and down. **OF COURSE YOU GET SCARED!**

Georg: You saw that yourself then

Märta: Yes, I saw that myself.

But I think

yes yes I think it was

There was this terrific

vacuum, it has to be, you know?

That that's what did it?

*

Nisse: Yees

do you mean that it happened right when the fans shut down?

Märta: Yes, or a short while afterwards.

*

Nisse: Yes, I guess it must have been a pressure change.

Märta: Ye, a pressure change. I believe that, you know. But it was unpleasant all the same.

2. *The frame story*

Immediately after this the librarian led the conversation to supernatural interpretations of the mystery with the self-moving door handle. Her first co-workers had claimed that the night-watchman Boman had committed suicide in the factory by hanging himself in just that staircase behind the

¹ I have used the following principles of transcription: Underlined word for emphasis; capitals for raised voice. General babble is marked (-.), a short pause in the speech rhythm with a new line; an at least two-second pause is marked*. Indented lines mean that someone continues speaking without pausing (cf. Klein, 1990).

² The names of the employees have been changed.

mysterious fireproof door. When someone walked on those back stairs the doors used to bang strangely. "And then we thought," the librarians aid, "Maybe I'll get to see this Boman now!"

The circumstance saround the night-watchman Boman's suicide seem to have been reconstructed some ten years ago when the librarian interviewed older employees on their memories of company history. During our conversation the librarian returned to their accounts of ghostly disturbances and, above all, to an agreed-upon interview which never took place. The unheard witness was a former chief boiler-man.

The chief boiler-man was taciturn, but everyone knew that he regarded the stories of Boman the ghost with utmost seriousness. He was said to know that the night-watchman Boman had died precisely in the old boiler room where he had worked for many years. One day he surprisingly promised to accept an interview with the librarian to tell her things he'd never told anyone. But he didn't show up for the meeting. On the same day he died and took his secrets with him to the grave. The librarian's story, more than anything else, worked as a frame story for the entire conversation.

The story not only provided a dramatic framework for the conversation I took part in. When I compared the story with some other interviews it also illustrates how the portrayal of Boman the ghost could have changed over the years. Despite the fact that no one has been able to confirm the identity of the night-watchman who died by his own hand, or the actual circumstances around the suicide, hardly anyone I've talked to at the company has thought to question the statements about the night-watchman's suicide.

One exception is a pair of pensioned employees who were well acquainted with the stories about Boman the ghost, and just as unfamiliar with those of a night-watchman of the same name and his suicide. On the other hand, it was a night-watchman who told them animatedly of his own encounters with Boman the ghost. This night-watchman and colorful storyteller was forty years ago also the subject of an article in the company newspaper. In the article this quote is given about Boman the ghost: "He was a kind house ghost who preferred to stay near the old boiler room." (Färg och Forum 2/1950). He never claimed that Boman had been his predecessor who killed himself in the factory, either in the article or to the employees who remember him.

Instead, that claim demonstrates the way the portrayal of Boman the ghost could have changed over the years. Have the night-watchman's stories of his meetings with Boman the ghost in the boiler room been restructured to be the story of the new Boman who committed suicide in the same boiler room and thereafter continues his rounds at the same time of day, only now as a ghost? Had the colorful storyteller himself been transformed into the main character of the narratives, which is generally a well-known phenomenon? The death of the chief boiler-man provided the last piece to this reconstruction puzzle. The previously contradictory information about the place for Boman's suicide favor this interpretation. After the death of the chief boiler-man everyone was convinced that the suicide had taken place in the old boiler room.

3. *Ghostly disturbances in the library*

The sudden death of the chief boiler-man made us focus on the ghostly disturbances. Twenty minutes into the conversation the librarian said, "Wasn't he allowed to talk about the ghostly disturbances?" as a rhetorical introduction to the story of her own experiences of inexplicable phenomena at her place of work. On a morning shortly after the chief boiler-man's death, magazines were strewn about on the floor of the library. On another occasion she'd stumbled over a valuable book on chemistry. And the third time a box with computer magazines had moved out of a closed cabinet onto the middle of the floor with no apparent explanation. After these three disturbances at the library the librarian grew hesitant about continuing her research about the night-watchman Boman.

The librarian's own testimony of ghostly disturbance gave the conversation its first climax, which led to various reactions around the coffee table. While her older male coworker Rolf compared what she'd told to a similar unexplained phenomenon in the factory, Märta asked her if the 'cleaners could have had anything to do with it. Nisse, however, was unresponsive, thus stressing his role as the foremost skeptic of the conversation, but without voicing rejection of any possible supernatural interpretation. On the one hand he objected against concentrating on Boman the ghost on »this floor«, and on the other he claimed that had nothing to do with real ghostly disturbances. With his ambiguous formulation Nisse more than the others clarified the ways in which the conversation developed into a finite province of meanings in which the gap between supernatural interpretations and everyday realism was bridged.

4. *The construction of environment for ghostly disturbances*

At the same time as Nisse objected to the location of the ghost stories on »this floor«, he ten minutes later took an active part in the joint creation of the supranormal environment. We will listen to a discussion between him and his female co-worker about the ghostly boiler room in the old cellar where the deceased chief boiler-man worked.

(Video recording, 1 min 25 s)

*

Märta: But I've been where the chief where he was. It was stuffy an' dark an'. Cuse I was down there you know
He wanted some special shemicals an'reagents
an' check

Aah that is

that the water you know (-) the boilers

Nisse: Aah the lime ontent of
(-) the water and that sort of stuff, yeah.

Märta: That's right.

An' I was down there a few times. An' I can't unnerstan' how he could *live* in that darkness an' damp. I guess it's always *foggy* there.

Nisse: Were you down here then?

Märta: Down *there* in the boiler room.

Nisse: Yeth, an' it was even foggier in the old boiler room

Märta: (laughs)

*
'Cause I think, if you had that kind of job you could go mad, you know (.)

Nisse: Yes, well, then

if you have his, you know, his background, ground, then,
then maybe that's the way it is.

But, but

An' these old

ah

*

They probably believed in it more than *we* do. I find it difficult to believe in Boman. But I do believe the chief. An' he he obviously doesn't lie.

Aah

bu but I can't. I don't know if I've met Boman. An' Boman he I don't understand that. When you began here, you know

Märta: Yes

Nisse: — 61 — 62

Märta: — 60

Nisse: — 60

How

um

Did the old hands speak. Did the old hands *frighten* you then?

Märta: Yes, more or less. The That was the first thing you heard about.

A comparison with the symbols of space and time in pre-industrial society stories of supernatural phenomena reveals several similarities. The supernatural time seems in this example to be focused, now as well as then, on the dark part of the day. The appearances of the ghost in the factory, like those of household-spirits and forest guardian spirits in the Swedish pre-industrial society, are often linked to everyday work. At the factory the ghost stands guard by boilers and behind fireproof doors next to the inflammable paint production. Boilers of various kinds in the basements of older buildings seem especially able to generate a supernatural environment. Apart from the rumors of ghostly disturbances in the cellar-vaults of the old boiler room, several of my informants had heard of the presence of Boman the ghost in the old house where resin was boiled to produce varnish. Nisse, the skeptic of the conversation, was aware of this. Formerly he'd worked alone in the night in this house, and now he posed the following ambiguous question: »Why didn't I ever meet Boman. I mean, I obviously was there during the time of day when specters and ghosts are active?«

5. The connection to the folklore of pre-industrial society

The conversation entered a new dramatic phase when the librarian five minutes later answered this question. She referred to the notion that the night-watchman had continued going on his rounds after his death, but only showed himself to those who neglected their work. Thereby she confronted

the ambiguous question of the skeptic with a common notion about supernatural creatures in pre-industrial society, namely that they watch to see that norms are followed. Her female co-worker quickly delivered a counter-question: »Have you been neglecting your work so much, then, that your library was in such a mess?«

This joke did not remove the foundation of the finite province of meanings which had been generated by the conversation. The conversation was brought back to a more serious note now that the librarian unequivocally explained that she had interpreted her request to interview the chief about Boman as a beach of norms which she had connected with the movement of books and magazines at the library. And as an answer to Nisse's ambiguous but seriously put question whether any of the older employees had *seen* Boman the ghost, there followed several stories of the supranormal experiences of coworkers, all told in a seriously investigative tone. The fact that no one claimed to have seen the ghost with their eyes got lost in the discussion.

Almost an hour later the seriousness of the conversation was broken by Nisse's account of how he greets young people who come to the company for their so-called practical occupational experience. He said that nowadays he always offers to show them the place in the old boiler room where Boman hanged himself, and laughed happily at the memory of some young girls that hadn't dared follow him on the guided tour.

What influenced the trend of the conversation a few minutes later was that the older male employee emphatically maintained the notion of the historical continuity of supernatural phenomena. He did it by referring to his childhood experiences from the countryside in southern Sweden. He told us that his father had seen will-o-the-wisps move around in the woods at a distance. When his father came closer they disappeared. He also said that he'd heard stories about the subterranean gnomes which were called "wättar" in that part of the country. "I know because, there are things that can't be explained" as he put it.

During this sequence of the conversation there was also a noticeable finite province of meanings which seemingly provided room for differing beliefs. The librarian built on the last utterances by telling us about her childhood in northern Sweden when her grandparents had told her about the brownie that sometimes helped in their mill. She emphasized that people in rural environments learned to see the supernatural, that you shouldn't laugh at such things today. Märta also joined the orientation towards the past, helping to motivate the existence of ghostly disturbances in the old factory by claiming that ghosts used to be and still are found in old castles. Nisse, too, connected the ghost stories at the factory to the folklore of peasant society, however not to supernatural being, but rather to his own childhood experiences of what von Sydow has called *pedagogical fikt* (von Sydow, 1934). He still shuddered when he remembered how his father used to frighten him. If he didn't come home on time before it got dark the owl would take him. Without having to subordinate himself to his coworkers' supernatural interpretations, he could also tell about how small trees and shrubs turned into frightening creatures along paths through the forest after dusk. His older male co-worker, Rolf, filled in by saying that small tree-stump in the dark made him think of gnomes, who according to what he'd heard were supposed to be kind creatures.

6. *The final return to the frame story.*

The linking of the beliefs with the models from pre-industrial society folklore grew especially loaded with meaning after the librarian had taken in this comment about the kindness of the small subterranean creatures.

(Video recording, 1 min 45 s)

Librarian: But isn't Boman kind, too?

Rolf: Sure.

Librarian: That's how I've seen him, as a helper.

Rolf: Yes, an' he like you said before, that

Boman surely kept an eye on the Nitro factory.

Librarian: Yes (breathing in)

Rolf: So much (-)

Librarian: danger

Rolf: *inflammable* products that

are manufactured there, thinner and floor varnish, in the um highest fire hazard class and so on.

Georg: Mm

Rolf: So I think I believe in it.

Librarian: Mm

Georg: So it aah.. it's sort of it

what most people think then, that

Boman is

a nice ghost (-)

Rolf: Yes

Georg: so to speak

Rolf: Yes that's right.

Librarian: If he shows up you've done something stupid

Mäerta: (stifles a laugh)

Rolf: I guess it's like Gun-Britt [the librarian] says that

when these magazines were lying on the floor that ah

He probably didn't sort like for it to be known

since then

the chief died.

Librarian: Yees. Yes died so fast (-)

Rolf: Yes

Librarian: after an a heart attack or you know

stroke.

He just keeled over.

*

Georg: But what is

said here then, that's that Boman

was an

he was employed as

night-watchman here sometime

and that then he killed himself.

And after that, well,
he is a ghost.

Rolf: Yes, that's right

Georg: That's the general opinion.

Librarian: Hm

Georg: So then

I mean the idea then, it it's that
something like that can happen after death. It evokes that sort of thoughts,
doesn't it

(-) Right?

Rolf: (quietly) Yes

Librarian: Yes (breathing in)

Rolf: I believe in that actually.

Summary

From the joking start of that day's library conversation about the ghostly disturbances we now had reached a point where we were deadly serious. At least two of those present indirectly said that their former co-worker, the chief, had died as a result of his intention to disclose something about Boman's identity or supernatural nature.

The development of the conversation indicates that the beliefs of those partaking are not static but created and structured in a common cultural construction which connects with both pre-industrial society folklore and important existential meanings for those who took part in the discussion. The conversation about the ghostly disturbance revealed hazards in the factory environment, and Boman the ghost was portrayed as a guardian spirit. The employees were also given an opportunity to give voice to alternate views of the unknown in human existence.

I have studied the molding of the beliefs in relation to the dramatic development of the conversation and found that it is possible to confirm the acceptance of supernatural interpretations situationally at the same time as it is possible to bridge the gap between these and explanations based on reason in a common province of meanings such as the one generated by the conversation in question.³

³ In a discussion afterwards the librarian commented that she had been surprised that her co-workers had spoken so openly and seriously about the ghostly disturbances during the taped conversation:

References.

- Berger, Peter & Luckman, Thomas 1987 (1966), *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. Harmondsworth.
- Dégh, Linda 1971, The »Belief Legend« in modern society: From, function, and relationship to other genres. In *A symposium*, ed. Wayland D. Hand. Berkeley.
- Dégh, Linda & Vázsonyi, Andrew 1973, Sögen och tro. In *Tro, sanning, sögen. Tre bidrag till folkloristisk metodik*, ed. Bengt af Klintberg. Stockholm. Färg och Forum. Beckerskoncernens personaltidning. Nr 2 1950. Stockholm.
- Klein, Barbo 1990, Transkribering är en analytisk akt. *RIG* Nr 2 1990 Stockholm.
- Schutz, Alfred 1964, *Collected papers*. The Hague.
- Von Sydow, Carl Wilhelm 1978 (1934), Prose-folklidningens kategorier. In *Folklid och folktro*, ed. Anna Birgitta Rooth. Lund.

References

Barton, Peter & Luchman, Thomas 1987 (1988). The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge. Harmondsworth: Penguin.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

Chap. 1989. The Ethical Aspect of the Factory in modern society. From: *Ethical Aspect of the Factory*, ed. W. Luchman, ed. W. Luchman. London: Routledge.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the subject. The second part is devoted to a detailed study of the ethical aspects of the factory. The third part is devoted to a study of the ethical aspects of the factory in modern society. The fourth part is devoted to a study of the ethical aspects of the factory in modern society.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the subject. The second part is devoted to a detailed study of the ethical aspects of the factory. The third part is devoted to a study of the ethical aspects of the factory in modern society. The fourth part is devoted to a study of the ethical aspects of the factory in modern society.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the subject. The second part is devoted to a detailed study of the ethical aspects of the factory. The third part is devoted to a study of the ethical aspects of the factory in modern society. The fourth part is devoted to a study of the ethical aspects of the factory in modern society.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the subject. The second part is devoted to a detailed study of the ethical aspects of the factory. The third part is devoted to a study of the ethical aspects of the factory in modern society. The fourth part is devoted to a study of the ethical aspects of the factory in modern society.

Изворно научно истраживање
UDC: 394.2(=861) (497.13)

Дражен Ножњић
Градски музеј
Карловац

ЛАДОКАЛИЦЕ — ЛАДАРАЧКИ ОБИЧАЈ У МОСЛАВАЧКИХ СРБА

Обичај *ладокалице*, извјесно је, једном је од варијаната ладаричких опхода, непознатих Србима прије времена досељења у поједине крајеве уже Хрватске. У раду се, на основу ауторових теренских истраживања, успоредују елементи опхода *ладокалица* мославачких Срба с опходима *ладарица* сусједног хрватског живља те указује на оне, у склопу ладокаличких опхода, који су очували трагове старијих и за ову групу становништва својственијих обредних поворки, на опходе *чаројица*.

Кључне ријечи: ладарице, обред, поворке, чавојице.

Опходи *ладарица* (*ладекарица*, *кресница*, *кресоваља*, *покресничарки*, *тијолкарица* *иванчица* и др.) обичај је који је био познат на готово читавом простору Словеније, док је у Хрвата његово познавање, уопћено речено, највећим својим дијелом било ограничено на подручје раширења кајкавског дијалекта (на подручју између Купе, Саве и Драве). Досадашња истраживања потврђују Горски Котар као његову крајњу границу на западу, а обичај се сусреће код кајкавског становништва и јужније од Купе (околица Дуге Ресе, Карловца, Вргинмоста, Петриње, Глине). У Посавини може се пратити низводно до Сиска, затим се сусреће у Мославини те одатле на сјевероисток све до Подравске Слатине¹. Без обзира на локални назив обичаја и његове изражаје те, у односу на поједине његове елементе чак и врло велике разлике, сам обичај у основи је свугдје подједнако извођен и у Словенаца и у Хрвата, а праћен је и истоветним народним тумачењима његове сврхе. Ради се, укратко, о опходима селом које врше нарочито свечано опремљене (најчешће) четири дјевојчице или дјевојке (са пратњом неке мушке или женске старије особе или без ње), а о љетном Ивању (врло често у ноћи на Ивање или на само Ивање, но постоје и записи који показују да се обичај периодички понављао на одређене дане током читавог раздобља од Јурјева до Ивања — Курет, 1967 : 99; Gavazzi, 1988 : 102). У сваком дворишту *ладарице* су било плесале посебно коло било, попут покупских *иванчица*, пјевале стојећи под прозором или,

¹ Тај, источни дио оvdје означеног подручја познавања ладаричких опхода данас је највећим својим дијелом подручје распрострањања штокавских говора (па тако и подручје о којем ће у овом раду бити ријечи чини штокавски језични оток окружен двама кајкавским говорима — в. *Дијалекатску карту СР Хрватске* у: Финкс, 1983), но овакво је стање секундарно и резултат је каснијих помјерања штокавског, хрватског и српског становништва.

попут неких покупских и пригорских *крисница* стајале и пјевале (односно, пјевајући поскакивале) у, за њих у дворишту направљеном кругу испред кућних врата, од папрати и цвијећа. *Креснице* у Белој крајини, на примјер, посебне су пјесме пјевале и у пољима и виноградима. Сврха тог обичаја била је благотворно утјецати на здравље, срећу и плодност (укућана, усјева, блага), негдје тјерање вјештица и др. У њиховим су пјесмама најчешћи припјеви „ладо“ или „тихо лето, добар Бог“ (по којима су и добиле називе *ладарице*, *тијолкарице*). Опходећи, *ладарице* су прикупљале дарове које по завршеном опходу раздијеле, а понегдје у Словенији, Хрватском Загорју те у средњој сисачкој Посавини, на Петрово (29. VI) од сабраних се дарова у једној кући приреди гозба којој присуствују сеоске дјевојке и момци.

Досадашња етнолошка истраживања не потврђују постојање овог обичаја код Срба како у магичним крајевима њиховог иселења тако ни у крајевима одакле они током XVII и XVIII стољећа досељавају у ужу Хрватску (Славонија, Мала Влашка, Босна, Лика, Банија, околица Огуна). Обичај се знатније међу Србима раширио, дакле, тек по доласку у ова подручја, а врло замјетно у крајевима око Бјеловара, Гарешнице, Чауме и Грубишног Поља². У овом ће се раду (а на основу властитих теренских истраживања током 1988—1989. године) говорити о једној варијанти ладаричких опхода познатој искључиво дијелу мославачких Срба у околици Кутине и Гарешнице, тј. у крају који се простире непосредно на југ од споменутог, између Бјеловара и Грубишног Поља, но с којим је културно повезан.

За сам обичај ови Срби познају два назива: идући од Кутине према Гарешници (села Рогожа, Брињани, Ступовача, Миклеушка, Велика Бршљаница, (Павурска) Кутиница, Српско Селиште) назив за овај обичај и његове судионице је *ладокалице*, оне *ладочу* (инф. *ладокати*) или *иду* у *ладокање*. Сјеверније од тих, а ближе селима у којима обичај увијек изводе Хрвати, назив обичаја је *ладарице* (села Беговача, Мала Млинска, Трновитички Поповац, Велики Прокоп). Исти је, дакле, као и код Хрвата (у селима Велика Трновитица, Нова Плошчица, Оштри Зид, Кајгана, Херцеговац, Палешник, Берек), међутим је начин на који се обичај изводи ипак једнак оном *ладокалица*³. Сва су ова села врло измијешаног националног састава. Поред Хрвата или Срба готово у сваком од њих живе Маџари (римокатолици или калвини) и, доста често, Чеси. Надаље, у неким од њих живе (или су живјели) Галицијани (држе себе Пољацима), Нијемци, Талијани, Жидови, Роми. У овим крајевима, дакле, обичај изводи или Срби или Хрвати, па га се, овисно о томе, сматра хрватским или српским. У неким од села гдје обичај изводе Српкиње (нпр. Рогожа, Трновитичк Поповац) знале су судјеловати и Хрватице и Маџарице (а том би им се приликом облачило српску ношњу какву се користило за опход). Уобичајено је да Српкиње опходе сваки *обор* (двориште) у селу, док су,

² Lovrenčević (1979: 137—158); властита теренска истраживања у истим овим крајевима.

³ Поред наведених села, у овом је крају о опходима *ладарица* питано и у другим опћинама Кутина (Банова Јаруга, Мебурић, Велика Лудина, Видрењак, Шартовац, Репушница) и Гарешница (Капелица, Горња Гарешница, Подгарић, Храстовач), али у њима овај обичај није познат.

Сви записи овог обичаја налазе се у Архиву Завода за етнологију Филозофског факултета у Загребу.

ако су опходиле Хрватице оне то евентуално чиниле само по кућама римокатолика, а знало се догодити, као у Новој Плошчици, да с њима опходе и Маџарице.

Прије него се започне с описом опхода *ладокалица* (*ладарица*) како су га вршили Срби у овом дијелу Мославине, потребно је напоменути да је његова слика врло уједначена и да међу селима не постоји неких значајнијих разлика у његовом извођењу. У неким од ових села казивачи ће напоменути да су им на Ивање (24. VI) долазиле хрватске *ладарице*, али: „... то је нешто друго него *ладокалице!*“ (Рогожа). Уосталом, већ и прва чињеница, а односи се она на датум кад *ладокалице* опходе, указат ће на један од разлога таквом мишљењу.

Наиме, *ладокалице* (и *ладарице* код ових Срба) увијек опходе на Петровдан (12. VII). У Трновитичком Поповцу (обичај изводе Срби) *ладарице* су опходиле два пута, тј. на оба Петрова. На римокатоличко Петрово опходиле су по *оборима* римокатолика у селу (Хрвата, Талијана, Маџара, Чеха, Нијемаца), а на православно само Србима. Судионице су, пак, оба пута исте. Жидовима у селу не *ладају* јер, кажу: „... жидовска вјера не познаје Петровдана!“ У селу Оштри Зид опходиле су заједно Хрватице и Српкиње, али како се обичај сматрао хрватским, по *оборима* су опходиле само једном, и то на римокатоличко Петрово.

Судионице у опходима најчешће су дјевичнице старе између 10 и 13 година. Ако су старије (и до 20 година), један од врло важних увјета које морају испуњавати јест невиност. Свака од њих у оваковим је опходима могла судјеловати и више пута (током више година), све док се не уда. Углавном су се и саме договарале о томе које ће ићи, ријетка су села (попут Рогоже) гдје су старије жене одабирале дјевојчице судионице у опходу, захтијевајући да то буду: „... оне које поштују обичај!“ Наравно, свудје се посебно пазило на то да обичај буде правилно изведен. Стога су се ове дјевојчице понегдје већ зими, понегдје и до мјесец дана пред Петровдан окупљале у кућама гдје су их старије жене училе извођењу обичаја и пјесми која га прати.

Такођер, у сваком ће селу бити најчешће једна група *ладокалица* (ријетко двије или три), а најучесталији је број од четири судионице. Понегдје (Рогожа, Беговача, Трновитички Поповац) уз њих ће ићи и једнако опремљена пета *ладокалица* а која није изразито активна судионица опхода, она и хода постранце (испред или иза *ладокалица*), не пјева нити плеше него само носи кошару и сакупља дарове. Другдје (Миклеушка, Велики Прокоп) с њима иде један момак њихове доби, обично обучен који такођер прикупља дарове. У овим га селима (а у Боговачи пету *ладокалицу*) називају *врља*⁴. Свака од тих група обићи ће читаво село (и тако све групе уколико их је више у селу), а онда ће опход наставити по сусједнима.

Све досад речено о *ладокалицама* (осим датума кад се опходи врши, те појаве назива *врља*) ни у чему их не разликује од уобичајенога код хрватских *ладарица*. Наоко су веће разлике, како су истицали казивачи,

⁴ Овај назив нитко од казивача није знао објаснити. Нити је он задовољавајуће објашњен у *Етимологијском рјечнику хрватског или српског језика* Petra Skoka. P. Škok користи се терминима забиљеженим у *Српском рјечнику* В Караџић с. в. *врљав* — laesus oculo, *врљо* — saucius altero oculo, *врљоок*, *врљоокаст*, али се ова значења не могу повезати са значењем и улогом *врље* у овом опходу.

у опреми судионица ладаричких (хрватских) и ладокаличких опхода, будући хрватске *ладарице* (али и српске сјеверније одавде) често опходе у бјелини. Као што је уобичајено и у околици Глине, Петриње и Сиска, и овдје ће то бити тијеловска бјелина (нпр. у Новој Плошчици, Палешнику, Береку)⁵. Понегде ће то бити ношња младенке или бијела жалобна ношња (обоје забиљежене у Посавини код Сиска), другдје (као код *крисница* у околици Карловца) то ће бити свечана дјевојачка ношња пропраћена неким другим детаљима у опреми којима се онда на тај начин судионице опхода издвајају, што је управо карактеристично и за *ладокалице*. Облачиле су свечану дјевојачку ношњу какву се још облачила за Ускрс, Дмитрово и Божић, а која је у свим овим селима (па тако и даље, нпр. у Великим Зденцима) била једнака. Чинили су је бијели *гажвани* или *ришељани скути на зубове* (у Беговачи наглашавају да они *ладарицама* морају бити дуги до земље), бијели, *штикани* и широких рукава *наставак* (оплеће), црна или црвена *лајбец*, црвени или „шари“ *вергун* те *тканица* (тробојница). Преко рамена *ладокалице* имају пребачену свилену црну *шампју* (с ресама и великим црвеним цвјетовима) која и јест онај детаљ по којем се судионице овог опхода издвајају, с обзиром на то да је шампја овдје дио ношње удатих жена и од њих је за ову прилику посућују. Ту се шампију сприједа прекрижи на прсима па страга затакне за тканицу или скуте⁶. Сприједа, с десне стране, *ладокалице* ће још имати за скуте затакнуту марамичу, а у Трновитичком Поповцу то ће бити *иверани* ручник. Сасвим неуобичајено за *ладокалице* (које немају нит вијенаца од цвијећа на главама), *ладарице* ће у овом селу имати на главама велике црвене рупице које се прво рашири на глави тако да прекрију чело а крајеве онда свеже страга, на тјемени (са истим црвеним рупицама тако поступају и Хрватице у Новој Плошчици и Великој Трновитици). Ладокалице већином иду босе јер је, кажу у Рогожи: „... то благословно да се иде бос!“, а косу различито уређују. Или им је она (као код Хрватица) рашчешљана (па се казује да изгледају као виле), или у *сплетеницама* виси низ леба или су те сплетенице омотане око главе.

Пред сам опход, ујутро, дјевојке се окупе у кући једне од њих. Овамо долазе или већ опремљене за опход или ће се опремити у тој кући, уз помоћ старијих жена. С опходом оне започну од краја села (или од те куће), а улицом се крећу сврстане двије по двије. Ако с њима не опходи врља или пета *ладокалица*, онда прве двије носе кошару за дарове. *Ладокалице*, опходећи селом, редом обилазе *оборе*, сваки пут прелазећи улицу, што није увијек случај кад су у питању *ладарице* у Хрвата (па нити у овом крају, нпр. у Новој Плошчици, Великој Трновитици) које прво опходе куће с једне стране улице, а другом с страном враћају натраг. Потом од куће до куће *ладокалице* не пјевају, а кућама у жалости уопће не свраћају. Улазећи у *обор*, оне одмах почињу пјевати, а у дворишту се, пред кућним вратима ухвате у коло не прекидајући пјевање. Ако саме носе

⁵ Властити записи с Баније. О бјелини још и Lovrenčević (1979: 139—141).

⁶ Дјевојчице или дјевојке при извођењу прољетних илиљетних обреда за плодност често облаче дијелове ношње удатих жена, а сматра се то једним од елемената који указују на иницијације (Костић; 1982: 24—25). Но, овакво прерушавање може имати и чисто мапијску, заштитну функцију. Врло је често у ладаричким опходима, а забиљежено је и у вези с опходима *преруша* на Жумберку (Muraј, 1987: 158, 162).

кошару, онда је одложе некамо са стране или је спусте на тло па плешу око ње. Коло *ладокалица* креће се врло полагано и врло је једноставно: лијевом ногом искорачи се на лијеву страну па десну прикључи к лијевој (не прелазећи преко ње).

У свим испитиваним селима казивачице су наводиле да се *ладокалице* не смије прекидати док пјевају, али нису знале објаснити због чега је тако (односно какве би биле посљедице по онога или gospodarство онога тко би то учинио). С пјесмом би обично започињала једна од *ладокалица*, а друге је онда прате („басирају“). Једино је у Беговачи забиљежено да оне пјевају наизмјенице, двије по двије, тако да се пјесму не прекида (што се и иначе доста често сусреће код *ладарица* или *крисница*). Код ових Срба *ладокалице* (односно *ладарице*) у свим селима пјевају само једну, увијек исту пјесму⁷. С незнатним је разликама ова пјесма позната у свим испитиваним селима, а иста је она и у Оштром Зиду гдје се, рекли смо, обичај сматра хрватским. Најпотпуније је ова пјесма забиљежена у Рогожи:

„Бог помагај тому двору,
Ладој(е), лијепој(е), ладој(е), (понавља се иза сваког стиха)
Тому двору, господару,
У том двору јавор дрвце,
Јавор дрвце окресано,
И коњић је свезан за њег',
На коњићу војно седло,
И на седлу записано,
Свети Перо и Никола,
Свети Перо коло води,
А Никола Бога моли,⁸
Дајте, дајте миле мајке,
Дајте, дајте, отправљајте,
Ми немамо када стати,
Када стати, вас чекали,
Сунце ниско, блато оклинско,
Карат ће нас наше мајке!“

Унеколико другачије пјевале су *ладокалице* у Ступовачи:

„Бог помага томе двору,
Ладо', лијепој', ладој', (иза сваког стиха)
Томе господару,
Пред кућом вам божје дрвце,
Око дрвца анђели играју,
Бог помага томе двору,
Газдарице добра буди,
Своје ладокалице понуди.“

У Великом Прокопу, након стиха: „А Никло Бога моли“ пјевали су:

„... Пред кућом вам зелен бор,
Ладо, лепо ладо, (иза сваког стиха)
Под њим сједи драги Бог,

⁷ Ладаричке опкоде иначе, карактеризира велико богатство репертоара. Само у Новој Полшчици било је могуће забиљежити седам таквих пјесама те шест различитих припјева у њима.

⁸ Код Хрвата у Патковцу (Бјеловар): „Свети Иван коло води, свети Петар бога моли“, али у сасвим другачијој песми (Lovrenčević, 1979: 140).

Штапићем се поштапа,
Росна киша пошкрапа...!⁹

Након што *ладокалице* отпјевају, у Беговачи, Трновитичком Поповцу газдарица им приђе па им мало прогресе скуте, а зато да јој *предиво* (лан) боље и више роди, зато да буде бијело као и ти скути¹⁰. Но, прије него и то учини, у Трновитичком Поповцу она ће још на њих бацити мало жита зато да јој жито у пољу буде чистије, а нека ће их још пошкропити водом зато да јој краве боље доје¹¹. Након чега их дарива (јајима, новцем), а *ладокалице* одлазе из *обора* пјевајући захвалу:

„Фала, фала миле мајке,
На том вашем лијепој дару,
Сусрела вас добра срећа,
Ладој', лијепој', ладој',
Иванова и Петрова!“
(Рогожа)

или:

„Газдарица здрава била,
Ладој', лијепој', ладој',
Пуно нас годин дочекивала!“
(Ступовача)

Кад овако обиђу све *оборе* у селу, *ладокалице* раздијеле дарове и разиђу се. Међу Србима није био обичај да оне просишају латице иванчица пред сваком кућом: „... да означе да су ту биле!“ попут *ладарица* у Новој Плошчици нит су то означавале затицањем иванчица у плот као у Береку.

Конечно, потребно је нешто рећи и о сврси опхода, односно о разлозима његова извођења, а како их објашњавају казивачи у овим селима. И она су углавном у свим селима иста. У Рогожи тако казују да је опход благослов куће, господара и укућана, у Ступовачи *ладокалице* опходе: „... зато да буде сретна година, јер то је млад и невин народ који обилази!“ У Трновитичком Поповцу опход се сматра благородним јер су оне њиме благословиле поља и чиниле да све израсте веће. У селу су сматрали за гријех ако их се не пусти у *обор* и не дарива. Једнако се и у другим селима сматрало да је опход добар за здравље и срећу укућана, за поља (усјева — посебно за лан), за благо¹².

⁹ Стихови пјесме у Великом Прокопу који су овдје наведени иначе су уобичајени у пјесмама *Ђурђара* какове сам записао у овом крају, и то како код Срба тако и код Хрвата. Понепдје, као у Великом Папијану, ти се стихови пјевају као захвала након даривања или су они саставни дио дуге захвале (Беговача, Горња Гарешница) но *Ђурђарска* их пјесма у Великом Прокопу не познаје.

¹⁰ Слично су радили Срби у Великим Зденцима, а за село Шимљаницу (Гарешница) податак је забиљежио Lovrenčević (1979: 150).

¹¹ Српкиње у Јагми (Пакрац) овако су поступале при опходу *Ђурђевана*, тј. зато да им крива има више и бољег млијека водом су полијевале у *кошар* обученог *Ђурђевана*.

¹² Слично су опходе *ладарица* тумачили и Хрвати. У Великој Трновитици сматрали су да оне опходе за жито у пољу а да неће бити сретан онај коме *ладарице* на овај начин не свете поље (јер оне у поље не иду). У Палешнику кажу да су оне: „... давале неке добре знакове за поље. Тешко оном дому којем се *ладарице* не наврате!“ И у Кајгани су држали да није добро за неку кућу ако јој *ладарице* не дођу пјевати.

У уводном је дијелу речено да прије досељења у ужу Хрватску и додира са старосједилачким становништвом на тим просторима ладарички опходи Србима нису били познати. Стога се и за описани обичај *ладокалица* на овим просторима може устврдити да је тек један од примјера преузимања и каснијег потпуног прихваћања као „свог“ досељеној (динарској) групи становништва у почетку страног обичаја. Доласком у (културно и господарски, језички, етнички и вјерски) другачије (перипанонско) подручје ово становништво прихваћа једну од затечних варијаната ладаричких опхода (не остављајући је при том потпуно неизмијењеном него уноси у њу и понеки елемент собом донесених традиција), а затим је тако измијењену конзервира и понегдје изводи и дуље од становништва од којег је преузело¹³.

Процеси преузимања или потпуног прихваћања појединих културних елемената, у истраживањима обухваћеном и описаном мославачком подручју, показује се, били су врло интензивни (а за дио којих се може устврдити да до њих долази и релативно касно). У случајевима кад је неки обичај преузет, како је то с опходом *ладарица*, сусрећемо се са ситуацијом да се обичај сматра „својим“ и таковим га (односно „њиховим“) сматрају и припадници других етничких група у селу, па не постоји никаква свијест о његовом ранијем (етничком, културном) поријеклу или припадности (овдје врло замјетно код Срба и Маџара). Или се обичај прихвати и редовито изводи, врши, но казивачи потпуно свјесно наводе да: „... то није наше!“ (што је, опет, овдје врло често код Чеха, једнако као што се сусреће и код овдашњих Срба)¹⁴. Иако, тешко је увијек прецизније и са сигурношћу одредити који су то моменти, фактори који су омогућавали такве процесе, погодвали им и утјецали на то да се неки обичај сматра прихватљивим (за преузимање), јер ти се фактори не разликују само идући од села до села (због састава становништва) него и с обзиром на „избор“ појединих обичаја, вјеровања које су (током релативно кратког периода) прихваћале друге групе. Основну подударност чинит ће, ван сваке сумње, сврха с којом се изводило поједине обичаје, односно, углавном идентична народна тумачења сврхе извођења разнородних обичаја. Надаље, као критерије који су погодвали преузимањима, понекад се може издвојити исту вјерску припадност појединих група становништва и уз њу доста често повезано раније познавање истих традиција (у овом крају нарочито средњеевропских), понекад се томе могу придодати и женидбене везе (интеретничке, интерконфесионалне), понекад је то језички фактор (па Срби доста често преузимају обичај или форму обичаја какве познају Хрвати,

¹³ Наравно да се то није могло догодити прије XVII—XVIII ст. Али ће о раној присутности обичаја код ове групе Срба посвједочити чињеница да у неким од сусједних села (нпр. Шартовац, Капелица, Горња Гарешница) Хрвати ипак не познају ладарачких опхода, док у неким од села у којима познају *ладокалице* (Брињани, Слуповача, Миклеушка, Велики Прокоп) Хрвата нити нема (односно, у нека од њих Хрвати досељавају тек након 1945. године но то је уједно и вријеме кад се овај обичај увелико почиње напуштати).

¹⁴ Прву се ситуацију може илустрирати примјером обредног љуљања које се код неких Срба у овом крају обављало на Бијеле Покладе (Шартовац — а код Хрвата у истом селу на *Фашник*) или о Божићу (Брињани, Слуповача), Љуљачку називају *gegalka*. У истим селима Маџари се љуљају на *Фашник*, а љуљачку називају *gegalyka* или *gegalya*. Други се примјер односи на обавезно клање кокоши на *Фашник*, што познају и Чеси, али увијек наводе да то није њихово, да су то видјели и преузели од Хрвата, а сврху оваковог клања не знају објаснили.

али не од Чеха и Маџара), а понекад су, чини се, разлози чисто религијске (психолошке) природе, везани уз вјеровање да су: „... туђи свеци јачи!“¹⁵

Проматрајући сада само дјевојачке иванњске опходе (изворно, дакле, познате Словенцима и кајкавским Хрватима) и успоређујући их с формом опхода познатом овом дијелу мославачких Срба тада је, међу елементима који обиљежавају и у исто вријеме издвајају *ладокалице* као специфичну варијанту ладаричких опхода, пажњу потребно скренути на стихове њихове пјесме те на датум извођења опхода (будући се православни Петровдан јавља не само као најкаснији датум у години кад се врше ладарички опходи него и као потпуно атипичан, наиме, свугдје гдје Срби позичају и изводе *ладарице* оне опходе на Ивањдан, 7. VII)¹⁶. А због чега и треба помишљати на прожетост *ладокања* елементима једног другог и коначно, за ову групу становништва, некад својственијег годишњег обичаја, на мушкарачке опходе *чаројица*¹⁷. При томе не смије збуњивати чињеница да су чаројички опходи на ширем подручју на којем су познати (западни динарски дио) вршени углавном у Божићно или, рјеђе, у вријеме Поклада¹⁸, јер су у Босни такви опходи вршени и у прољетно вријеме,

¹⁵ Индикативан је, с обзиром на све наведено, примјер Великих Здењаца (Грубишно Поље), гдје сам годишње опходе испитивао у вељачи 1989. Становници села су Чеси (горњи дио), Хрвати (средњи дио) и Срби (доњи дио села). Проматрају ли се све три групе заједно, годишњих је опхода било доста много, но интересантно је, с обзиром на етничку припадност извођача, видјети гдје се који од њих врши. Тако су неке од њих (*barborký, koledý, pomlázka*) Чеси изводили само по чешким кућама, а друге заједно с Хрватима по кућама Хрвата и Чеха (*св. Никола и крамус*); Хрватски *бетлемари* и *три краља* опходе само по кућама Хрвата, а српски *вертепари, ладарице* (7. VII) и *чаројице* (12. VII) само по кућама Срба. *Мачкаре* (чеш. *maškarý*) селом опходе на *Фашењи* (чеш. *Masopust*) код Хрвата и Чеха, а код Срба на Покладе. *Бурђари* опходе у ноћи на православно Бурђево, опходници су Срби, а опходе само по хрватским и српским кућама. Коначно, у ноћи на 1. V, момци свих трију група заједнички побијају *мај* (окресано грабово дрво) пред кућом сваке дјевојке у селу и један, неколико пута виши, пред сеоском гостионицом те грабовим пранама оките све плотове у селу.

¹⁶ У опходима *ладокалица* постоје и неки други елементи за које се може утврдити да су релативно рјеђи и не посве типични за ладаричке опходе (промагране на читавом простору раширења овог обичаја). У првом се реду овдје мисли на начин на који оне плещу своје коло (јер се ради о лаганом шетаном колу које се креће дулијево док су руке плесача спуштене и они нису чврсто збијени, а што је све карактеристично (и врло стар начин плесања) у западном динарском дијелу, а затим и на начин на који оне пјевају своју пјесму (ради се о двогласном /млаћем/ за разлику од наизмјеничног /старијег/ пјевања обредних пјесама, а које је /ово старије/ начин на који су своје пошпјевке изводиле и *додоле, ладарице, краљице*). Међутим, оба ова елемента сусрећу се и другдје на јужним и источним рубовима распрострањења иванњских опхода (тако нпр. у читавом Покупљу од Врбовског до Сиска или у бјеловарско-мославачком крају) па их се не може сматрати елементима који би, у горе наведеном смислу били спецификум ладокаличке варијанте.

¹⁷ Иако је присутност тих елемената код *ладокалица* много мање видљива него у случају опхода *бурђара* на истом овом подручју, а како је то у вези с погоним обичајем показала В. Хуџјак (1957: 26, 36).

¹⁸ У Божићно су вријеме *чаројице* опходиле у сјеверозападној и сјеверној Босни (Lilek, 1899: 714—715; Марковић, 1940: 86; Кајмаковић, 1962: 147; Симић, 1962: 218—219; Јеловац, 1963/64: 100—101), на Кордуну (Јалић, 1952: 418—419; Милчегић, 1917: 51—55), на Банији (Беговић, 19 8:6106—107). У вријеме Поклада овај се обичај вршио у Буковици (Ардалић, 1902: 257—258), Макарском приморју (Милчегић, 1917: 46).

нпр. о малом Никољдану (9. V) или о Спасову¹⁹, међутим су за нас много важнији подаци из подручја недалеко овом дијелу Мославине, точније из околише Грубишног Поља и Бјеловара, а гдје су *чаројице* опходиле управо на Петровдан²⁰. Надаље, иако се на подручју *ладокалица* за *чаројице* уопће не зна (а јужније и западније одатле, тј. у околици Новске и на Банији овај је обичај вршен у периоду од Никоља (19. XII) до Божића, ипак је велика вјеројатност да је значај Петровдана управо у чињеници да су некад и овдје на тај дан вршени исти опходи (*чаројица*). Уосталом, томе ће у прилог говорити и текст њихове (*ладокалица*) пјесме која има ладарски почетак, молбу да их се дарива и захвалу за дар, но средишњи његов дио потпуно се разликује од ладарских и више наликује пјесмама јужнословенских *коледара* (и *чаројица*, које С. Зечевић (1973) сматра обичајем истоветним с *коледом*).²¹

У исто вријеме, не занемарује се, из описа опхода јасно видљиву чињеницу, да су неки други чаројички елементи (нпр. опрема, реквизити) у опходима *ладокалица* ипак врло слабо изражени (тј. или, како је већ речено, знатно мање него су то код овдашњих, а исто тако мушкарачких опхода *ћурћара* или их, уопће, нити нема), као нити ону да у самом начину извођења обичаја *ладокалица*, с једне стране, те *ладарица* у Хрвата, с друге стране, нема битнијих разлика (што, опет, на свој начин говори о мјери у којој је обичај преузет).

Свим овим запажањима само су наизглед у супротности једна (генерална) констатација С. Зечевића (1973 : 74, 154) да у култним играма (потребно је нагласити: код Срба на територији Србије) постоји подјела на сплове, тј. да у подручјима у којима је егзистенција становништва претежно ослоњена на сточарство годишње опходе врше мушкарци, а у онима гдје је то земљорадња, гдје је нагласак на плодности усјева врше их женска лица. Или, мишљење П. Костића (1982 : 35—36) да *ладарице*, као и друге јужнословенске дјевојачке прољетне и љетне обредне поворке (*лазарице*, *краљице*) припадају истом кругу аграрних обичаја везаних за мотичку земљорадњу и матријархално родовске односе. Међутим, посве је разумљиво да, преузимање једног изразито аграрног обичаја у којем су главни актери лица женског спола и који се одвија само између њих (јер *ладокалице/ладарице* пјевају газдарицама и од њих бивају дариване) те који с измијењеним начином господарења заузима мјесто и преузима значење и улогу другог, сточарског, од елемената таквих изразито мушкарачких опхода какав су *чаројице*, могу бити прихваћени само они елементи сврха којих ни у чему није у супротности са сврхом извођења прихваћеног обичаја (нпр. жеља изражена пјесмом). Премда, коначно, сама сврха, намјена која лежи у основи извођења и једних и других заправо и јесте иста — утјецати на здравље, срећу и плодност укућана и цјелокупног њиховог господарства.

¹⁹ Усп.: Lilek (1899: 714) Шајновић (1905: 142—144).

²⁰ Lovrenčević, (1967: 154—155); властити запис из Великих Зденаца.

²¹ Многе примјере таквих текстова доноси Милчетић (1917: 1—25).

ЛИТЕРАТУРА

- Ardalić, V1, *Bukovica*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (ZNZOJS), VII, sv. 2, Zagreb 1902, 237—294.
- Беговић, Никола, *Живот Срба граничара*, Просвета, Београд 1986.
- Finka, Воџдар, *О нашој дијалекатској географији*, ZNŽO, 49, Zagreb 1983, 179—194.
- Gavazzi, Milovan, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, Zagreb 1988.
- Huzjak, Višnja, *Zeleni Juraj*, Zagreb 1957.
- Jelovac, Branko, *Godišnji običaji Kosijerova*, Zbornik krajiških muzeja, II, 1963/64, 97—104.
- Кајмаковић, Radmila, *Narodni običaji (Imljani)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM), Etnologija, N. s., sv. XVII, Sarajevo 1962, 141—158.
- Караџић, Вук С., *Српски рјечник*, Полит, Београд 1972.
- Костић, Петар, *Лазарице у селу Сурлицу*, Glasnik Етнографског музеја, 46, Београд 1982, 9—40.
- Kuret, Niko, *Praznično leto Slovencev*, II, Celje, 1967.
- Lalić, Josip, *Odgovori na neka pitanja*, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku, II, Zagreb 1852, 418—419.
- Lilek, Emilijan, *Etnološki pabirci po Bosni i Hercegovini*, GZM u Bosni i Hercegovini, XI, Sarajevo 1899, 699—722.
- Lovrenčević, Zvonko, *Bilje kojim se vrača i gata u okolini Bjelovara*, ZNŽO, 43, Zagreb 1967, 135—159.
- Isti, *Ladarice*, Narodna umjetnost (NU), 16, Zagreb 1979, 137—158.
- Marković, Томо, *Božićni običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini*, Poseban otisak iz II. knjige »Etnografskih istraživanja i građe«, Zagreb 1940.
- Muraj, Aleksandra, *Iz istraživanja Žumberka*, NU, 24, Zagreb 1987, 157—176.
- Simić, Ljuba, *Pripovedne i lirske pesme (Imljani)*, GZM u Sarajevu, Etnologija, N. s., XVII, Sarajevo 1962, 199—225.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb 1973.
- Šajnović, Ivo, *Čarojice. Narodni običaj u Kolima (Bosna)*, ZNZOJS, X, sv. 1, Zagreb 1905, 142—144.
- Zečević, Slobodan, *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru*, Zenica 1973.

Дражен Ноџинић

LADOKALICE — THE LADARICE CUSTOM AMONG THE MOSLAVINA SERBS

In southern Moslavina, in the villages between Kutina and Garešnica, the custom of *ladokalice*, a variant of the *ladarica* pageant, is found. The Serbian population had adopted the Croat custom, somewhat modified it, and then sustained it even after the Croats themselves had ceased to perform the *ladarice* processions. Village procession performed by four girls, attired in festive costumes, took place on St. Peter's Day (June 12th). They used to dance a special kolo, sing appropriate songs (with »lado« refrain) and collect gifts in every household courtyard. The style of performance as well as the ethno-explication of the custom's purpose (it brings happiness, fertility, health to the household members, crops and livestock) do not differ much from the Croat *ladarice* custom. However, the date on which *ladokalice* are performed and the verses they sing reveal that the traces of an older Serbian custom, namely the *čarojice* procession, had also been preserved.

Прегледни чланак
UDC: 323.15.(=861) (439)

Мирјана Павловић
Етнографски институт САНУ

ПОЈМОВНО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ПРОУЧАВАЊА ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА У БАТАЊИ¹

Етнички идентитет, као концепт проучавања, анализа његових симболичких манифестација, промена и фактора који на њега утичу, омогућава свеобухватно сагледавање сложене проблематике очувања етничности група у дијаспори, па и Срба у Батањи.

Кључне речи: Етнички идентитет, етнички симболи, етничке мањине, етничке релације, методологија

У току 1990. годин Етнографски институт САНУ, у сарадњи са Етнографским институтом Мађарске академије наука, започео је, у оквиру свог сталног пројекта *Етничке и етнологишке облике иселеништва из Србије*, проучавање етничког идентитета у Срба у месту Батања, округ Бекеш, Мађарска.

Циљ и методолошки оквир наших истраживања условљени су етнолошким одликама и друштвеним положајем проучаване групе. Претпостављајући да етнички идентитет обухвата неопходне елементе етничких проучавања и да се на њему, као теоријском концепту, преламају све тежње и проблеми једне мале етничке групе у дијаспори да избегне асимилацију и очува своју етничност, одлучили смо да он буде и основ наших истраживања Срба у Батањи.

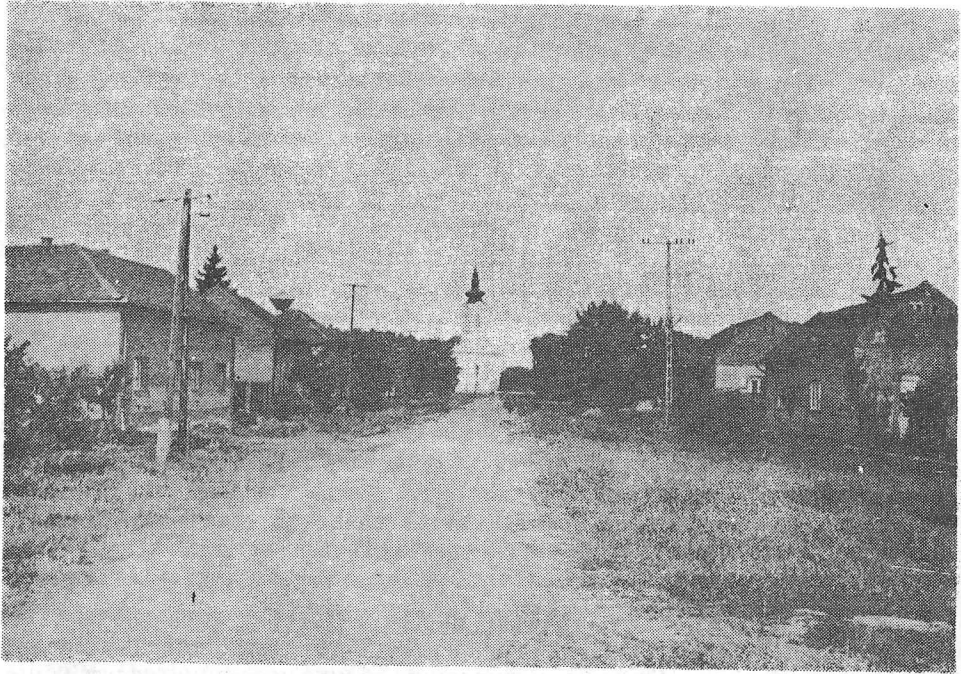
Тачно време насељавања Срба у Батањи тешко је одредити. У једном извору помиње се српско село Мала Батања у XVII веку,² док се у Летопису Српске цркве у Батањи само наводи да су Срби аутохтоно становништво и да се Мађари, а затим и Румуни, насељавају крајем XVIII века.³ Последње деценије тог века Срби већ имају своју цркву, а у следећим оснивају и низ других организација. (читаоницу, дом културе, школу и др.). У првим деценијама XX века Срби су представљали значајан друштвени слој. Старији и данас воле да причају: о богатим и угледним Батањцима (кулацима, лекарима, бележницима и адвокатима), о најлепшим и најбогатијим српским свадбама и баловима, о познатим бећарима.⁴

¹ Скраћена верзија овог рада презентована је на V конференцији о фолклору Мађара и Јужних Словена *Континуитет традиционалне културе*, Будимпешта 1991. и биће објављена у публикацији скупа.

² G. Jaksity, *Battonya atorok megszallas idejen es a XVIII. sz. elejen*, Battonya 1990, 7.

³ Летопис Српске цркве у Батањи.

⁴ На основу интервјуа које смо водиле колегињина М. Лукић-Крстачић и ја.

Поглед на српску цркву и Пушкинову улицу — тзв. „Српску улицу“ до другог светског рата

Број Срба у Батањи налго опада после репатријације 1923. године. То се наставља после другог светског рата и аграрне реформе, јер и многе српске породице губе земљу. У потрази за послом они напуштају Батању и одлазе у градове, посебно Сегедин и Будимпешту. Тако се у Попису становништва из 1980. године региструје само 600 Срба,⁵ док сами Батањци, према црквеној чланарини, сматрају да их има још око 100 до 150. Данас, поред своје цркве и школе, имају и клуб који организује различите приредбе и прославе, али на њих долази мало света и већином старији. Млади обично после завршетка школе напуштају Батању. Све то је утицало да данас Срби у Батањи, ни по броју ни по свом социо-економском статусу, не чине значајнији слој. У последње време, на разне начине, покушавају да побољшају своју организацију и да спрече одлазак посебно младих из места.

* * *

Етнички проблеми, већ годинама, привлаче пажњу научника различитих опредељења, што је за последицу имало настанак многих теорија о асимилацији, акултурацији или резистенцији етничких група и умножавање вишезначних термина (етнос, етницитет, етнички идентитет, ет-

⁵ Попис становништва из 1980.

ничке границе и др.). С једне стране, јавили су се приступи који су наглашавали неумитност асимилације или утапања мањинских група у већинска друштва и, с друге стране теорије чији су заговорници истицали да је већина модерних друштава вишенационална и да у њима мањинске групе не нестају већ, напротив, опстају са својим културним и етничким различитостима.⁶ Осим тога, различите мањинске групе предмет су многих расправа и у оквиру међународног права које се том проблематиком бави са становишта њихове међународноправне заштите. За нас је овом приликом битно истаћи шта подразумевамо под *етничком мањином* и *етничким идентитетом* као основним појмовима који проистичу из методолошког приступа и циља наших истраживања.

* * *

Већина дефиниција етничких заједница (етноса, етничких група, народа, етнија) наглашавала је постојање објективних: културних (језик, теорија, религија, боја коже и др.) или социјалних особености које јасно одређују једну групу људи и одвајају је од других сличних група.⁷ Вебер, пак, основ етноса види у осећају припадности групи, уводећи тако у његово поимање и субјективну димензију.⁸ У последње време, међутим, све више се уочава и симболички карактер етничког заједништва.⁹ Зато, задовољавајућа дефиниција било ког типа *етничке заједнице* морала би да обухвати стварне и симболичке, објективне и субјективне критеријуме.

Одребење појма *мањине* такође је изазивало многе проблеме. У раду на заштити и унапређењу њиховог положаја у оквиру Уједињених нација већином се користи Капоторијева дефиниција која, поред објективних и субјективних особености мањина, истиче да су: статус, број и моћ битне карактеристике које одређују овај појам.

Дакле, мањине су:

- 1) недоминантне групе које и у погледу друштвене моћи имају мањински положај, па им је зато и потребна међународна заштита;
- 2) групе које чине бројчану мањину или су највише једнаке околном становништву;
- 3) групе чији су чланови држављани државе у којој живе.¹⁰

⁶ Опширније о овим различитим теоријама видети у: M. Gordon, *Assimilation in American Life*, New York and Oxford 1964, 61—65; N. Glazer, *Ethnic Dilemmas 1964—1982*, USA 1983, 98, и С. Мајсторовић, *У трагању за идентитетом*, Београд 1979, 19.

⁷ О дефиницијама које наглашавају културне одлике етничких заједница видети у: W. Isajiw, *Definitions of Ethnicity*, Ethnicity 1, New York and London 1974, 117—119, а о онима које подвлаче социјалне карактеристике у: A. Epstein, *Ethnos and Identity*, Three Studies in Ethnicity, Chicago 1978, 92 и у A. Cohen, *The Lesson of Ethnicity*; A. Cohen (ur), *Urban Ethnicity*, London 1974, 54.

⁸ M. Weber, *Economy and Society*, св. 1, New York 1968, 389.

⁹ G. De Vos, L. Rommanucci-Ross (ур), *Ethnic Identity: Cultural Continuities and Change*, Polo Alto 1975, 16, и D. Bandić, *Etnos*, Etnološke sveske 4, Beograd 1982, 48—51.

¹⁰ B. Vukas, *Etničke manjine i međunarodni odnosi*, Zagreb 1978, 12—14.

Срби у Батањи задовољавају све услове наведене у претходним дефиницијама, па их можемо проучавати као етничку заједницу мањинског типа, односно *етничку мањину*.

Размотримо још неке термине који су често у употреби кад се расправља о овим проблемима. Изразима расне, језичке, верске мањине истиче се само једна особеност мањинске групе, док појам етничка мањина обухвата и те и многе већ наведене субјективне и објективне карактеристике. Дакле, они се не могу користити као синоними. Термином национална мањина, пак, наглашава се да је дата група део нације чија је матица нека друга држава. Стога за Србе у Батањи можемо користити термин национална мањина. Он је последњих година поново у употреби и у нас и у Маабрској¹¹ кад се третирају ти проблеми. У међународноправним документима (повеље, конвенције и др.), међутим, не помињу се посебно ни националне ни етничке мањине, већ се штите права свих типова мањина „недискриминационим клаузулама“, у оквиру људских права. Како је у нашим проучавањима акценат на етничким карактеристикама једне групе, сматрамо да је оправдано користити термин етничка мањина.

* * *

Етничке заједнице се могу проучавати као затворени системи, али је сврсисходније посматрати их као отворени систем који подразумева и односе са странцима. Још је Ф. Барт нагласио да етничка проучавања треба усмерити на етничке границе, односно на проблеме кад једна група, да би се дефинисала, мора или жели да се разликује од осталих.¹² Дакле, етничка идентификација је двосмерна. Она подразумева и унутрашњу перцепцију, како чланови групе виде себе и спољну перцепцију — виђење оних изван групе.¹³ Увођењем проблема идентитета у етничка проучавања нагласак се ставља на међугрупне контакте и субјективну димензију етничког заједништва. Зато можемо прихватити одређење *етничког идентитета* као групног идентитета који припадници групе изграђују на више симболичких представа о свом етничком заједништву и/или их други на основу њих идентификују као припаднике дате групе.¹⁴

Овако схваћен етнички идентитет није једном за свагда дат, већ се може развијати, мењати и унапређивати. Дакле, он је, као концепт, динамичка категорија и круцијална тачка етничке комуникације — унутаргрупне и међугрупне.

* * *

Изложени општи теоријски оквир у методолошком смислу захтева анализу свеукупности *релација, активности и симбола* кроз које се испољава етнички идентитет Срба у Батањи као једне културно и социо-еко-

¹¹ Закон о мањинама у Маабрској је још увек у поступку усвајања. Према његовом поднацрту, осим грађанских права, штите се још нека додатна права мањина. Е. Стојић, *Марксистичка мисао* 3—4, Београд 1989, 67—69.

¹² E. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, The Social Organization of Culture Deferences, Bergen—Oslo, London 1970, 24.

¹³ F. W. Riggs, *Modes of Ethnicity*, *Europa Ethnica* 4, 1988, 161.

¹⁴ Опширније о дефиницији етничког идентитета видети у: М. Павловић, *Срби у Чикагу: Проблем етничког идентитета*, Београд 1990, 83—86.

номски детерминисане етничке заједнице. Осим тога, циљ нам је и да размотримо: *функције, промене и факторе* који утичу на његово очување или губљење.

Већ из дефиниције етничког идентитета видимо да је основа комуникацијска *релација* која се њим успоставља опозиција МИ — ОНИ. У нашем случају етнички идентитет проучавамо на релацији Срби — Мађари, као већинско становништво, али и на релацији Срби — друге етничке групе које живе у Батањи. Како се наша истраживања односе на групу у дијаспори за проучавање њеног етничког идентитета веома је значајна и релација МАТИЦА — ДИЈАСПОРА. Наиме, сигурно је да ће Срби у Батањи, када желе да истакну свој етнички идентитет, посебан значај придавати оним елементима културе за које се претпоставља да су заједнички и њима и Србима у матици. Осим тога, у оквиру етничких заједница велики значај се придаје прошлости. Важни елементи традиције преносе се с колена на колена, па се тако успоставља још једна, овога пута унутаргрупна релација ПРЕЦИ — ПОТОМЦИ.

* * *

У оквиру тих релација успоставља се комуникацијски ланац, а преносиоци порука су *симболи* етничког идентитета. То су карактеристике етничке заједнице које имају означавајућу и диференцирајућу функцију, јер одликују, или се бар верује да одликују, све њене припаднике и само њих одвајајући их тако од других заједница.¹⁵ За етничке симболе, дакле, као и симболе уопште, није битна истинитост тврђења, већ раширеност схватања и уверења у његову веродостојност. Тако, на пример, није битно што сви Срби нису православне вере, већ међу њима има и припадника других вера и атеиста. Битно је да у српском народу постоји такво уверење, као и да се на тај начин они одвајају од припадника других вера.¹⁶ Зато православна вера фигурира као симбол њиховог етничког идентитета.

Етничка симболизација је врло сложен процес и одвија се на неколико начина и на више нивоа општости. Намеће се питање: које одлике етничке заједнице, у дужем периоду живота у дијаспори и прилагођавања различитим историјским и цивилизацијским условима, опстају, а које неумитно нестају. Из традиције једног народа издвајају се, чувају и преносе следећим генерацијама управо они елементи који на најбољи начин мобилишу емотивне механизме припадника у подстицању, испољавању и обележавању заједништва и колективне свести. Дакле, одлике које имају функцију етничких симбола. С једне стране, етничко заједништво Срба у Батањи, као и Срба уопште, заснива се и најлакше уочава преко основних културних карактеристика. Тако, на пример, није неопходно посебно доказивати да српски језик или православна вера представљају особености Срба у Батањи који их уочљиво одвајају од већинског становништва католичке вере и мађарског језика. Иста група етничких симбола обухвата и друге елементе културе: фолклор, музику, храну, нош-

¹⁵Ј. Бромлеј, *Оцерки теорије етност*, Москва 1983, 127—128.

¹⁶Д. Бандић, наведено дело, 48—51.

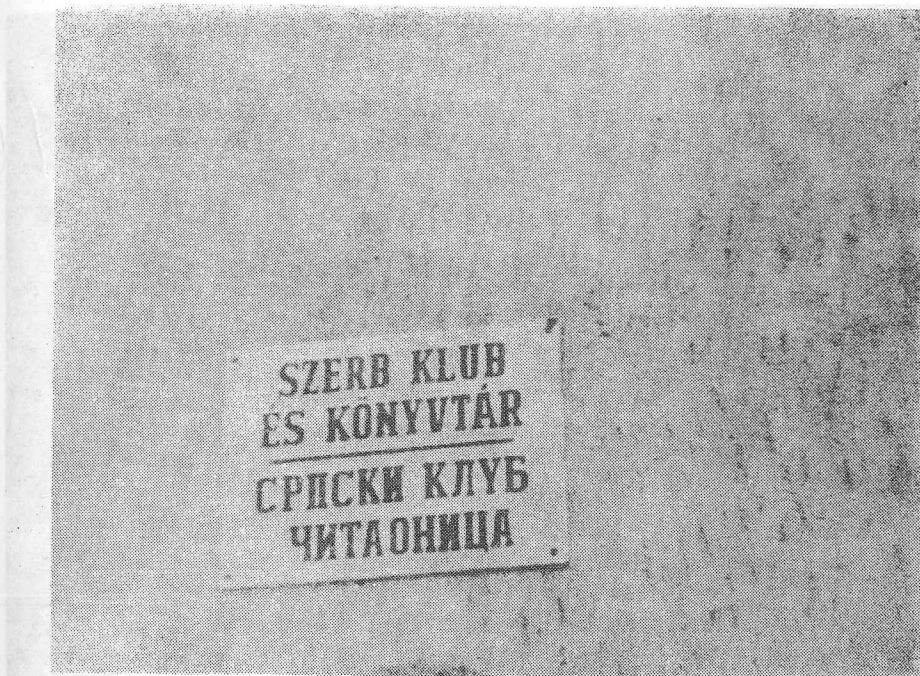
њу, лична имена итд. На пример, звуци бећарца или играње кола код Срба у Батањи, о породичним прославама или светковинама заједнице, буди емоције и подстиче заједништво. Како за не-припаднике немају такво значење, ови елементи имају и диференцирајућу функцију, па их зато и можемо сматрати симболима етничког идентитета Срба у Батањи.

Различите норме и вредности, а посебно морални атрибути и особине менталитета (храброст, пожртвовање, патриотизам и др.) такође могу задобити функцију етничких симбола. То су универзалне особине. Међутим, кад је традиција једне заједнице пуна примера у којима се те особине и вредности истичу и ако се у њој негује уверење да оне красе све њене припаднике и само њих, тада наведене карактеристике постају њени етнички симболи. Тако по казивању наших испитаника Срби у Батањи су били, и јесу, велики бећари и веселаци, али и предузимљиви, вредни и способни радници.

Посебну врсту етничких симбола представљају и социјалне карактеристике етничке заједнице. Оне нарочито долазе до изражаја у вишенационалним срединама каква је и Батања. У њима етничка заједница може себе видети као потчињену, као супериорну, или исту по свом друштвеном статусу с другим заједницама. У прва два случаја долази до удруживања припадника групе не само на основу културних особености већ и социјалних карактеристика, па и стварања етничких синдикалних удружења или политичких партија на етничкој основи.

Иако су за етничке симболе везане укорењене представе које се најтеже мењају, у етничким заједницама у дијаспори долази до специфичних промена у етничкој симболици, па и до стварања посебних врста етничких симбола. У почетку промене су само у облику, а не и у њиховој суштини. На пример, код Срба у Батањи низ обичаја (слава, свадба и др.) изводи се на измењен или редукован начин. Време прослава се скраћује, недостају многи реквизити, а примећује се и одсуство традиционалних извођача обреда. Ипак, сви они и даље фигурирају као етнички симболи, јер задржавају обе функције и означавајућу и диференцирајућу. Међутим, умножавањем нових, страних елемената у српским симболима, временом долази до промене њихове суштине, односно до њиховог ишчезавања. Али, како се етнички идентитет заснива на групи етничких симбола који се уклапају један у други чинећи систем са одређеним значењем, губитак једног од њих не значи губитак етничког идентитета, јер његове функције могу преузети други симболи. Осим тога, у дијаспори се јављају и сасвим нови елементи културе примљени од већинског друштва, а затим потпуно уклопљени у српске обичаје и симболе. Или, уочавају се поједини стари елементи изгубљени у матици, а у дијаспори конзервирани. На тај начин стварају се етнички симболи карактеристични само за одређену етничку групу и дијаспори, на пример за Србе у Мађарској.

Дакле, док већи број етничких симбола на релацији МАТИЦА — ДИЈАСПОРА изједначава те две културе, јављају се и елементи који културу групе у дијаспори чине другачијом и на изванредан начин је одвајају од матичне. Ова улога етничких симбола не мора, а обично и није, препознатљива групи у дијаспори, јер они не морају бити свесни да дати елементи културе нису изворни, већ преузети. Њихова различитост се, међутим, обично јасно уочава у матици, а посебно у култури повратника.

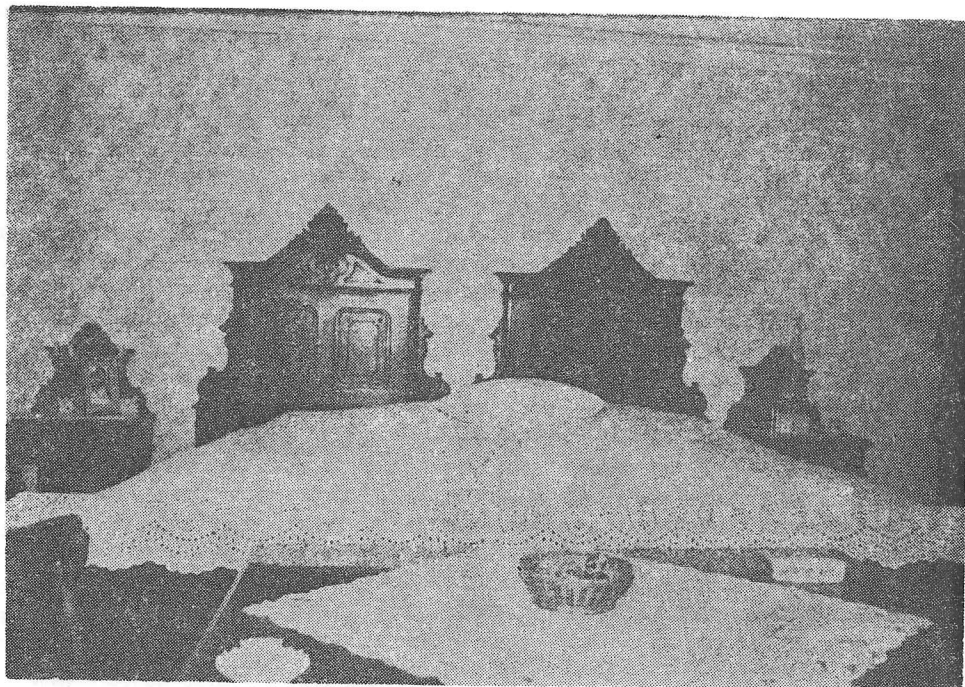

Двојезични натписи на званичним институцијама

Други тип промена у дијаспори је појава мешовитих симбола и етничке заједнице и већинског друштва. Они могу бити производ адаптације и приближавања ширем друштву, али и присилне асимилације мањине. Према исказима наших казивача у Мађарској, лична имена српског облика дуго нису могла бити званично регистрована, па су деца нашег порекла добијала мађарска имена или је наше име превођено на мађарски. Зато данас већина њих има два имена: српско, које се користи у комуникацији са Србима и мађарско, које је у званичној употреби у ширем друштву. Осим тога, Срби у Батањи често говоре оба језика, натписи на неким институцијама су такође двојезични, а на различите начине поштују се и неки католички и мађарски државни празници. Појава мешовитих етничких симбола, и групе у дијаспори и већинског друштва, посебно њихова добровољна употреба, може имати још једну важну функцију, изражавање припадности обема групама. Научници су се доста спорили око тога да ли је етнички идентитет урођен или стечен, односно да ли двојни идентитет изазива конфликте личности и неурозе.¹⁷ Сматрамо да једна особа истовремено може имати два или више идентитета изграђених на етничкој основи и да се они могу неговати и испољавати, бар у стабилним друштвеним условима, без већих психолошких проблема¹⁸

¹⁷ Детаљније у: Т. Shibutani и К. Kwan, *Ethnic Stratification: A Comparative approach*, New York 1965, 356 и 357.

¹⁸ Детаљније о двојном идентитету и његовим симболима видети у: М. Павловић, *Двојни идентитет — Срби у Чикагу*, Етнолошке свеске 9, Нови Пазар 1988, 56.

Ентеријер са мешовитим етничким симболима

Осим наведене, могуће су и другачије класификације етничких симбола, на пример, на вербалне и невербалне или на симболе који су плод намерног избора и оне који се несвесно усвајају. Тако сваки припадник етничке заједнице свесно доноси одлуку да ли ће говорити матерњи језик, истицати своју верску припадност, користити етничко лично име или украшавати свој стан тканицама и чугурицама. Много несвесније, пак, социјализацијом у српској породици и српским организацијама, усваја се низ ставова, норми и вредности, који се разликују од оних из мађарске културе. Стога понашање на основу њих већинско друштво може оценити као другачије, страно, без обзира на то да ли је припадник етничке заједнице желео или није желео да изрази своју етничност. Исто тако социјализацијом у већинском друштву, у школи или путем мас-медија, прихвата се и низ ставова и вредности тога друштва, које етничка заједница сада може као другачије и позитивно или негативно оцењивати. Тој групи симбола припадају и стереотипи (релативно упрошћена, ригидна и проширена схватања о појединим народима)¹⁹ и предрасуде (логички неоснован, упорно одржаван и изразитим емоцијама праћен негативан однос према појединим групама).²⁰

Већ смо навели да је етничка симболизација сложен процес који се одвија на неколико нивоа. На првом нивоу издвајамо основне карактеристике етничке групе (језик, вера, територија, исхрана, ношња, лична име-

¹⁹ Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд 1983, 392.

²⁰ Исти, *Расне и етничке предрасуде*, Расизам, расе и расне предрасуде, Посебна издања антрополошког друштва Југославије 2, Београд 1974, 102.

на и др.), односно особености које се најлакше уочавају, јер су, поред тога што фигурирају као етнички симболи, задржале и своје основне функције у свакодневном животу групе. Међутим, у областима где су различите етничке групе у дуготрајном додиру, због јаких процеса акултурације долази до значајног приближавања њихових култура, па разлике међу њима постају нејасније. Ако такве групе желе да упркос контактима одрже етничке границе и своје посебне идентитете, јавља се потреба за изведеним симболима. Наиме, улогу означавања етничког заједништва могу преузети или задобити и појединачне, мање уочљиве карактеристике групе²¹ или оне које су изгубиле своју примарну функцију у свакодневном животу и сада се јављају само као изведени етнички симболи. Тако су тканица, преслица и чутурица на зиду у трпезарији изгубили своју првобитну употребу, нису ни само украсни предмети, већ обележја етничке припадности. Обично су постављени на истакнутом месту да би већ на први поглед одвојили српски дом од мађарског дома. Сличан разлог је навео и један од наших казивача. Он је пре неколико година икону, случајно пронађену на тавану, окачио на зид у дневној соби иако то није икона свеца кога је његова породица славила нити данас слави. Осим тога, у заједницама у којима се већ у знатној мери изгубио матерњи језик као и код Срба у Батањи, поздрављања (здрово, добар дан), честитања (срећна слава) ословљавања (куме), здравице (живели) најчешће остају на матерњем језику. Али они се тада користе као парола са значењем: „Ја сам са вама, и ја сам припадник ове групе“²²

Већ смо навели да је за етничке заједнице значајно и успостављање релација са прошлосту, односно са културом предака. Тада често долази и до митологизације историјске прошлости, како би одређени догађаји или ликови значајни за групу добили симболичко значење. За Србе како у матици тако и у дијаспори такву функцију имају косовски мит и многи епски јунаци. Срби у Батањи имају и своје посебне митове и јунаке. У разним хроникама, личним и породичним животописима, предањима о виђенијим личностима или значајнијим догађајима за заједницу, наглашавају се елементи културе, ставови и вредности које заједница оцењује као значајне, усмеравајући тако и понашање каснијих генерација. Преносећи се с колена на колена, у њима се многи елементи митологизирају. Тако у Батањи данас срећемо приче-митове о браћи Јакшић, о досељавању, репатријацији, отпору хунгаризацији. Поред тога што у овим причама можемо уочити етничке симболе и пратити њихове промене, оне као целина прерастају у етнички мит, односно етнички симбол. Доприносећи кохезији групе и искључујући оне који их не разумеју и у њима не препознају сва неопходна и прикривена значења, дакле не-чланове, фигурирају као етнички симболи.²³ У Мађарској се као етноним јављају Србин и Рац, па у даљим истраживањима треба проверити да ли су они синоним или не.

²¹ Shibutani и Kwan ове симболе називају секундарним симболима. I. Shibutani, K. Kwan, наведено дело, 74.

²² О изолованим речима, односно вербалним манифестацијама као етничким симболима видети у: М. Павловић, *Срби у Чикагу*, наведено дело, 94—98 и у М. Лукић-Крстановић, *Срби у Канади, Живот и симболи идентитета*, Београд 1992, 135 (у штампи).

²³ О иселеничким животописима као етничким митовима видети у: М. Лукић-Крстановић, и М. Павловић, *Иселеничка прича — мит и реалност*, ГЕИ САНУ 38, Београд 1989, 61—69.

*Стара буклија недавно украшена и употребљена
(породица Тодора Видицки)*

На крају, као најопштији симбол на овој пирамиди јавља се етноним. Он је на изванредан начин синтеза свих етничких симбола и њихових значења, дакле симбол симбола.²⁴

Из претходне анализе типова етничких симбола и услова под којима се они јављају, можемо уочити и неколико процеса стварања етничких симбола. Тако, на пример, да би групе, упркос контактима, задржале своје посебне идентитете, јавља се потреба за симплификацијом и стандардизацијом одлика које имају функцију етничких симбола. Затим етничке симболе прати уверење да су карактеристика свих чланова етничке заједнице, што је процес генерализације. Већ из дефиниције етничких симбола можемо закључити да осим тога што фигурирају као тотално опште свој-

²⁴ Д. Бандић, наведено дело, 51.

ство (карактеристика свих чланова), они се сматрају и тотално специфичним својством (особеност само њених чланова) етничке заједнице. То је тотализација. Понекад, посебно у дијаспори може доћи до модификације, односно промена у симболичком систему групе, како би се он прилагодио конкретним условима. Осим тога, ако неки тип заједништва недостаје некој групи, он се може заменити измишљеним симболичким. На пример, стварни преци замењују се митским прецима. Та техника настанка етничких симбола назива се супституцијом.²⁵ У нашем материјалу јављају се веровања да су Срби у Батањи потомци браће Јакшић или Саве Текелије, док у породици Милоша Роцков, постоји прича да је њихов први предак „пао с неба“.

„Куварица“ у српском дому

²⁵ Технике стварања етничких симбола анализирају се у: Д. Бандић, исто, 50—51. и Н. Рот, *Расне и етничке предрасуде*, наведено дело, 102.

*
* * *

Циљ наших истраживања Срба у Батањи је уочавање и типологија симбола етничког идентитета. Они се, као и етнички идентитет који се преко њих манифестује, уочавају у разним активностима појединца и групе, у свакодневном животу и на светковинама. Светковине даље могу бити породичне и јавне, односно световне и религиозне, а скупови једно-етнички и вишеетнички. На свима њима јављају се етнички симболи. Дакле, у нашим истраживањима полазимо од посматрања и анализе ритуала и обичаја, али не с циљем да дамо само њихову дескрипцију, промене елемената или редукцију. За нас обичаји имају посебан значај, јер представљају сфере испољавања етничких симбола и идентитета, мада неки од њих могу попримити функције етничких симбола. Карактеристичан пример је слава.

*
* * *

Зависно од активности у којима се етнички идентитет испољава, могу се сагледати и његове функције. Досадашња теоријска разматрања различитих научника упућују нас на чињеницу да су функције етничког идентитета, с једне стране, задовољење одређених, специфично људских потреба (потреба за идентитетом, удруживањем с другим људима, избегавање усамљености и сл.), а, с друге стране, удруживање људи на етничкој основи може бити изазвано и многим друштвеним факторима. Оно се може јавити као отпор према асимилацији или присилној акултурацији, или као заједничка борба за побољшање социо-економских услова живота групе.²⁶

Наш задатак је да на конкретном материјалу идентификујемо и анализирамо функције етничког идентитета Срба у Батањи са становишта појединца и групе. Осим тога, потребно је проверити да ли је он функционална појава и у свакодневном животу или се све више јавља само о светковинама чиме би се отворио пут ка потпуној асимилацији те етничке заједнице.

*
* * *

Коначно, сврха наших проучавања српске етничке групе у Батањи је уочавање и анализа фактора који утичу на очување или губљење њиховог етничког идентитета. Из досадашњег излагања лако је уочити да припадници етничке групе у дијаспори живе у троуглу утицаја већинског друштва и других етничких група, своје етничке заједнице и земље матице. Различите институције свих њих стварају или представљају факторе етничког идентитета. Тако, на пример, као факторе утицаја већинског друштва можемо издвојити политику према мањинским групама, школски систем, социјалну мобилност и др. и они су најчешће усмерени ка губље-

²⁶ Е. Фром, *Здраво друштво*, Београд 1980, 80—81, М. Павловић, *Срби у Чикагу*, наведено дело, 86—89 и литература тамо наведена.

њу етничког идентитета. Насупрот њима, фактори које ствара етничка заједница (породица, посебно ако су оба родитеља истог порекла, различите етничке организације, црква, етничка штампа и др.) усмерени су ка спречавању асимилације.²⁷ Срби у Батањи имају своју школу, цркву, клуб, библиотеку и сви су они, с мање или више успеха, што детаљна истраживања треба и да покажу, усмерени ка очувању етничког идентитета. На крају, и земља матица својом активношћу најчешће доприноси очувању етничког идентитета. Тако је, на пример, Српска школа у Батањи успоставила контакте са једном од основних школа у Кикинди. Узајамне посете ученика доприносе упознавању и ширењу сазнања батањских ученика о српској култури.

*

* *

Размотримо на крају и *технике* самих истраживања. За проучавање етничког идентитета неопходно је поћи од исказа припадника етничке групе јер, као што Де Вос наглашава, етничка група је оно што њени чланови мисле да она јесте.²⁸ Зато интервјуом и анкетом, али и на основу предања и хроника,²⁹ најпре треба издвојити симболе за које група сматра да их идентификују. Сигурно је да ће се на тај начин добити један типизиран и идеализован модел, који затим треба посматрањем проверити у свакодневном животу и на светковинама. У сукобу замишљеног и оствареног јавиће се етнички симболи важни за ту групу око којих се уобличава њихова свест о заједништву и етничкој припадности. Разговори с припадницима других етничких група и већинског становништва треба да нам омогуће како проверу функционалности симбола које издваја сама група тако и постојање етничке дистанце и етничких граница.

*

* *

Овако замишљен методски приступ треба да нам омогући сагледавање етничког идентитета са становишта групе и изван ње. Тако, испитивање свеукупног манифестног садржаја преко кога се група представља у ширем друштву омогућава нам разумевање карактера и природе међуетничких односа. Тиме би и замишљени циљеви наших истраживања били остварени.

²⁷ Анализу различитих типова фактора који утичу на очување етничког идентитета или асимилацију видети у: М. Павловић, исто, 107—133.

²⁸ De Vos, наведено дело, 16.

²⁹ Анализа извора за проучавање етничког идентитета дата је у: М. Лукић-Крстанјовић, Батања, Гласник ЕИ САНУ 40 Београд 1991. Митолошко-анализа изворџа о Србима.

Mirjana Pavlović

TERMINOLOGICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK
FOR THE STUDY OF BATANJA SERBS ETHNIC IDENTITY

Serbs in Batanja (Hungary) were studied, from the ethnological perspective, in 1992, as part of the major project »Ethnic and Ethnological Properties of Serbian Emigration« conceived and conducted by the Ethnographic Institute of the Serbian Academy of Arts and Sciences. Since we understand and define ethnic identity as a dynamic category which consists of both subjective and objective, real and symbolic aspects, our investigations require the analysis of relations in their totality, of both actions and symbols by which Serbs in Batanja express themselves as a culturally and socio-economically determined ethnic community. Hence, in the first part of the paper, key notions, such as ethnic identity and ethnic minority, are defined, while in the second one relations (WE—THEY, ANCESTORS—DESCENDANTS, HOMELAND—DIASPORA), and actions (everyday and ceremonial, individual and group) which manifest Serbian ethnicity in Batanja are analyzed. Typologies of symbols according to their kinds (basic properties, mixed symbols, etc.) and types (primary, derived, etc.) were given. Their functions as well as factors which have effect on either sustaining identity or assimilation were also discussed.

Претходно саопштење
UDC: 323.15(=861) (439) 093

Мирослава Лукић Крстановић
Етнографски институт САНУ

МИТОЛОШКА АНАЛИЗА ИЗВОРА О СРБИМА У БАТАЊИ¹

Усмени и писани извори се посматрају као тумачи прошлости у расветљавању проблема етничког идентитета српске мањине у Батањи (Мађарска). На семантичком и комуникацијском нивоу анализом (посебно црквених књига) се утврђује шта извори мисле и како говоре. Они причају и записују; памте и преносе, повезујући стварност и мит. Тако Срби Батањци помоћу усмене речи, записа и др. извора стварају слику о постојаности и трајности свога етноса и учвршћују заједништво у међуетничком окружењу.

Кључне речи: извори, парохијски летопис, батањска предања, етнички идентитет, митологизација прошлости

Нучно истраживање сваког проблема полази од два основна задатка: одређивање методолошког оквира проучавања и извора. Они су улазна виза за разумевање и тумачење појавног света. Методолошки оквир проучавања етничког идентитета српске мањине у Батањи (Battonya) конципира овај проблем као динамичку категорију, што подразумева анализу његових манифестација (преко многих симбола), функција, промена и фактора који на њега делују. Истраживање етничког идентитета, тиме улази у сферу објективне и субјективне спознаје и схватања свести о пореклу и припадности појединца и групе у одређеном окружењу. Етнички идентитет испуњава први предуслов флексибилитета: живи у садашњости и осадашњује прошлост. За српску мањину у Мађарској је релевантно утврдити како се одржава и испољава етничка самосвојност у контактима и прожимањима са другим културним и етничким одликама (Румуна, Мађара), градећи при том адекватан стил живљења. Трагајући за тим одговорима, проучавања српске мањине у Батањи упознају нас са једном локалном повесницом и свакодневицом.

У овом раду биће речи о изворима као механизмима који покрећу истраживање, откривају грађу и расветљавају проблем.² Усмени, писани

¹ У оквиру пројекта *Етничке и етнолошке одлике исељеништва из Србије*, у сарадњи са Мађарском академијом наука започета су 1990. године истраживања српске мањине у Батањи (Мађарска). Овај рад је проширена верзија текста саопштења које је прочитано на међунродном симпозијуму одржаном у Будимпешти 1991. године.

² О значају извора у етнолошким проучавањима видети: Б. Петровић, *Значај средњовековних архивских вести за етнолошка проучавања*, Симпозијум о методологији етнолошких наука, САНУ, књ. II, Београд 1974, 172; Д.

и други извори у тумачењу етничког идентитета пружају богату грађу о животу Срба у Батањи од давнина до данас. Као прво, они су база података у реконструкцији садашњости и прошлости и главни актери у верификацији и утврђивању научне истине.³ Зато је важно утврдити који су то извори и каква је њихова улога у проучавању српске мањине у Батањи. Међутим, анализа извора у овом раду показује и следеће: тумачење њиховог садржаја и порука упућује на значај који извори имају у обликовању и испољавању етничког идентитета, односно анализа показује каква је њихова *намена* у животу Срба Батањаца. На семантичком и комуникацијском нивоу важно је утврдити шта извори мисле, како говоре и како преносе поруке. Они причају и записују; бележе оно што треба и оно што се жели; запажају и памте, повезујући стварност и мит, познато и тајанствено. Извори граде својеврсну причаоницу у којој се сакупљају животне приче и размењују вести и информације. Они су засновани на искуствено-појавном, пређашње доживљеном и замишљеном; као такви граде личне и колективне животописе и летописе. Један тренутак из прошлости не нестаје, већ опстаје, траје и мења се у сећањима и успоменама. Извори стварају *животну историју* — хронику једног времена и простора. Оживотворењем извора ствара се слика локалне етничке заједнице у њеном окружењу.

Почимо од *врсте извора* у ретроспективи једне прошлости и једне садашњости српске енклаве у Батањи. Досадашња грађа је сакупљена на основу *усмених извора* — казивања житеља Батање српског порекла различите полне, старосне и социјалне структуре.⁴ Прва истраживачка сазнања и запажања стварана су на кратким вестима које подразумевају сакупљање основних података о казивачима, простору који се истражује и његовим житељима. На основу таквих одговора постиже се одређена прецизност у добијању и сређивању података (личности, институције, догађаји, датуми), али иза тих етикета остаје живот. Стога сам се у истраживањима више оријентисала на усмене изворе који фаворизују вид развијене нарације.⁵ Животне приче као схватања, размишљања или сећања издвојени су делићи — призори из личних и заједничких досијеа. Слагањем тих секвенци уобличава се портрет Срба Батањаца. Један фонд грађе је заснован на *материјалним изворима*: архитектури, покућству (намештају), одевним стварима, реликвијама итд. У насељу се уочавају зда-

Николић, *Значај архивских извора XIX века за етнолошка истраживања*, *ibid.*, 182; Z. Rajković, *Obilježja etnografske građe i metode njezina terenska istraživanja*, *Etnološki pregled*, 12, Београд, 1974, 129; Д. Дрљача, *Матичне књиге као извор за проучавање етничких процеса*, Гласник ЕИ САНУ XXXI, Београд 1982, 51.

³ М. Павловић, *Појмовно-методолошки оквир проучавања етничког идентитета Срба у Батањи*, Гласник ЕИ САНУ, 40, Београд 1991 (у штампани).

⁴ У првој фази истраживања (са М. Павловић) интервјуисале смо око 30 Батањаца српског порекла. У прикупљању грађе коришћене су технике: интервјуи, неформални разговори, анкете.

⁵ На основу сакупљене грађе систематизовани су и класификовани лични и породични досијеи, који обухватају: а) личне животне приче, б) приче о породичном животу некад и сад, в) приче о животу српске заједнице у Батањи и др.

Српски надгробни споменик на батањском гробљу

ња која потичу из XVIII века (црква) и XIX века (школа, клуб, приватне породичне куће и др.). Гробље, односно надгробни споменици (углавном из XIX века) обogaћују ризницу српске баштине.⁶ Посебна врста извора су фотографије: документација обухвата слике из породичних албума Срба Батањаца. Коначно, у проучавању етничког идентитета српске мањине у Мађарској важно место заузимају *писани извори*. Сваки запис, било да је реч о црквеној књизи, научном раду, новинском чланку пружа неку информацију (вест, причу) о томе како је било и како јесте. Преглед досадашње систематизоване грађе указује на следећу класификацију писаних извора:

⁶ Према казивањима, некад је постојало заједничко румунско и српско гробље. Сада се на том гробљу налазе и мађарски надгробни споменици. Српски део гробља где се налазе српски пробови старијег датума запуштени су и занемарени. Данас у Батањи има 4 гробља: католичко, реформатско, чивутско и српско.

Објављени списи:

а) стручне публикације — монографске и проблемске студије и чланци објављени у посебној едицији „Етнографија Јужних Словена“ (на пример радови М. Киш И. Грина и др.);⁷

б) штампа — „Српске народне новине“, које издаје Српски демократски савез или мађарске новине „Békés meggyei Népújság“ и др.,

в) публиковани материјали институција српске заједнице у Батањи: споменице, програми активности Српског клуба, позивнице за разне свечаности итд.;

г) статистички подаци објављени у мађарским статистичким публикацијама и прегледима: Magyarország geographiai Szótara, Pesten 11851; статистички подаци из пописа становништва за регион Bekes (Бекеш), 1981. и др.

Необјављени писани извори. Ови архивски фондови смештени су по централним архивама Будимпеште, Сент Андреје, Сегедина. Нарочито вредни пажње су извори који се налазе у аутентичном амбијенту батањске средине — цркви, школи, клубу. Зато ћу пре свега навести архивски фонд који је у целости сачуван и до сада недовољно искоришћен. То су:

а) црквене књиге — циркуларни протоколи и шест књига од 1833. до 1947; књиге рођених, које су вођене од 1775; књиге умрлих, које су вођене од 1785; Протокол венчаних цркве храма Рождества пресвете Богородице у Батањи, од 1853. до 1862; Парохијски летопис, вођен од 1917. до 1976. године;

б) посебна документа Записник окружница србско-батањског учитељског звања од 18696. до 1892. године;⁸ Записник надзорног одбора српске земљорадничке задруге у Батањи, 1902—1924. године;⁹

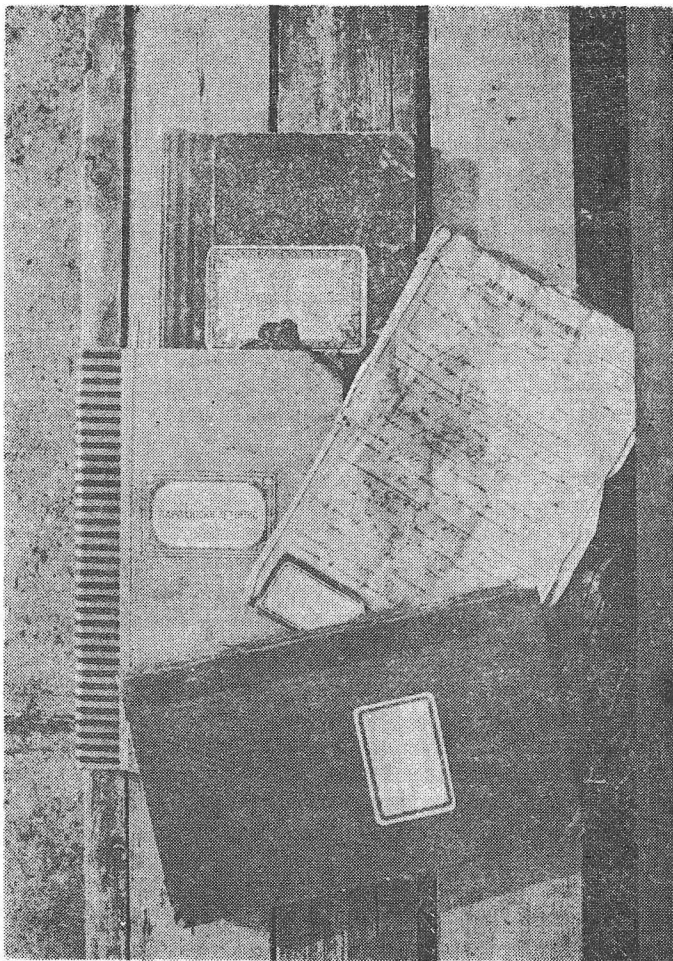
в) школски девници: записник свршеног школског рада у IV и VI разреду српске народне вероисповести за 1904/5 школску годину; Дневник о свршеном раду православне српске вероисповедне школе за 1909/10 школску годину; Школски дневник из 1913/14 итд.

Ти списи представљају протоколе који садрже прокламоване уредбе званичних црквених и цивилних установа. Посебно се могу издвојити циркуларни протоколи у којима су изнете примедбе, саопштења Конзисторија као кодекси црквеног владања (нпр. забрана урезивања имена на фреске или примедба о сүзбијању дивљих бракова, о насилном одвођењу девојака

⁷ Посебно се издваја серија монографија под називом »Battonyai Füzetak« која је почела да излази 1961. године и наредних десет година. Издавач је »A Battonyai Köszégi Tanács V. B. És A Jozsef Atila művelődési ofthon Helytörténeti Szakköre«; Народни календар, издаје Демократски савез Јужних Словена итд.

⁸ Ова књига обухвата преписке између министарства и протојереја у вези са обавезама и дужностима у просветитељском раду цркве односно школе у парохијама.

⁹ Ови документи обухватају преглед финансија, евиденције чланова задруге, односно њихова дуговања и потраживања.

Део необјављене писане грађе која се чува у цркви, школи, клубу у Батањи

итд.)¹⁰ С друге стране, сваки документ, осим регуларних података, пружа слику тамошње организованости српске заједнице у Батањи (нпр. пословање и рад Српске земљорадничке задруге што, поред осталог, указује на статус и углед Срба у Батањи). У школи су сачувани и стари школски дневници који садрже податке о програму основног образовања деце Срба Батањаца (вредне пажње су рубрике о броју присутне деце на часовима, као и спискови предмета који су се учили: рачун, славенски, појање, повесница, веронаука, мађарски језик итд.)¹¹ Најстарији списи су

¹⁰ Циркуларни протокол 1890—1947, књ. 6.

¹¹ Школски дневници православне српске вероисповедне школе за 1904/5; 1909/1910 итд.

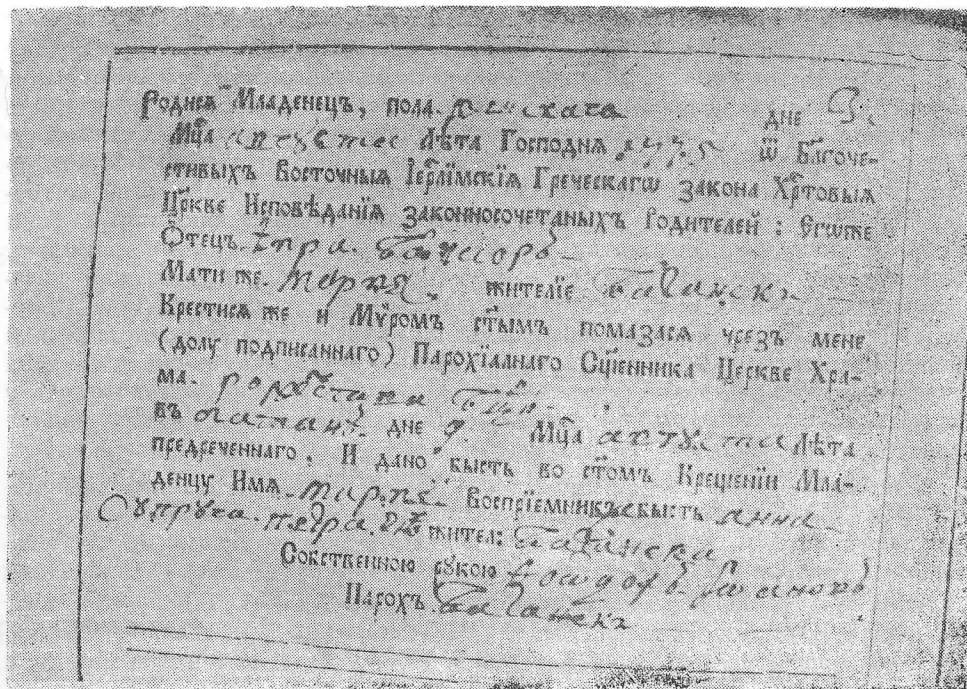
Страна 2

Година: 1904		Место: <i>Свети Миколај</i>		Датум: <i>Полтава 1900</i>	
1	Предмет предавања: <i>Рад писмама</i>	Други делови			
	<i>У раду разварање јунака 100, 1000 год. у прошлости, изабрана јунака</i>	Број ученика у одељењу	38	Број одсутних	16
2	Предмет предавања: <i>Математика</i>	Број присутних	22	Број одсутних	16
	<i>У. П. митазе, математика у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>	Број одсутних	16	Број присутних	22
3	Предмет предавања: <i>Српски језик</i>	Примедба			
	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>			
4	Предмет предавања: <i>Српски језик</i>				
	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>				
5	Предмет предавања: <i>Српски језик</i>				
	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>				
6	Предмет предавања: <i>Српски језик</i>				
	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>				
7	Предмет предавања: <i>Српски језик</i>				
	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>				
8	Предмет предавања: <i>Српски језик</i>				
	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>				
9	Предмет предавања: <i>Српски језик</i>				
	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>				
10	Предмет предавања: <i>Српски језик</i>				
	<i>У. П. 63. Језик. Језик у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости, 100 и 1000 год. у прошлости</i>				

Школски дневник IV и VI. разреда српске народне вероисповести за школску 1904/5 годину.

црквене књиге рођених и умрлих. Издавајмо пример из црквене књиге крштених, односно како су вођене рубрике у овим књигама 1775. године:

Родисја младенец пола дне ... месјаца ... лета
 Господње од Благочестивих Восточнија Јеролимскија
 Греческога закона Христовије Цркве исповеданија
 Законосочетаних Родителеј Јегоже оцем матиже
 жителне ... Крестисја же и миром светим помазасја чрез мене
 (долу потписаного) Парохијалнаго свештеника Цркве Храма
 Рождества пресветој Богородици в. дне ... месјаца ...
 лета предреченаго. И дана бист во светом кршченији
 Младенцу Имја Востријемник бист..... жител
 Собственоју рукоју Парох

Протокол критених цркве храма Рождества пресвете Богородице, Батања, 1775.

Обим и класификација наведених извора указују на њихову важност у тумачењу и верификовању научног проблема. Помоћу усмених, писаних и других извора упознајемо батањску прошлост и свакодневицу. На тим основама, и како је, већ методолошки конципирано, проблем етничког идентитета постаје оријентир у разумевању свести о пореклу и припадности српске мањине у самоперцепцији и перцепцији од стране других.

У даљој анализи посматраћемо изворе као комуникативно средство у чувању и испољавању етничког идентитета. Успомене, сећања, предања, споменици, предмети и записи остају и преносе се с колена на колено многих поколења. Они су водичи и тумачи једне мањинске заједнице у Мађарској. Дакле, помоћу усмене и писане речи успоставља се међугрупни дијалог и интергрупни дијалог.¹² За сада ћемо се задржати на неким изворима помоћу којих се чувају и преносе предања: о досељавању Срба у Батању, о исељавању у Овче Поље двадесетих година овог века, о подржављењу српске православне школе 1948. године. Прва казивања Срба Батањаца су започињала тим причама. Такође, о тим догађајима постоје и записи — необјављена документа, као што су Парохијски летопис и друге црквене књиге. До парохијског летописа нисмо дошли случајно. У сакупљању података из батањске прошлости, казивачи (одабрани и виђенији Срби Батањци) често су се позивали на Летопис који се чува у црк-

¹² М. Лукић-Крстановић, и М. Павловић, *Исељеничка прича — мит и реалност*, Гласник ЕИ САНУ, 38, Београд 1989, 80.

ви: „У њему је све записано“, или „Како пише у Парохијском летопису --“ наглашавају казивачи.¹³ Шта открива батањски Парохијски летопис?

Парохијски летопис је званични црквени спис, који има легитимни статус документа у представљању једне парохије, односно српске групе у етнички и конфесионално мешовитом простору. Године 1908. прокламована је уредба о вођењу парохијских летописа при црквама и манастирима: „... намера је да се од заборава сачувају главни догађаји, да се грађа сакупља за повесницу наше епархије, да се чува у евиденцији ради поуке и подстрека потомству, ради надзирања да ли бројно, имовно, здравствено, интелектуално, религијски морално напредујемо или назадујемо, као и због увида у црквене службе“. Даље се наводи да Парохијски летопис треба да се заснива на писаним историјским подацима и неписаним подацима — предањима.¹⁴ Неколико година касније следећа уредба налаже да се при црквама и манастирима уредно воде летописи у које би се сваке године убележавали важнији догађаји у парохији.¹⁵

Отварамо батањски Летопис: записани су догађаји, дате информације, забележени коментари из пера свештеника који су службовали у батањској парохији. Хронолошки ток записа се може пратити од 1917. године уз прекиде 1934—37, и 1938—41. године па све до 1976. године. Неки подаци су у секвенцама изношени (о прошлости Срба и њиховом досељавању у Батању писано је 1923. и 1933. године или о исељавању у Овчије Поље писано је 1923. и 1933. године). Поред актуелних информација и записа о пређашњим догађајима, накнадно су убележавани подаци о оснивању, обнављању и деловању српских установа у Батањи (цркви, школи, читоница, задрузи итд.), као и важније белешке о броју душа, домова, исељених лица, склопљених мешовитих бракова и тзв. дивљих бракова. Читање ове књиге, односно трагање за манифестним и прикривеним порукама не следи, само, сукцесивно временски ток. Изван њега постоје слике — призори — подаци који управо у том хронолошком дисконтинуитету успостављају ред приоритетних и посебно назначених вести, дакле, прича и предања. Уочавају се и издвајају четири приче:

Прва прича

Староседеоци Батање били су Срби.¹⁶ Батања је од половине XV века спадала у posed разних властелина који су се мењали. Ко је Батању основао и населио не зна се, као што се, на пример, тачно зна да је оближњи Кевермеш основао и населио Србин из Арада властелин Сава Текелија. Срби су Батању населили у XVII веку за време турске власти те се Батања помиње као српско село. Српског становништва је у целом Поморишју била још у XV и XVI веку, дакле

¹³ Казивачи: Пандуровић, Паулина Видишки, Петков и др.

¹⁴ Свим парохијским звањима и управама манастира из седнице епархијског конзисторија к. 1138/804 из 1908. године, Темишвар 1908.

¹⁵ Циркуларни протокол 1179/766, Београд 1924, 161.

¹⁶ „Староседеоци Батање били су Срби“. Ова реченица је у Парохијском летопису подвучена, 6.

пре велике сеобе под патријархом Чарнојевићем. На пример, тачно се зна за војводе, браћу Јакшиће Марка и Петра који су као властелини земљу у posed доби́ли. Помиње се да је у XVII веку постојала Мала Батања, тј. Вак-tornya. Од данашњих цркава је најстарија српска црква. При крају XVIII века Батању насељавају Румуни, затим Маџари, а у XIX веку и Словаци.¹⁷

Друга прича

Све до 1868. године стара православна општина састојала се од Срба и Румуна. Пошто Румуни нису били у стању да себи цркву подигну, примљени су као гости у српску цркву. Временски, кад се намножише српски свештеници служили су две среде на црквенословенском, а треће на румунском. Настајале су више пута свађе јер Румуни више права за себе тражише у општини, те су се оделили. Сазидаше своју цркву. Срби су их исплатили са 12 000 форинти што су између себе као прилог сакупљали. Од 1869. године немају Срби овде ништа заједничког са Румунима осим гробља.¹⁸

Трећа прича

Године 1923. иселило се на Овче поље у Ст. Србију 180 породица, већином сиромашних, са 710 душа. Као опанги доби́ли су осам јутара земље и место за кућу, а са собом понели сав инвентар, стоку. Основали су колонију под називом Нова Батања, близу Штипа. Многи нису могли да се привикну новом пределу и клими, па су се вратили и населили у близини Новог Сада. Услед тога што сеоба није задовољила, застала је сеоба, јер би се иначе већина иселила.¹⁹

Четврта прича

Месни демократски савез одржао је збор на коме је говорио Антун Роб и на коме је изгласано да се од дражве тражи подржављење месне српске православне вероисповедне основне школе. Збор је слабо био посећен. Једва је било око 150 људи, а међу њима много Румуна и Маџара, па и много омладине. Кад се све то узме у обзир, никако се не може рећи да је подржављење школе тражио цео батањски народ него једна неупутна већином неодговорна мањина. Године 1948. отпочела је да ради државна општа школа са српским наставним језиком. Услед забране, у српској школи престало се са молитвом отпочињати и завршавати рад. Али, ученици и поред забране се сами моле богу, обично после звоњења пре доласка учитеља.²⁰

¹⁷ Парохијски летопис, бр. 8, 1923, 6; бр. 26, 1933, 15—16.

¹⁸ Парохијски летопис, бр. 8, 1924, 7—8.

¹⁹ Парохијски летопис, бр. 8, 1924, 7—8.

²⁰ Парохијски летопис, март, мај, септембар 1948, 28—30.

№. 1138/804 us 1908.

Свима парохиским звањима и црквама манастира.
Да би се од задржава сакупљати главније догађаји у овоме
ручком српским православним парохискима и манастирима, ко-
ји се налазе св. цркве, тколе црквене ватике (манастира) и црква
нашега у овим парохискима, односно манастирним и да би се
тако одржавала грађа за повесницу наше епархије, моћи обави-
делни нап српске православне цркве, као и ради тога, да
би се свеконик црквено-повести отвори поим са свима сво-
јим ватикним појавима и кјетавима свагда дружна у свједи-
ству ради поука и подјезбе монаха и ради саопштења под-
ставља да им бјорно, миловно, поравоствено, максимално и
реп. појавно надродузелно или надродузелно; и тако тако да би
и издржани у свјетли по основу тиме података, када на-
каже сакупљу, то бјорно и тјесадније листи доплати све
главније дојаве у манастир, и нагоселити да би се тако на-
чувала и грађа, појавља на одржаване наших црквених парохиских
добара у свеконикним грађанским парохискима, и тако је по-
властима по ову епархију од великога тјесадја, осовити то
и манастир црквени и манастир. налази се свима парохиским
звањима и манастирским црквама, да са 1. јуна 1909.
осију парохиским летопис, који ће се писати по свј.
манастирским тјесадјама у Народним наставним за па-
рохиска звања, односно манастира на дојави свјетли
црквене ватике, односно манастирске и по обави, који је
ваку свјетли одавди одржек.

У Летопис треба да чује све тјес се на по парохиским
података писаних (н. д. по тјесадних историских дела и
пографична српских и латинских, по катихона и катихона, по пове-
ља и др. црквених списа и т. д.) и писаних (српским) и
постанку и развисту до данашњег дана - по отпавени
мјесто и мјеста, где се и тиме налази, - парохиске, манастира,
цркве, (филитале), тколе (наставница), и др. дома, као и ватикни

Претис уредбе: Свима парохиским звањима и црквама манастира, усвојене
на седници епархијског конзисторија у Темшвару 1908. године,
Парохиски летопис, стр. 1-4.

Композициони оквир ових прича је састављен из елемената (сикеа) чија значења и поруке откривају један реалан свет — заједницу која жи-ви и траје, мења се и прилагођава ширем друштвеном окружењу, етнички, културно и конфесионално омеђеном. У наведеним и другим садржајима Летописа преплићу се актуелне вести и меморијални записи. Такође, личности, догађаји батањске хронике поткрепљени су фрагментима збивања из националне и светске историје.²¹ На другом нивоу значења кратке секвенце и призори из Парохијског летописа граде један идентификациони колаж који *митологизира* етничку прошлост. Таква митологизирана прошлост у цикличном кругу између усмене и писане речи оставља трага у свести о пореклу и припадности.

На манифестном нивоу, издвојени сикеи из батањског летописа следе поруке уредбом прописане: сачувати, евидентирати и надzirати.²² Лајт-мотив ових прича је *живот и разарање*. Одређени поредак скупа елемената успоставља односе:

препознавање — представљање
Срби преци — Срби потомци Срби — други (Румуни и Мађари)

Приче, информације, вести упућују на ове корелације. Говори се о првим српским досељеницима, о територијама које су Срби населили, о личностима из националне историје (Сави Текелији, патријарху Чарнојевићу), појединцима из батањске прошлости (браћи Јакшић, свештеницима, учитељима, виђенијим Батањцима), помињу се старе српске институције, говори се о односима са другим мађинама (Румунима) и већинским становништвом Мађарима. Ти елементи, градећи реалне односе МИ — ОНИ представљају етикету — модел у колективном препознавању, потврђивању и испољавању етничког идентитета.

Други скуп елемената (личности и догађаја) упознаје нас са још једном реалношћу:

слога — сукоб
Србин појединац — српски колектив Срби — Румуни и Мађари
унутаргрупни односи међугрупни односи

Пратимо текст: свађе између Срба и Румуна у оквиру заједничке цркве; време сиромаштва, исељавање у Овче поље и повратак једног брата породица услед неприлагођености; проблеми у вези са подржављењем српске школе.²³

Батањска повесница отвара своје странице описујући живот и разарање кроз слогу и сукоб, богатство и сиромаштво, испомагање и одмагање, невоље и благостања, итд. Изван етничког модела потврђивања и пред-

²¹ Помиње се, на пример, велика сеоба под патријархом Чарнојевићем; вести о важнијим догађајима из другог светског рата (улазак Руса у Мађарску) итд.

²² Свим парохијским звањима и управама манастира, циркулар објављен у Парохијском летопису, Темишвар 1908, 1—4.

²³ Осим тих догађаја, у Парохијском летопису се налазе и подаци: неспомагање и сукоб у српској општини око дужидања треће српске школе 1932. године, 13—14; о интернацији појединаца 1941. године, 20; о непогодама, мразевима, слабој летини, најезди црва; о учешћу Срба у ослобођењу Батање 1945. године, итд.

стављања остаје широко поље понашања појединаца унутар групе и групе у односу на друге групе. Механизми моралних начела (шта је ваљано, а шта не чинити) утичу на схватања и понашања групе у стварњу слике о себи и од стране других (какви смо ми — Срби и какви су они — Срби). Тако настају стереотипи представе, предрасуде, дакле оно што се сматра типично српским. Детаљи, призори из Парохијског летописа јесу референца у идентификацији батањских Срба, али они осликавају и егзистенцију у разноликости ликова, догађаја, схватања и деловања (утврђено : испољено).

На другом нивоу значења Летопис открива *симболичне* поруке повезујући свет стварности и мита у митологизацији прошлости. Вратимо се на претходне односе:

преци — потомци
давно : скорашње

група — група (е)
посебно : различито

Приче, преко очувања и евидентирања, едукативно потхрањују. Оне успостављају везу између садашњег и прошлог. И што се више иде ка прошлом, успоставља се један мистични простор: да в н о као непознато, недокучиво, нестварно. У тексту препознајемо изразе као што су: не зна се тачно“; „ вероватно је било“ или „ некад“. Даљина успоставља блискост односно учвршћује унутаргрупни монолог. Поруке текстова нису само упућене потомству већ и другима (корелација посебно/различито). Овај пут отвара интернетнички дијалог. Поново читамо Летопис чији је садржај појачан новим скуповима односа у трагању за неким порукама. У сусрету осећањима, веровањима, сазнањима, остају утисци и представе. Наводимо следеће корелације: снага/немоћ; добро/зло; страдалаштво/рушилаштво итд. Свест о постојању и кохезији једне мањине у односу на друге мањине и већинско становништво гради се на спознаји и уверењу у сопствени опстанак и трајање. За себе и за друге кохезија — снага настаје у веровању:

Срби су били најстарији Батањци. (п. 1)

Батања је била српско село. (п. 1)

Батањска црква је најстарија црква. (п. 1)

Срби су насељавали одређене територије у Мађарској.

Познатији српски јунаци из прошлости су били властелини.

И поред забране, деца су се и даље молила. (п. 4)

Поруке су јасне: истакнуто је да заједница учвршћује своје заједништво, али и успоставља положај и статус на међетничкој хијерархији. Ликови и догађаји из прича то потврђују. На реалном али и на митском нивоу, појединац и колектив опстају у перманентном сучељавању добра и зла. Са пожељним универзалним врлинама симболично преточеним у етничке (српске) атрибуте — стереотипе: праведност, добротинство, издржљивост и др. (приче 2 и 4) одупирало се злу — политичком режиму, етничким и групним интересима, бедни, недаћи. Приче показују да зла подстичу добра дела, па се на крају закључује:

Српска црква је помогла оснивање румунске цркве. (п. 2)

Веронаука се и поред притиска одржавала. (п. 4)

Сеоба је застала иначе би се већина иселила. (п. 3)

У текстовима се посебно истиче страдалаштво. Символичне поруке откривају да су Срби Батањци одолевали недаћама; они су пркосили, трпели, борили се.²⁴ Већина батањских предања у Летопису, остајући верна универзалним и традиционалним вредностима (не заборављајући и принципе хришћанске етике), наглашава страдалништво и жртву као високе принципе у потврђивању и испољавању заједништва. Свака глорификација пружа наду и веру у колективни ентитет. У сусрету митском свету издвајају се величина, архаичност, имућност, отпорност као силе које поткрепују осећање блискости и здружености. Коначно, садржаји текста указују на још неке одлике композиционог оквира ове књиге у сусрету митском. Без обзира на редослед ових прича у књизи, оне се држе тематски заједно (исти је поступак односно редослед у усменим казивањима). Њихова понављања и васкрсавања, значи наглашавања у одређеном периоду нису случајна (1923, 1933), ако се зна да су та времена доносила бојазан за сопствени и заједнички опстанак.

Кад се узму у обзир сви наведени митски елементи које овај текст открива, постаје јасно да се животна историја једног колектива уздиже на пиједестал узвишеног, односно постаје *посвећена историја* мале локалне заједнице. Тако се црквени сакрални документ уздиже на још један ниво светости — етничке посвећености. Тиме је Парохијски летопис као извор испунио основни задатак: пружио је могућност да постане средство у чувању и преношењу означених и битних тренутака из прошлости. Али, таква записана митологизирана прошлост оживотворује се као предање које се слуша, памти и препричава. И не само Летопис већ и друге старе писане књиге. Затурени, заборављени, залутали архивски фондови, ипак, скрећу пажњу. Најпре постају егзотични својом архаичношћу, загонетни својим ћутањем и, на крају, привлачни својим причањем. Иако су дали предност усменим предањима као примарним чуварима тридиције, записи нису остали глуви и имуни на окружење у коме су и сами поникли. Записано је оно што је већ негде слушано и виђено. Како су многи подаци о батањској прошлости несигурни, недоречени или накнадно убележени, списатељи — свештеници, учитељи, виђенији Батањци су белешке — вести у циркуларима, записницама, Летопису, провера вали, допуњавали на основу других извора, а највише из прича као сећања и памћења. Тако су усмена предања делимично улазила у књиге. А, како су излазила? Преко ретких појединаца, који су с њима долазили у додир или трагали за својим коренима и прецима.²⁵ Писана реч је на тај начин излазила из своје конзервиране учмалости, постајући прича — наратив: од оних личних: „Нашао сам податак да је мој деда био члан земљорадничке задруге“ до оних из колективне посвећене историје „Батања је било српско село... тако пише у Летопису“, или намењено потомцима у бајковитом облику „некад давно овде су живели властелини“. Видимо да усмена реч поштује записано у трагању и потврди истине, пролазећи кроз филтер провере. Усмена реч, међутим, остаје доследна себи у развијању наративе чиме подстиче већу пажњу и интересовање. Развијање тема ствара покретне слике које још више мобилишу меха-

²⁴ Пример о интернацији појединаца 1941. године; хапшења у послератном периоду, итд.

²⁵ Неки појединци су нам причали о својим прецима и помињали Парохијски летопис: Петар Видицки, Паулина Видицки, Мирослав Роцков.

низме у интерпретацији и размишљању, односно слушању и замишљању. Прича старијег Батањца почиње:

„У то давно време мало је било Маџара. Сећам се да је писало да су Срби били први у Батањи. Отуд су дошли од Арада и Темишвара. Кад су се Срби доселили ту има једна река Бегеш (близу мочвара) па су с обе стране дизали куће да народ има воду. Говорило се нешто да су ту били да би праницу држали. Имали су стару цркву дрвену која је изгорела. У раније време свако је добијао 12 јутара земље од државе. Неке породице су се касније обогатиле и биле најбогатије у Батањи...“²⁶

Казивање се позива на књигу. Летопис је гаранција за веродостојност података, али важан је и ауторитет казивача (свештеника, учитеља, виђенијих Батањаца) који представљају поуздане изворе у откривању истине. Комуникација између пошиљалаца и прималаца поруке може имати и дејство бумеранга, тј. да се они који шаљу поруку преко својих прималаца обраћају себи. Ту се круг затвара на мању групу појединаца (свештеника, учитеља, виђенијих Батањаца) који те информације међусобно размењују. За сада тако ризница предања опстаје. За неколико стотина Батањаца српског порекла већина предања остају на рубу заборав. То зависи од жеље, бриге и могућности појединаца и групе да се забораву одупру.

Најдуже живе породична предања кроз сећања и успомене на личну прошлост и прошлост својих ближњих. Очување предања зависи од више елемената. Навешћемо неке:

а) У трансмитовању информација путем усмене и писане речи остаје проблем језика. Прва истраживања су показала да је међу Србима Батањцима у свакодневној употреби мађарски језик као језик комуникације. Усмени и писани извори о српској батањској прошлости тиме остају ускраћени подробнијег разумевања порука: „Шта вреди да причам кад моја деца, унучи то не разумеју“ или „Нико не чита јер не разуме“.²⁷

б) Не треба занемарити породично васпитање које може да подстакне жељу поколења да се приче о прецима не забораве.

в) Стварање и организовање институција — клуба, школе итд. подстичу активности у неговању традиције.²⁸

г) Лични афинитети, животне околности итд. покрећу механизме у трагању за идентитетом. Све то доприноси да предања преко казивања и записа живе.

Као свака митологизирана прошлост једне етничке мањине, предања кроз писану и усмену реч емотивно потхрањују блискост и заједништво; пружају сигурност опстанка и трајање заједнице. Али, предања, односно извори који их емитују могу постати манипулатори у постизању одређених циљева у етничкој идеологизацији.

²⁶ На пример: прота Јакшић, стари учитељ Пандуровић, госпођа Паулина Видицки и др.

²⁷ Казивања Живе Луганова, Петра Видицког, Роцкова и др.

²⁸ Рад српског клуба, окупљања Батањаца, одржавање предавања о прошлости, организовање изложби, итд.

Miroslava Lukić-Krstanović

MYTHOLOGICAL ANALYSIS OF SOURCES ON SERBS IN BATANJA

Investigating Serbs in Batanja (Hungary), that is the preservation and expression of their ethnic identity, presupposes the use of two basic kinds of sources: oral and written ones. They represent the data base for the reconstruction of the past and the present, and indicate the path a researcher studying Serbian minority in Batanja should follow. That is why a classification of sources into: oral, material and written (published works and unpublished archival materials etc.) ones is given in the first part of the paper. However, the analysis of some sources, as for example of parochial chronicles, also shows the following: the interpretation of their meaning reveals their aim and significance in shaping and expressing ethnic identity. Contents and messages of the parochial chronicles among which some legends stand particularly out (settling of the Serbs in Batanja, their emigration to Ovcije polje in 1923, nationalization of the Orthodox church school in 1948) connect reality and myth, by mythologizing the past. That is how the sacred history of a small local community is made and sustained. Like every mythologized past of an ethnic minority, legends passed by oral and written tradition, nourish the feelings of closeness and togetherness; they in turn support convictions that the community will survive and last.

Претходно саопштење
UDC: 114

Ласта Баповић
Етнографски институт САНУ

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ОДНОС ЧОВЕК — ПРОСТОР

Човеков однос према простору је рационална (диференцијација, оријентација) и ирационалан (тежња спајања, сугласја с природом).

У традиционалном друштву, преко модела света и ритуала, те две тежње су у сугласју.

Модерни човек фаворизује рацио, а ирационално решава на два плана: алтернативним покретима (ирационални) и еколошким покретом (рационални план).

Кључне речи: Простор, свест, ирационално, традиционално, модерно

„Простор је објективно постојећи облик реалитета, нужни, незаобилазни услов постојања целокупног материјалног света.“¹

Човек се у свом односу према простору издваја, разликује од свих осталих бића. Оно што је човека довело до тог посебног односа према простору јесте развој његове свести. Дакле, једино је човек свестан простора који га окружује, и то у таквом облику да је простор предмет његовог размишљања, радозналости и осмишљавања.

У ствари, развој његове свести, или, прецизније, самосвести, доводи човека у једну чудну, посебну ситуацију да он јесте и није део опште природе. Отуда у човека (у човечанства) постоје „два главна и уједно супротна смјера. Један је смјер... дјеловање на околину“ који укључује анализу, рашчлањавање целине и води техничком и научном напретку са израженим материјалним циљевима. Други је смер тежња „за поновно уједињење дијела са цјелином — човјека са свемиром, од којег га, како се чини, дијели његова свијест. Тај смјер води до обреда, умјетности, религије...“²

Човеков однос према простору је одређен његовом свешћу, али и ирационалним делом његовог бића.

Свест укључује у себе знање, регистровање, саме себе. Она укључује рационално, разумско, спознајно, меморијско; расуђивање и схватање објективног света; разум или *ratio* и мишљење.³

¹ Енциклопедијски лексикон „Мозаик знања“, књ. 10, Филозофија, „Ин-прес“, Београд 1973, под простор.

² *Jacquetta Hawkes, Prehistorija, Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, svezak I, knj. I, »Naprijed«, Zgb. 1966, str. 123.

³ В. Е. Ј. Мозаик знања“, ор. cit., под свест; и *Филозофјски рјечник* у редакцији В. Филиповића, МХ, Загреб 1984, под свијест.

Свест је исходиште потреба за рационалним мишљењем, за анализом и рашчлањавањем, па затим сврставањем. Но колико год свест могла спознати нагонско, емотивно (осећајно) или интуитивно она није ни исходиште ни управљач тог дела човекове психе, тог дела човековог бића. Тај део човеково бића означајемо термином ирационално.

Свест ствара потребу за одређивањем простора, док ирационално опстаје у тежњи стапања са простором и Природом, односно одржавања везе с њом. Или, другим речима, свест издваја човека од остале природе, док га ирационално с њом спаја.

Овде ћемо кроз ту призму, на етнографском материјалу претежно са нашег подручја, посматрати однос човек — простор. Осмотрићемо и однос савременог, модерног човека према простору из тог угла.

Свест ствара потребу за спознавањем, одређивањем и уређењем простора на макро и микроплану, односно одређивање општег и конкретног простора. Општи простор је свеокружујући простор — Васељена, док је конкретни онај блиски бивствујући и насељавајући простор.

Човеков ум није (или је тешко) у стању да спозна континуирани, бесконачни простор. Он мора да створи упоришну тачку или тачке и тиме простор уреди и самим тим одреди. Уређени простор је Свет, неуређени је Хаос. Човек ствара један модел општег простора.

Код већине старих народа, „традиционалних друштава“, па и нашег народа створен је модел — који са мање или више одступања — изгледа овако:

Целокупни постојећи простор (који понекад има облик јајета које окружује уробор или вода) подељен је Земљином плочом кружног или квадратног облика. Свет је, значи, симетричан, а средиште тог Света је Земљина плоча са лако одредивим центром. Она (Земљина плоча) има облик савршених геометријских слика, које су, како је Платон рекао „лепе саме по себи“,⁴ што је највиши степен, најсавршенији вид лепоте. Дакле, Свет је „лепо уређена цјелина. Питагора је свијет назвао Космосом због хармоније која влада у њему“.⁵ Насупрот Свету је неред, Хаос.

Тако замишљен Свет пружа могућност одређења простора, штавише, пружа могућност оријентације у простору (горе — доле, напред — назад, лево — десно). Он остварује и упоришну тачку, центар света, кроз који пролази замишљена вертикала, оса света — *axis mundi*, спајајући сва три нивоа постојећег света (небо-земљу и доње, исподземне просторе).

Овде смо нагласили основне црте модела света, но он је много сложенији, сликовитији, поетичнији и са богатом симболиком.

Навешћемо, илустрације ради, само један пример: у моделу нашега народа (Хомоље) квадратну Земљину плочу „држе на леђима четири бика... Сваки од њих држи... по један део света: црни бик држи запад, плави — југ, бели — север, а црвени — исток. Сва четири бика стоје у... густој жутој води...“⁶

Ова сликовита представа има своја симболична значења: бикови — генеративна, често необуздана, снага природе, постојаност и стабилност;

⁴ Платон, *Тимеј*, према: Ернесто Граси, *Теорија о лепом у антици*, Београд 1974, стр. 107.

⁵ *Filozofijski rječnik*, op. cit., под свијет.

⁶ Тихомир Борђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, СЕЗБ II/32, Београд 1958, стр. 8.

затим стране света добијају одређена значења преко симболике боја бикова који их држе. Присутна је и вода која овде има вишеструка значења: с једне стране, она има паралелност води на небесима (киша), дакле плодотворност; с друге стране, она има сличности с водом која окружује Свет, а исто тако се може поистоветити и с водом из које је све настало, која се истовремено сматра и Хаосом, дакле претећим нередом успостављеном реду, али и „извориштем свих ствари“.⁷

За нас је овде превасходно важно да су модели Света настали као императив свести у одређивању макропростора као стварање основних координата оријентације које омогућавају (или олакшавају) људском уму поимање простора; али не треба сметнути с ума да они иду и даље, односно поседују и неке друге одреднице; хармонију, лепоту, као и одређивање, значење и вредновање сваког сегмента простора.

Напоредо са одређивањем општег простора одређиван је и конкретни простор. Још у праскозорје историје, луталачки народи су, по Мичелу, ишли устаљеним стазама усаглашавајући своја кретања са кретањима небеских тела, „живећи космогонију“.⁸

Седелачки начин живота доводи до сужавања видокруга, а човека пажња се усредсређује на мање подручје конкретного простора. А свест, извориште потребе за одређивањем простора, и приликом насељавања делује на исти начин. Тако се микрокосмос, насељени простор, ствара и осмишљава слично макрокосмосу. И ту, на том конкретном простору, неопходан је прекид континуитета простора, нужна је упоришна тачка која пружа могућност оријентације, јер тек са диференцијацијом нестаје, потискује се, Хаос, ствара се ред, односно Свет. Дакле, за стварање Света неопходно је поставити, установити „тачку ослонца“. Придавање важности том чину види се у распрострањености мотива убијања змаја или аждаје. И по Елијадеу⁹ и по Мичелу¹⁰ забијање копља у змаја или аждају представља баш означавање „тачке ослонца“. Иако се тумачења немани код та два аутора разликују, Елијаде тумачи змаја као симбол Хаоса, док га Мичел тумачи као ток земне енергије, који се тим чином зауставља и доводи у склад са надземним силама, за нас је овде важно да се оба слажу да убијање змаја, односно забијање копља у земљу представља почетак стварања Света на конкретном простору.

Слично поимање можемо наћи и на нашем терену. Тако су Риста Николић¹¹ и Љ. Јовановић забележили да су одређене породице „удариле колац“ селу у смислу да су основале то село. Уз један такав навод још стоји: „Зато што су они први ударили колац Кладурову, како народ вели, они се не могу никад обогатити“.¹² А то нас сад уводи у ону другу, ирационалну, сферу, која је у „традиционалним друштвима“ равноправни пратилац насељавања.

⁷ Д. Срејовић, А. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, СКЗ Београд 1979, под хаос; в. и J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1987, под хаос.

⁸ John Michell, *The Earth Spirit, its Ways, Shrines and Mysteries*, »Thames and Hudson«, London 1975, s. 3.

⁹ В. М. Елијаде, *Sveto i profano*, Zamak kulture, Vrnjačka banja 80, separat 25.

¹⁰ John Michell, op. cit., стр. 14.

¹¹ Р. Николић, *Околина Београда*, СЕЗБ I/2, Београд 1903, стр. 1029.

¹² Љ. Јовановић, *Млава*, СЕЗБ I/2, Београд 1903, стр. 347, 351, 359, 418.

Поменули смо већ да су, чини се, космичка кретања одређивала путању кретања раних људи. Они су „живећи космогонију“ понављали стварање, али и били део тог стварања. Њихова повезаност са природом је била чврста, они су били део природе.

С насељавањем човек, одређујући конкретан простор, а тиме и стварајући Свет — микрокосмос — унеколико постје и актер стварања, а то га на изванредан начин одељује, издваја, од природе.

С друге стране, међутим, чини се баш због тога, насељавање прати читав низ радњи чији је циљ човеково спајање са природом, или, боље речено, човеков покушај да с њом буде у сукласју. Извориште те тежње је онај други део његовог бића, оно ирационално. Оруђе задовољавања те тежње су ритуални поступци и радње које претходе или прате подизање станишта.

Пре насељавања, пре подизања станишта пажљиво се осматрају или траже знаци које сама природа, дакле једна тајанствена сила, пружа општећи с човеком. Тако се, на пример, у нас добрим местом за подизање куће сматра оно на ком певац, та птица пуна симболичних значења, кукуриче, или стока, најчешће овца, божја животиња, радо пландује. На већ одабраном месту такође се тражи неки знак: добар сан који се јавио при спавању на изабраном земљишту, или при изласку Сунца доба: весео глас; или место на коме се заустави закотрљани хлеб; или када се испод у ту сврху постављене даске нађе живот, нека бубица.

У Херголешима код Прибоја једна учитељица пореклом из Босне је испричала како је њен отац пред сам почетак рата подигао кућу. Претходно је на три места постављао дашчицу, али нигде се није појавила никаква животињица. Како више није имао плаца, на једном од тих места је подигао кућу. Од свих укућана само је она преживела рат и убеђена је да је то био знак да на том месту неће бити живота.¹²

Ти знаци који се траже уз ритуалне радње у ствари су успостављање контакта са природом, тражење пута да јој се приближи, да се с њом оствари нека врста споразума. Тако бисмо унеколико могли тумачити и грађевинску жртву, било да се она састоји од жртве-дара (стављања жита или новца у темељ) било од жртвовања живота. С једне стране, жртва је указивање поштовања, а, с друге стране, тражење заштите. Јер ако се успостави контакт, ако се Природа, дајући свој знак, сложи са насељавањем, ако јој се нешто приложи због њеног узнемиравања, од ње се очекује да она буде и заштитник будућих становника.

Тако се ирационалним путем, али на нивоу свести, задовољава ирационално у човеку, његова тежња за спајањем с Космосом. Истовремено, тиме се ублажава његово осећање незаштићености, поникло, можда, из његове, свешћу проузроковане, издвојености. Односно кроз то, ритуалним поступком успостављено сугласје с природом, човек „традиционалних друштава“ као да остварује и њену заштиту.

Досада смо разматрали однос човек — простор у „традиционалним друштвима“. А сада ћемо осмотрити тај однос у човека данашњице.

Модерни човек, подстицан својом радозналости, све је више развијао свој ум, усавршавао свој радио, који га је водио новим спознајма омогућавајући му сигурније и удобније бивствовање.

¹² Лична теренска истраживања.

Модерни човек нема више традиционални (митски) модел света, већ научни. Тај нови научни модел света (који ипак нема задовољавајући одговор о настанку света) ускратио је човеку полазиште оријентације у свеопштем простору (Васељени); а уз то и мисао да је он нешто посебно, да је он централно, најузвишеније биће Света. Земља је престала бити центар Васељене и постала незнатна честица једне невелике галаксије у бескрајном простору. Али не само то. Ускраћено је и осећање Света као изворишта хармоније и лепоте. Свет престаје бити синоним Космоса.

Напоменимо још нешто. Та ускраћеност као да води и занемаривању подсећања на постојање Хаоса, који у традиционалном моделу света, иако смештен на најниже, најудаљеније место, није могао бити избачен, изостављен. Испуштајући из вида хаос, могућност нереда, човек је престао да се труди да овлада и влада њиме. Престао је да тежи равнотежи која је једини начин овладавања хаосом.

Дакле, обичан човек данашњице не размишља више о моделу Света, јер је он, Свет, предмет специјализованих научника. Тиме је човек, можемо рећи, знатно ускраћен како за своје осећање постојања упоришта у Васељени тако и за испуњавајуће осећање свеprisутне и окружујуће хармоније и лепоте као основе Света. С друге стране, пренебрегавајући или негирајући (бар доскора) постојање хаоса¹³ занемарио је одржавање постојеће равнотеже, што прети да му се веома освети.

Ако погледамо човека данашњице, запазићемо да су га његова наука и његова достигнућа довели до тога да он сувише фаворизује своју свест, рационализам. Под утицајем тога, а на примеру настањивања, запазићемо да многи ритуали и ритуални поступци, немајући за изходште свест, ишчезавају. Истина, понеки опстају, али крајње формализовани, као на пример постављање камена темељца. Они, ти формализовани ритуали, задржавају само друштвену, мање значајну страну, док се њихова основна функција, тежња човека да се повеже са природом, Космосом, преко осећања сакралности одређеног чина, губи. Тиме човек модерног времена потискује, сабија други део свог бића и врши над њим насисље. То по свој прилици доводи до затамњивања, можда и кидања веза човека и Космоса, он престаје да осећа себе као део природе, што он несумњиво јесте, и чини више грешака у односу на ту исту природу. На плану његовог становања тешко је тврдити било шта. Па, ипак, можда можемо наслутити да одређене неуротичности данашњег човека, а до Мичелу,¹⁴ то почиње већ са првим сталним настањивањем, потичу од кидања његових веза са природом, од његовог осећања незаштићености, његовог станишта и препуштености самом себи.

Понегде, међутим, као да и код данашњег човека извирује онај други део његовог бића, његова тежња да своје бивствовање усклади и природом и тиме, признајући да зависи од ње, да јој се у нечем повињује, бива њен део. Могли бисмо, чини нам се, то посматрати на два плана: ирационалном и рационалном.

¹³ Напоменимо да је у новије време почело научно истраживање хаоса, односно нереда, у разним научним гранама (физички, атомистици, астрономији, биологији...).

¹⁴ John Michell, *op. cit.*, стр. 7.

На ирационалном плану то је бујање свих могућних алтернативних покрета. Ти покрети се заснивају на необјашњивим, тајновитим и научно недоказаним деловањима неких природних појава или сила. У погледу становања то су тзв. рашљари, људи који помоћу специјалних рашљи или виска откривају одређена зрачења земље, која су, верује се, негативна за здравље човека, па се на местима где их је рашљар констатовао не поставља станиште; или у већ постојећим кућама или становима избегава се постављање постеље или радног стола, односно избегава се дуже борављење на месту очитовања негативног зрачења. Други алтернативни покрети покривају неке друге области човековог живљења и потреба, као на пример алтернативна медицина, астрологија итд.

На рационалном плану јавља се еколошки покрет. Његов циљ је да постојећим сазнањима и тражењем нових путева заштити природу од човека. Еколошки покрет тежи да човекове делатности усмери да се сагласно природи користи природа и тиме омогући да она опстане онаква каква је сада, јер је и човеков опстанак могућан у таквој природи.

Lasta Đapović

ONE APPROACH TO THE RELATION OF MAN TO SPACE

Human consciousness tends to define the space. It succeeds in it by creating discontinuity in the space which enables differentiation and orientation. The irrational in man tends to unite with nature, that is to live with it in harmony.

The author views the man belonging to the »traditional societies«, his creating world's model and his endeavour to fix orientational marks in a definite space, which both originate his consciousness. The author sees the satisfaction of irrational tendencies in rituals accompanying the settling and is of the opinion that modern man overrates his ratio and by doing it commits a violence upon himself. The writer further observes that even in modern man there appears a tendency to the irrational for which he finds solutions on two levels: in alternative movements (irrational level) and in ecological movements (rational level).

ХРОНИКА

Драгослав Антонијевић

О НЕКИМ ИЗЛОЖБАМА ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

1.

Етнолози у последње време поклањају одређену пажњу проучавањима фантастике. Фолклористи су у томе, иако под књишким утицајима, отишли даље. Музеолози се тек сада јављају да и они дају свој прилог проучавању овог веома занимљивог проблема. Управо то нам је показала изложба *Реални светови фантастике*, аутора Љиљане Гавриловић, кустоса Етнографског музеја. Експонатима, разложно и зрело, посебно *каталогом* који прати изложбу, она се храбро упустила у срж овог проблема.

Основу структуралног модела људског космоса чини свет реалног и свет фантастичног, који се налазе у садејству непрекидне опозиције. Чест продор фантастичног у реални свет и живот прекида природни ред ствари и свакодневље своди на мистерију и имагинативност. Ту теоријску претпоставку аутор афирмише на својој изложби кроз неколико нивоа:

први се обраћа елементима традицијске културе које аутор сматра фантастичним, а налази их у сложеним религијским и митским представама;

други, се преплиће са првим, а одређују га магијске представе, уверења и древне искуствене радње.

У обе те категорије учесници се предају фантастичном уживању, са дубоком вером и веровањем у могућност деловања имагинарног (оностраног), од чијег успешног извођења зависи просперитет сваког члана заједнице. Човек у тој игри прихвата двојну природу сопственог бића, припадајући у том периоду овом и оном свету. Експонати на изложби потврђују ову тезу. Поменимо неке од њих: надгробне лутке, маске различитих фантастичних ликова, пуне набоја и трептаја, о којима је Леви Строс рекао да делују као машине за заустављање времена. Ту је и фантастична природа обредних хлебова, која проистиче како из симболичних представа на њима тако и из схватања заједнице о начину комуникације између њих.

Из фантастичне технологије магијских радњи, чији је циљ превазилажење опозиције између два света да би се у оностраном деловало на одржање жељеног поретка у реалном свету, убедљиво показују експонати Ђурђевданског и ивањданског цветног венца, поред којих житни венац, тзв. Божја брада, има најјачи магијски значај. Од апотропејонских средстава, амајлије и слични предмети, представљају на изложби

стожер фантастике. Свему томе треба присајединити разубену палету нарација о фантастичним митским бићима, демонима и маштовитим сликама вампира, вештица и сл.

Трећи ниво, са најјачим цртама чистог чудесног, без сумње припада бајкама у којима је присутан и најјачи интезитет фантастичног. Оне својим специфичним језиком симбола стално упозоравају човека како свет око њега функционише. Психолошки значај бајке, посебно код деце, како у традицијској тако и у савременој култури је очигледан. Мотиви многих бајки са сликовитим илустрацијама убедљиво су презентирани на изложби.

Четврти ниво је посвећен научној фантастици (*Science fiction*). Ту компоненту аутор подробније развија у каталогу. Кроз европску књижевност и социјалну мисао од краја средњег века, а у ликовној уметности од Боша и Бројгела, до Далија и надреализма, научна фантастика добија свој пуни израз, настављајући да живи до дана данашњег у разним облицима, од којих *стрип* заузима значајно место и чита се са пуно љубави. *Стрип*, чији детаљи дају ону незаменљиву сочност, јесте пост-модерна бајка, као подврста кемпа, ширећи свој захват све до јунговске проблематике андрогинизма. Ту су мелодраме суперхероја, патетика страдалника, сумњива наивност која садржи веру и неверу у самог себе, итд.

Научнофантастична свест супротна је митолошкој свести, јер приказује историјску променљивост и привременост људских односа, мада се у неким херојским митовима о трагичним носиоцима наде јављају и први елементи фантастике.

За разлику од бајке и фантастичне приче, светови научне фантастике израстају из стварних тенденција и научних могућности, те је мишљење тог књижевног рода с причама попут Хофманових и сличних, поготову о ужасима, сасвим неосновано и погрешно.

Дакле, основно питање које научна фантастика покушава да разреши јесте да ли технологија може помоћи остваривању међусобног контакта и успостављању односа међу људима, културама, познатим и непознатим или она представља ограничавајући фактор. У другом случају, спајање човека са технологијом доводи у сумњу ставове да вештачка интерпретација није, или једног дана неће бити жива, односно захтева превредновање појма живота уопште. Тај став аутор обелодањује на више изложених експоната.

За крај исказујемо једно наше посебно виђење. Појава фантастичног обрађена на изложби, како у традицијској тако и у савременој култури, показује потпуну истоветност у сфери људског ума. Наша лична проучавања овог роблема откривају јединствен карактер логичног облика мишљења својственог како ученом тако и необразованом човеку. Продужавање фантастичног хоризонта и у савременим условима живота говори о мрачним и недовољно документованим областима човековог несвесног. Наиме, одговор се налази у чињеници да су „корени потребе за фантастиком чврсто уврежени у човековом бићу, да они захтевају и домен рационалног и ирационалног, а људска жељ за прекорачењем тих граница је вечита. Фантастично управо задовољава ту потребу. Она нарушава утврђене законитости човековог микро и макрокосмоса, претпоставља лет у неистинито, забрањено, у мрачне поноре људске свести“.

Овај фантастични инстинкт означава слободу, слободу духа којом се човек спасава од терора, а то није само игра, то је духовно савладавање стварности. (Видети: Д. Антонијевић, *Прилог теоријском разматрању фантастичног у фолклору*, Одељење језика и књижевности САНУ, књ. 9, Београд 1989).

2.

Претпоставља се да се *карневал* развио из римских баханалија, луперкалија, сатурналија, али и из церемонија култа плодности. Управо са тим последњим појмом у нераздвојној је вези магија, та збуњујућа реч грчког порекла, прва у наслову изложбе *Магија у вријеме карневала*, аутора др Весне Чулиновић-Константиновић.

Магија немумшто лежи у изложбеним предметима највише руралног порекла, који припадају светом времену, од зимске равнодневнице до почетка пролећа, од Божића до Ускрса. Сви ти предмети, на први поглед једноставни и рустични у својим реалним димензијама, садрже ону невидљиву и дубоку митско-симболичну структуру и архетипску пројекцију у свести магијског човека и његовог времена.

Од бадњеданске ватре до пламена свеће, свете ватре која смртне чини бесмртним, која представља суштину свих ствари, свеколике природе, самог човека и његовог менталитета, па преко обредних хлебова, посебно колача на коме је представљен целокупни аграрни живот са човеком на челу, са свастиком — симболом Сунца, једним од најстаријих орнамената, затим феноменом крвне жртве брава, чије је оправдање у примордијалном божанском чину, уз један, како су неки историчари религије и психоанализе рекли, „тотемски обред“ свете животиње, чије се кости и крв употребљавају у магијске чини, па све до обојених јаја и хлеба са јајетом у средини за Ускрс, чија нас црвена боја враћа на неминовни праисторијски почетак, а само јаје на симбол плодности, јесу прегршт експоната из широког лука магијске праксе, приказаних на изложби. У њима се назиру мисли, поруке и идеје магијске преношљивости, супротности, очишћења, представљања у резонувању по аналогiji и додиру, и оно што је чини нам се и најбитније, у непоколебљивој вери да човек магијом може деловати на натприродне силе и потчинити их својим циљевима да би осигурао властиту егзистенцију и сачувао психичку стабилност у надвладавању страха од непознатог.

Оно што чини импресивну слику на изложби јесу многе маске из опхода и реквизити који их прате у време поклада. Тај силни свет маски делује као стравична сабласт, утопљена у магијске корене, али и ембрионална језгра театарске уметности. Пред нама као да играју „дед и баба“, маскирана група, идентична на читавом балканском простору. Мушкарци преобучени у женску одећу, са дрвеном лорфом на лицу и оглавином од коже овчјег руна, које се још крваво пуни сламом, да би усправно стајало на глави. Изразиту сцену чини маскирана група сватова, са невестом (мушкарцем) коју у Пољицама називају *мадуне*, у Грчкој *калогерос*, а у Србији *оале*. То су травестије са наглашеним ласцивним призорима, у којима дрвени фалус има најјачи симболични смисао продужетка људског континуума.

Приказани су и *звончари*, најтипичнији и најчудеснији предстваници традицијске културе у Истри, који свој опход започињу по календару на Антоније и за све време покладног раздобља и по строго утврђеном правилу обилазе околна села. Начини извођења опхода, маске, поглавито териоморфне из Халуба, звона, изврнута овчја кожа на леђима, кијача, пепео, ватра, гар, слободне сцене фингирања коитуса, изражена агресивност, а нарочито својеврсни трансни моменти, указују на дубоке магијске црте за просперитет усева, плодности стоке и људи, једном речју — за добробит целе сеоске заједнице.

Не можемо а да не поменемо изложену маску деве или коња, приказану у белом огртачу, познату од Румуније до западне Европе. Она симболично обухвата оба пола космоса, горњи и доњи, и представља једно од добро сачуваних архетипова у људском памћењу.

Били бисмо непотпуни, ако не бисмо у играма под маскама, поред магијских црта, уочили и оне које наука данас обележава као ембрионе театарске уметности, тзв. „народно глумовање“, на које је још крајем прошлог века прецизно указао песник Лаза Костић. По нашем мишљењу, игре под маскама, које смо истраживали у више балканских земаља, налазе се у претпољу позоришта или у предсобљу Талијиног храма.

3.

Од појаве првог музеја у хеленистичкој Александрији, грчких и римских пинакотека, средњовековних црквених ризница, збирки уметничких предмета у доба ренесансе, првих званично отворених музеја — Британског у Лондону и Лувра у Паризу — па до скромне изложбе *Дарови Етнографског музеја*, са поднасловом *Градска култура Србије 1804—1914* обележен је пут развитка музеја уопште, утехмељен и заснован на предметима поклона и завештања, знаних и незнаних дародаваца.

Даровним етнографским урбаним предметима наше прошлости кустос Весна Душковић, аутор изложбе и писац каталога, трудољубиво и упорно је склопила мозаик урбане културе показавши да је она у Србији имала своје крупне мене и свој занимљив развојни пут. Све је више доказа, према најновијим историјским истраживањима, да је у градовима од почетка турске владавине скоро увек било више становника домаћег порекла него што је то запамћено посредством традиције и непоузданим предањима.

Аутор развија концепцију материјалне визуелности градске културе у Срба, на основу двеју култура, једне придошле са Истока, коју називамо левантском или балканском, и друге, са Запада, тзв. европске.

Уочљиве су културне црте и стил Леванта на костиму и употребним предметима покућства, који сведоче о високом степену цивилизације којој су припадали. Њихово наличје открива неоспорна обележја културног синкретизма, а својом целином звуче оригинално. Управо у томе се огледа највеће етнографско сведочанство Леванта у нас.

На другим предметима, као што су: балска хаљина, лепезе, сунцобран, порцулан, стакло и сл., западне урбане провенијенце очигледне су. Европеизација српских градова у датом периоду, повлачи у шири оквир социјалних, економских и политичких прилика развојну линију српског

грађанског друштва. Продор европских културних утицаја у Србију XIX века, међутим, задуго није сасвим нарушио левантску атмосферу по кућама и у породичним срединама. Стари вековима чувани обичаји и навике око личности стварали су поред осталог, извесну заштиту, сигурност која ју је повезивала с колективом. Но ипак, у таквим околностима, природно је морало долазити до процеса прилагођавања, уједначавања културних особености Истока и Запада. Две културе различитог порекла сусреле су се на заједничкој територији града, зближавајући се постепено различитим додирима, све до ишчезавања узајамних разлика и стварања нечег сасвим новог, особеног и аутентичног, како у области материјалног тако и у области духовног живота.

Из изложбе се види да у српским градовима читав век (1804—1914) трају акултурациони процеси, потврђени изложеним предметима, иза којих стоји унутрашњи састав, нимало обичан, оног српског човека који је био главни носилац али и креатор нових културних добара.

Изложба сугестивно отвара врата изучавањима у области урбане културе, што представља освежење за Етнографски музеј, који је своју стручно-научну оријентацију у великој мери усмерио на руралну културну средину.

Душан Дрљача

ДЕЦЕМБАРСКЕ ВЕЧЕРИ ФРАНЦУСКОГ ЕТНОГРАФСКОГ ФИЛМА

Француски културни центар не заборавља нас, етнологе у Београду, и све оне којима је на срцу етнографски филм. Пре нешто више од десетак година, Центар нам је подарио избор из големог опуса Жана Руша (Jean Roush). Овога пута, организацијом петодневног прегледа 12 награђених филмова на редовним годишњим сусретима етнолога и синеаста *Vilan du Film Ethnographique*, што се у последњој деценији одржавају у Паризу, укључује се у обележавање 90-годишњице Етнографског музеја.

Ово наше дружење у време зимског солстиција, збива се у предвечерје 70-годишњице Флаертијевог *Нанука са Севера* (1922), по коме је незаборавном јунаку назван *Grand Prix* париског прегледа. Идуће године навршавају се и четири деценије француског Комитета за етнографски филм, основаног уз учешће највећих имена француске етнологије и филма. Неке од важних годишњица пропустили смо да обележимо (M. Mead), а неку се пред нама (A. и L. Lumiere).

Ширина интересовања — тематска и просторна, као и дубина захвата француског етнографског филма, заснивају се на садашњој снази и космополитизму француске етнографије. На својим почецима, више је била окренута фолклористици и друштвеној географији, музеологији и палеоетнографији. Данас је схваћена као збир етнолошких наука, снажно прожета социолошким и антрополошким оријентацијама, загледана не само у прошлост већ усредсређена на садашњост и окренута будућности. У интерпретацији културе, француски етнологи обједињују етнографски и етнолошко-антрополошки приступ, уз обавезан и дуг теренски рад. Француска етнологија, да подсетимо само неке од незаобилазних значајних стваралаца, као што су: E. Durkheim, A. Van Gennep, L. Levy-Bruhl, A. Leroi-Gourhan, C. Levi-Strauss, M. Godelier, J. Cusanie, има у нашој земљи многе познаваоце и следбенике.

Кад је, међутим, реч о филму, међуратни период обележен је стваралаштвом Жана Епштајна (Jean Epstein) са 25 дела, а послератна епоха припада Жану Рушу са непревазиђених 100 филмова, да ту и не помињемо такве предратне величине као што је Марсел Грио (Marcel Griaule) са филмовима о земљи Догона и афричким маскама. Од неколико десетина Рушових сарадника и настављача, поменућу само тројицу чији су филмови најближи мом схватању етнографског филма. То су: Philippe Constantini (*Рођаци у Америци*), Giorgio di Nella (*Запрега*) и Daniel Verba са више филмова. Упркос хвале вредној повести и остварењима, етнографски филм је и оспораван. Питање: да ли постоји етнолошки филм поставио је 1948. године професор А. Лероа-Гуран да би га три деценије касније

обновио Д. Верба. У ствари врлина целокупног људског, у томе и француског духовног стваралаштва и јесте у сталном преиспитивању пређеног пута и основне концепције деловања.

Награђени филмови обрађују разне етнографске појаве и тематски су вишеслојни, баш као и саме појаве. Тако је у филму *Окршај на Великој реци* у средишту пажње не само лов већ и пратећи обред; у *Пушници* манифактурна прерада улова и подела на „типично“ женске и мушке послове; у *Олујном магу* живот помораца и сујеверје на обали. Суровост живота на великој надморској висини и отпор и неверица те средине према текованама цивилизације — предмет су филма *У потрази за Емилом*; у следећем филму описан је племенити посао, „опасност као занимање“, уз истовремено истрајавање на традиционалним видовима морепловства (*Морска служба спасавања*); теме су још и расна подвојеност и живот у етничким гетима (*Питање идентитета, Расне поделе*); двојни идентите и поделе на богате и сиромашне земље (*Робаџи у Америци*); рудиментарни ритуални плес и транс (*Бубњеви*), исконска музичка традиција оперског певања (*Штићеници Крушковог сада*), аграрна магија и завети на савремен начин (*Запрега*); цена људског живота и дубина туге за умрлим (*Минут ћутања пута десет*).

Неким од филмова није стран ни политички ангажман; напротив, он је понекад повод, али никад науштрб суштинског, што је видљиво у делу о кинеској оперској традицији.

По темама које обрађују, два филма на овом прегледу неодољиво подсећају на давно награђене југословенске етнографске филмове: живот села у Пиринејима на одлични филм В. Филиповића *У завјетрини времена*, а Тишина и израз безнаћа на изврсно дело Нада М. Мутаџића. Додајем ту и сличност доживљаја екипе ТВ Београд на путу да у Хомољу сними дубочке падалице, којој се десила „рушовска“ афричка ситуација приликом снимања ритуалног трансa.

Просторно-географски, филмови на овој смотри обрађују, уз француске и теме из медитеранских земаља (Португалија Италија) и других континената (Африка, Азија, Северна Америка).

Приступ је углавном примерен времену настанка филма. У остварењима из првих послератних година, чак и оним што се сматрају „класичним“, истрајава се на импресионистичком сликању појава и често преопширним спикерским објашњењима. Новији документи претежно су спој одличне фотографије и личног описивања сликаних. Понегде и у томе има сувишне „распричаности“, икао је јасно да став или осећање ни су увек „диктурални“ и да их је тешко сликом исказати (предосећање несреће, мањински осећај итд.). Већина награђених филмова плод је смиреног, вишемесечног снимања, а они на емигрантске теме рађени су обавезно у оба завичаја. Зарад аутентичности тумачења појава, незаобилазна је понекад и појава стручњака на екрану.

Аутори награђених филмова нису само Французи, али су и документи странаца рађени на особен, француски начин, у оквиру одређеног филмског проседа. Овом приликом видећемо два Рушова награђена филма, а једном импресионистичком сликом одаје се почаст авангардном за своје време Жану Епштајну (1898—1953), док је, на жалост, изостао филм М. Гриоа.

Своје спонзоре или наручиоце француски етнографски филм има међу културним институцијама и културним клубовима, али се као наручилац јавља на пример Министарство спољних послова. Важни произвођачи су Национални аудиовизуелни институт (I. N. A.) и Филм данас (Les Films d' Ici). Филмови се раде за поједине канале Француске телевизије и у копродукцији са страним ТВ мрежама.

У правој поплави фестивала, па и оних француског етнографског филма, истина тематских раздвојених, париски сусрет етнолога и синеаста Bilan du Film Ethnographique је највишег ранга. На том фестивалу Grand Prix »Nanuk« године 1985. добио је филм *Робаџи у Америци*, а 1988. филм *Расне поделе*. Ове године су двојица београдских стваралаца добила веома вредне француске награде за филм: на Les Cinema du Reel у Паризу Желимир Гвардиол је награђен за филм *Злочин и казна*, а Иља Слањани у Вала Бону, на Фестивалу „Празници и светковине“ за дело *Вучари*.

Састављачи програма по вечерима у прилици су да се колебају између тематске повезаности или намерне разноврсности по принципу „од свачега по мало, за сваког понешто“. Најчешће, а то је било и овог пута, пресудна је минутажа да би се складно укомпоновала свака од вечерњих пројекција.

Надам се да ће гледаоци, пошто виде 12 награђених филмова, бити у прилици да, баш као и потписник ових редова, потврдно одговоре на сумњичаво питање. Етнографски филм заиста постоји!

Мирослава Лукић-Крстановић

ФРАНЦУСКА МИСАО У БЕОГРАДУ

1991 : књиге, предавања, разговори

У овом трену наше свакодневице проблеми народа, нације, култура, идентитета су у средишту пажње научних кругова. Зато ћемо приказати неке погледе савремених француских мислилаца који су релевантни и за етнологију.

Радозналост трагача у одгонетању замршених проблема овог света неће оставити равнодушним странице књиге Жан-Мари Доменака „Европа: културни изазов“ у издању библиотеке „XX век“, Београд 1991. Издавач је у правом тренутку балканске катаклизме понудио читалачкој публици критичку студију која у многоме одсликава савремени тренд француске интелектуалне мисли подстакнуте дешавањима на Балкану, Европи и свету. Истовремено, током 1991. године, београдска публика је имала прилику и да се упозна са схватањима и ставовима еминентних француских мислилаца чија су предавања одржана у организацији Француског културног центра и Коларчевог народног универзитета.¹ Тако су прошлогодишња збивања запамћена и по гостовању француских интелектуалаца који нису крили своју мисионарску улогу (или смо их тако схватили) у представљању онога шта Европа јесте, шта пружа, односно чему тежи. Без обзира, на извесну сумњу присутну у јавности о „добронамерности утицаја страних интереса“, ове промоције су, пре свега, тежња да се одржи континуитет у размени идеја и информација. Стога, упознајмо се са ставовима и идејама Жан-Мари Доменика, Алена Фенкиелкроа, Андре-Ив Портнофа, Едгар Морена и др., чија разматрања обухватају увек актуелне проблеме етничког идентитета, културе, нације, односно њихових значења и улога у тумачењу савремене збиље.

Лајтмотив који се провлачи кроз садржај књиге и предавања је истицање оних вредности које, на неки начин, оживотворују дух просветитељства. Хуманистичке идеје су присутне оне су посвећене, у њих се верује; за утеху — оне васкрсавају у тренуцима незнања. У том смислу су упућене поруке ових интелектуалаца: људска права и слобода, аутономија личности, екологија духа, владавина плуралности, прожимање планетар-

¹ Предавачи су били: Alain Finkielkraut: *Les Nations*; Andre-Yves Portnoff: *La Revolution de l'intelligence*; Jean-Marie Domenach: *L'Europe: le défi culturel*; Bernard Cassen: *L'Europe: Federation à douze au Confédération a trente*; Jacques Julliard: *Les Intellectuels français et le communisme*; Jean Pierre Raffin: *Trais aspects de l'ecologie: scientifique, associatif et politique*; Exar Mogen: *L'Etat national dans l'Europe d'aujourd'hui Planetaire*. Предавачи су били гости и у TV емисијама, а листови „Борба“, „НИН“, „Svet“, „Политика“, објавили су интервјуе са неким од њих.

ности и културне самобитности. Скептик ће помислити испразна утопија, а оптимиста ће веровати у такво окружење. С друге стране, ови француски научни емисари су тумачи и критичари контраверзних стратегија на европској друштвеној и политичкој сцени која разоткрива нехумано људско подземље.

О идентитету

Уз све што се сада актуелизује, феномен идентитета је онај „крунски“ сведок (или се бар тако мисли) у разоткривању стварности која нас подсећа да постојимо, трајемо и да нисмо усамљени. Нешто детаљније о појмовном одређењу идентитета говори се у Доменаковој књизи. Он полази од Литерове одреднице идентитета као „свести коју особа има о себи у своме постојању и памћењу“.² То значи да бити свестан себе није само стање тренутка него и трајање, није само спознаја него и памћење. У схватању повезаног трајања, аутор књиге види прелазак речи идентитет са личности на колектив, и даље са националне личности на национални идентитет. Појмовна комбинаторика само служи да би се саопштила основна порука: „Заједница се више не опажа као личност коју чине личности већ као монолитна громада (Е. Муније)“.³ У микроскопској визији таквог света нико се не зна и свако се препознаје — знаковни системи у томе помажу. Отуда упитаност оних који о томе размишљају: где су границе препознавања и распознавања, да ли те границе уопште постоје? Данашња забринутост вапи за повратком онога што је потиснула ера компјутера и робота, разних тоталитаризама, колективних хипноза и харизми. Вратити се човеку, вратити му осећање, разум, личност — порука је француских предавача. Портноф каже: „Ми смо у правој ери да уништимо живот на земљи. Није умеће што више користити технику, већ је знати користити; није умеће што више радити, већ рад треба да постане интелектуалан и креативан.“⁴ Доменакова метафора је јасна: „Ми живимо у парфимисаној празнини“.⁵ Оплеменити човека значи вратити му личност. На том путу мора се прихватити плуралност идентитета“. Ако имамо идентитет лако ћемо ићи према другом.⁶ Дакле, кроз еманципацију личности и плуралност идентитета хуманизује се човечанство.

„Вокација је супротност идентитету: оно уводи личност и скуп личности у поље привлачности Другог, схваћеног не као неко ко нас ограничава, тлачи, отуђује, већ као неко ко нас позива да прихватимо узвишенију судбину, где посебности дају снагу универзалном“.⁷

² Ž. Domenak, *Evropa: kulturni izazov*, Beograd 1991, 19.

³ *ibid.*

⁴ А. Портноф, разговор у емисији NTV студио В, Београд 28. 05. 1991.

⁵ Ж. Доменак, предавање: *L'Europe: Le défi culturel*, Коларац 3. јун 1991.

⁶ А. Фенкиелкро, предавање: *«Les Nations»*, Коларац, 16. 05. 1991.

⁷ Ž. Domenak, *ibid.* 43—44.

О културама и космополитизму

Говоримо о посебној култури, културној баштини, културним вредностима, о културама са границама и култури без граница... Сама реч култура већ изазива нелагодност — она је све и није ништа; она ствара и уништава. За Доменака „постоје два смисла речи култура: скуп начина понашања и изражавање својствених једној људској групи и хијерархијски уређен корпус дела и вредности“.⁸ У том смислу, аутор запажа да се ради о два комплементарна аспекта, „да мислимо у светским оквирима и да говоримо свету без комплекса“.⁹ Француски предавачи такође наглашавају неопходност сусретања и прожимања посебног и универзалног: „космополитска жеља у националној еманципацији. Може се припадати целом свету ако се припада и некој култури.“¹⁰

О нацији, нацијама

Говорити о феномену нације значи и упусти се изазову стварности која превазилази енциклопедијске и речничке обрасце у дефинисању овог појма. Контраверзна и конфликтна стварност је присутна, али је нејасно шта са њом: космополитизам, трибализми, уједињења, разједињења... Шта о томе говоре француски мислиоци? Едгар Морен говори о митолошкој супстанци нације. То је митски ентитет који преноси осећања породице: топлину и нежност у симболичном оваплоћењу мајке и ауторитет, послушност у митском облику оца. Нацију одржава осећање једничке судбине, што се стиче школовањем и образовањем. За Едгара Морена заједница судбине се заснива на осећањима патње, страдања, жртве које учвршћују уверење и пристанак да се заједно живи.¹¹ Фенкиелкро запажа да нација, у свом опстанку и трајању, тражи ослонац у духовним начелима: духу баштине и духу да се заједнички живи.¹² На једном месту у Доменаковој књизи пише: „Французи су све више подељени између једне космополитске масовне културе и религијског, регионалистичког и фолклорног васпитања.“¹³ У откривању и тумачењу духовног простора нације, француски мислиоци виде њено самооправдање; али само у оквирима разума, у усклађивању свести засноване на историјском искуству и свести живљења. Државе — нације су премалене због еколошких и економских проблема, али оне су и превелике јер развојем сопствене бирократије отежавају креативни развој државе. Оне су и потрошиле своју историју, али оне су и реалност, посебно у Источној Европи данас — закључује Едгар Морен.¹⁴

⁸ Ž. Domenak, *ibid.* 48.

⁹ *ibid.*

¹⁰ Фенкиелкро, *ibid.*

¹¹ Е. Морен, предавање »*L'etat national dans l'Europe d'aujourd'hui planétaire*«, Коларац, 17. I 1992.

¹² А. Фенкиелкро, *ibid.*

¹³ Ž. Domenak, *ibid.* 14.

¹⁴ Е. Морен, интервју »*Политика*«, 19. 01. 1992.

О Европи са границама и без граница

Тријумфална најава и васкрсавање Европе са границама и без граница на светској сцени побуђује веру у њену светост као избавитељке али и подстиче страх од њене демонизације. И док политички стратеги већ увелико прекрајају Европу цртајући нове карте и замишљајући нове границе, а економски експерти осмишљавају једну европску пијацицу са својим хијерархијско-лобијевским правилима, огласили су се и европски интелектуалци који желе спокојну Европу у духовном сагласју, свесни њене културне онемоћалости у вештачким деобама. По речима Доменака, идеја Европе без граница је у кризи. Економска Европа траје већ четрдесет година, али слободно тржиште не даје онај пресудни одговор: како живети безболно са свим могућним контрадикторностима; како створити „Европу жеља“, која не треба да буде само нужност већ и оно што људи воле.¹⁵ Доменак је у књизи још одређенији: То није географско подручје ни историјски ентитет, већ најпре један духовни простор, скуп области које су примиле хришћанство и наследиле троструку јудејску, грчку и римску баштину. Европа културе не почива на Европи економије и политике... „Европски идентитет почива на културама, он није култура“.¹⁶ И остали предавачи се односе према европским културама са великим поштовањем, осврћући се на значај уметности, науке, хришћанства у обликовању европског духа као на нешто што спаја и раздваја. Па, ипак, интелектуални хуманизам (посебно Доменака, Фенкиелкроа) се саплиће о све оно што ремети европско духовно наслеђе. Овде се пре свега мисли на продор и огроман утицај масовне културе (читати америчке), која продире и меље својим „диновским“ хамбургерима, кока-колама, Дизнилендима, ТВ сапуницама и рок-спотовима. „Свет баналности и културсана култура“ рећи ће Доменак¹⁷; амерички кич и бездушна техника“ тврди Фенкиелкро.¹⁸ У све већој доминацији овакве масовне културе један број француских интелектуалаца види опасност која прети постепеном ишчезавању европских културних вредности. Иза проповедања слобода, отворених граница и плуралности назире се нови херметички кругови, омеђавања. И, све догле док се не успостави неки други ред (поредак).

Делимичан преглед схватања ових француских мислилаца указује на њихову отвореност, бригу, неспокојство, али и опрезност да се обелодане мукe и невоље данашњице у потрази за хуманијим живљењем и вредностима. Београдска публика је то на прави начин схватила у жељи да чује и друга мишљења и своја провери.

Циклус предавања се наставља.

¹⁵ Ф. Доменак, предавање, *ibid.*

¹⁶ Ž. Domenak, *Evropa: kulturni izazov*, Beograd 1991, 61, 72.

¹⁷ Ж. Доменак, предавање, *ibid.*

¹⁸ Фенкиелкро, интервјуу »Svet«, 26—8, VII 1991.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

НОВА СЕРИЈА ПОСЕБНИХ ИЗДАЊА ЕИ САНУ

Током лета 1991. године Етнографски институт САНУ издао је четири нове књиге наших Посебних издања, бр. 32, 33, 34 и 35, која су се појавила у новој опреми и формату другачијем од досадашњег. Идејно решење и дизајн дао је академски сликар Миодраг Вартабедијан Варта. У жељи да понуди бољи публицитет својих издања, ЕИ САНУ је преридио промоцију књига у сали Етнографског музеја, 14. новембра 1991. год. Уводну реч одржао је дописни члан САНУ др Драгослав Антонијевић, а потом су наши гости на трибини представили књиге следећим редом: проф. др Бурђица Петровић говорила је о књизи Мирјане Павловић Срби у Чикагу, проф. др Мирјана Прошић-Дворнић о књизи Николе Пантелића *Наслеђе и савременост*, мр Ратка Марић представила је књигу Инес Прице *Омладинска поткултура у Београду* и на крају је др Драгослав Антонијевић приказао књигу Драгане Антонијевић *Значење српских бајки*. Овде објављујемо приказе наших издања са тог представљања.

Драгана Антонијевић

Мирјана Павловић, *Срби у Чикагу, проблем етничког идентитета*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 32, 160 стр. + XV табела, 26 фотографија, карта уже прадске области са деловима града у којима живи већи број Срба, местима колонија и цркви.

Књига Мирјане Павловић разликује се студиозном концепцијом и оригиналним приступом од до сада објављених радова о Србима у Америци. Сложена проблематика српског исељеништва у очувању, слабљењу или губљењу етничког идентитета анализира се у контексту америчког окружења, званичних, приватних и

јавних збивања. Ауторица је успела да нам прикаже свакодневни и ритуални живот три генерације наших исељеника, удаљених од матице, а у једној многонационалној средини каква је Чикаго.

Основне идеје ове корисне студије изложене су у три веће целине: *Наши исељеници у Америци, Срби у Чикагу* са два одељка: *Демографске карактеристике* и *Исељеничка средина*. Трећи део посвећен је етничком идентитету, и обухвата: дефиницију етничког идентитета, анализу етничких симбола (вербалних и невербалних) и фактора (америчко друштво, исељеничка средина и контакт са земљом матицом) који делују на његово очување или губљење.

Боравећи у Чикагу од јуна до половине октобра 1985. године, М. Павловић је, комбинованом методом посматрања са учествовањем, интервјуом и слободним разговором прикупила драгоцену грађу на којој се ова студија пре свега заснива. Тај обиман материјал допуњен је подацима из америчких пописа становништва, савезних и градских, разних исељеничких публикација и штампе, као и из стручних и популарних радова о исељеницима у Америци, односно Чикагу са територија са српским живљем, које су ушле или биле у саставу Југославије.

Испитивања Срба у Чикагу одвијала су се на нивоу три генерације. Становништво нашег порекла први пут је регистровано 1910. године. Сигурно је да је досељавања било и раније, а у једном извору се помиње леки Бокељ који је 1872. године дошао у Чикаго. Осим тога, у време кад су у пописима становништва први пут регистровани Срби у Чикагу, они су већ имали формиране колоније, своју пркву и релативно добро организован социјални живот. Зато се закључује да је исељавање из домовине започело крајем прошлог и почетком овог века. Њиме је углавном било обухваћено становништво у најпродуктивнијем добу живота, између 16. и 50. године старости.

Зависно од времена и узрока исељавања, мењало се и испољавање етничке припадности. Очување и испољавање етничког идентитета, међутим, није зависило, нити зависи, само од жеље групе да очува своја етничка обележја већ оно опстоји и у интеракцији генерацијске припадности исељеника, карактеристика етничке групе, нивоа образованости и односа ширег друштва према тој групи исељеника.

Укратко, прва генерација је очувала своја етничка обележја и испољавала их у оквиру исељеничке и америчке средине. Њен старији слој сачињавали су претежно сиромашни, запослени у индустрији, рударству и грађевинарству. Радили су под тешким условима и у тежњи да се одрже збијали су се са sunarодницима у сиромашне градске четврти, формирајући тако своје мале насеобине, колоније. Црквено-школске организације, потпорна радничка удружења и породица знатно су олакшали њихов опстанак као етничке групе у не баш пријатељски настројеној америчкој средини, у којој су важили релативно дискриминаторски закони.

Друга генерација, која је већ одрасла у Америци, поседовала је виши ниво образовања, напуштала је колоније и више се мешала са Американцима, све мање је знала матерњи језик, и, уопште, знатно је подлегла асимилацији. Свега половина Срба из те генерације зна да чита и пише на српском језику, којим се најчешће користи у писмима родбани или за читање штампе. Они су поседовали двојни идентитет, а он је изражаван на симболичан начин, неговањем српских и америчких обележја, па и њиховим истовременим јављањем. То се огледало у давању личних имена, на пример, српско за контакте са Србима, енглеско за контакте са Американцима, или у приређивању типично америчких „партија“ поводом крсне славе, у прослављању америчких празника, итд. У тој симбиози два различита групна идентитета налазе се зачеци неговања оних обележја српске етничке групе која највише одговарају владајућим потребама, условима и начину живота. То су највише невербални симболи, као што су вероисповест, традиционални празници, храна, песма, фолклорна игра, музика.

Трећа генерација нема одлике двојног идентитета, јер се потпуно адаптирала условима живота у америчкој средини, иако није потпуно асимилована. Енглески језик је постао једини језик комуницирања. Осим свести о припадности српском народу, она је задржала и нека обележја етничког идентитета која се испољавала кад се за то укаже потреба: у пригодним приликама, као што су етнички фестивали, пикници, окупљања о слави, празницима и друго. Осим тога, на ту генерацију је највише деловала промена америчке политике према исељеницима и покрет за „етничко оживљавање“ из 70-их година овог века. То је генерација код које је утврђено појачано интересовање за српство у целини узето и повратак елементима традиционалне културе њихових предака.

Бинарност српско и америчко у њиховом животу симболично изражава, с једне стране, тражење и испољавање корена, али истовремено и уклопљеност у амерички стил живота, који у временском следу има примарније место. Етничко се испољава у слободно време и понекад у визуелности ентеријера њихових домова.

М. Павловић претпоставља да управо због континуираног доласка нових исељеника као и због тога што су већ четврта и пета генерација обухваћене радом многих и различитих исељеничких организација, српска група у овом граду неће у догледно време бити потпуно асимилована. Она ће очувати она етничка обележја која ће највише одговарати потребама самих исељеника и условима живота у америчкој средини.

Одлике чувања и испољавања етничког идентитета три генерације Срба у Америци у књизи су врло документовано и детаљно изложене. Објашњене су све појаве вербалних и невербалних симбола. Читајући ову књигу, добијамо заокружену слику о стварном бивствовању у стравој земљи, далеко од домовине, пријатеља и познаника који би могли да искрено притекну у помоћ у стварним или претпостављеним животним тегобама.

Главни текст прати обимна документација и пописи коришћене литературе и публикација исељеничких организација, тематски различите и врло корисне табеле који кореспондирају са главним текстом, мапа Чикага са означеним некадашњим колонијама, подручјима на којима данас живи већи број Срба и црквама. И, најзад, рад је илустрован са 26 фотопрографија из прошлости и садашњости Срба у Чикагу.

Бурђица Петровић

Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Друштвени живот у селима Чачанског и Горњомилановачког краја,* Посебна издања Етнографског института САНУ књ. 35, Београд 1991, 161 стр.

Истраживање феномена друштвеног живота, односно, прецизније речено, сакупљање искуствене евиден-

* Рад на овој теми и објављивање резултата реализовани су у оквиру пројекта *Етнологија истраживања Чачанског краја* који су 1985. године започели Етнографски музеј у Београду и Народни музеј из Чачка, а чију је организацију од 1986. па све до завршетка главних теренских истраживања 1990. године преузео Етнографски институт САНУ. Ово дело,

чије о друштвеним институцијама и социјалним односима у сеоским срединама, аутор, Никола Пантелић, који се већ дуго бави поменутом проблематиком, самостално, методом посматрања и разговора с непосредним актерима на терену, или уз помоћ етнолога најмлађе генерације који су према његовом упитнику и упутствима бележили „грађу“, спровео је у неколико мањих предеоних целина или њихових делова (Таково, део Качера и Драгачева, љубићка и трнавска села и др.) централне и западне Србије. Оно што у регију, упркос чињеници да се она састоји од више субрегија, или посебних етнографских целина, чини јединственим и посебним ентитетом јесте хомогеност њеног становништва, од кога је већина потомство досељеника из динарских области (Црна Гора, Херцеговина, Стари Влахи...) које су у ове крајеве метанастизичке струје доносиле током XVIII и XIX века. Хомогеност становништва не чини само њихово заједничко порекло већ, пре свега, постојање јединственог културног типа. Не само што су локалне варијације, бар кад су у питању друштвена структура и односи, сасвим незнатне, него и постојећи културни обрасци, било да је реч о оним „аутохтоним“ или „опште националним“, служе као стандарди које веома брзо прихватају и најновији досељеници са Пештерскојеничке висоравни или са Косова и Метохије.

Материјал је разврстан, према тематским целинама, у два посебна дела. У првом су размотрени основни облици сеоских институција, као што су *село као социјална заједница*, облици *сродства* (агнатски, афинални, ритуални или вештачки) *брак* и брачни односи, укључујући и, за патријархални етос на први поглед атипичне и контрадикторне форме, домазетство и ванбрачне контакте и, на крају, облици *породице* (инокосна/задружна) и карактеристике породичног живота. Аутор је с правом

тематска монографија о друштвеним институцијама и односима, прва је посебна публикација у серији будућих тематских радова који ће заједно, како је замисљено, сачињавати вишетомену, комплексну антропогеографско-етнолошку регионалну монографију насталу из пера већег броја аутора, односно тима који је учествовао у реализацији пројекта.

посебну пажњу посветио истраживању реципрочних права и обавеза који имају веома значајну улогу у изграђивању чврсте мреже социјалних односа и осећања заједничтва, од најмање јединице, нуклеарне породице, до целокупне сеоске заједнице, то јест у структурирању традицијских сеоских друштава.

У другом, већем делу књиге анализирани су свадбени обичаји, заправо целокупни период од времена стасања за удају/венидбу до прве церемонијалне посете, или симболичног повратка младе са мужем и члановима његове најуже породице родитељском дому, што означава крај свадбеног циклуса, наиме свих оних тренутака у животу појединца који прате његово сазревање у пуноправног члана заједнице, а који, према културном коду, подлежу ритуализацији. Посвећивање дужне пажње и великог простора анализи обичајног материјала аутор није учинио случајно, већ стога што се управо свадбеним ритуалима, на симболичком плану, успостављају или учвршћују сви важнији, друштвено пожељни односи, као што су брачни, породични, сроднички, кумовски итд., и разграничавају улоге примерене патријархалном етосу.

На основу досада реченог може се створити утисак да је пред нама само још једна од многих класичних тематских етнолошких монографија у којој се препознају и стара тема, и приступ, и методологија, и интерпретација, и закључак да су некадашње традиције још живе упркос свим променама, макар у сећањима најстаријих житеља. И заиста, и Никола Пантелић своју почетну представу о социјалним институцијама и односима у поменутој области, па, сходно томе, и стратегију и инструментаријуме истраживања, гради на основу слике из прошлих времена, „замрзнуте“ у ранијим истраживањима истих тема у истим репијама, трагајући за познатим, типичним и препознатљивим, што модерни услови живљења још нису успели да разграде до краја. Међутим, аутор не остаје на пукој реконструкцији прошлости већ, напротив, уважавајући у пуној мери наслеђе као одредницу будућности, настоји да сагледа на који начин су се трансформације заправо догодиле, шта је то што се суштински изменило, а шта се, добивши нову форму, успешно прилагодило новим приликама.

Тај нови приступ проучавању социјалних односа и институција као „процесуалних јединица“ у којима се стално сучељавају два основна принципа, принцип традиције и принцип иновације, а који се, потом, у sadeјству, непрекидно модификују како на синхронном плану кроз интерпретацију различитих група актера, диференцираних према полу, добу старости, занимању, образовању, вредносним оријентацијама, тако и на дијахроном, несумњиво представља највећу вредност књиге и најдрагоценији допринос домаћој етнологији. Не мање вредно је и упозорење аутора да промене не морају увек имати прогресивни ток него да су могућна и регрoградна кретања ка поновном успостављању старих форми. Осим тога, промене не морају увек бити једнако присутне у свим срединама и код свих категорија. Материјал који је сакупио Н. Пантелић омогућио му је да закључи да се при „мерењу“ промена мора водити рачуна о неколико видова условљености: генерацијска припадност, степен интегрисаности подсистема у глобално друштво и неуједначени темпо социјално-економског развоја на релацији град:приградско село:удаљенија низијска агломерација:брдско насеље.

Осим тога, Никола Пантелић је, имплицитно, у свом делу, разграничио и три различита вида трансформација, односно стања у којима су се у тренутку његових истраживања налазиле поједине социјалне институције и односи. Наиме, они се могу налазити у фази: *нестајања* или потпуно измењеног облика постојања институције као што је, на пример, случај са задружним породицама/домаћинствима; *модификовања* традицијских образаца и потпуне прилагођености и инкорпорирања у савремене структуре, као што је сроднички систем који и даље функционише као неопходни комуникацијски канал са позитивним (интегративни механизам, реципрочност итд.), али и негативним (непотизам и сл.) импликацијама; коначно, поједини аспекти традицијске културе доживљавају своју пуну *реафирмацију*, као на пример, „ревивал“ обичајне праксе у функцији обнове националног идентитета.

Управо због тих својих квалитета, иако недостаје детаљно развијена теоријско-методолошка подлога, ова књига ће постати незаобилазно штиво у будућим истраживањима дина-

мичких односа у култури. У много чему, а пре свега у свежим размишљањима о односу традиције и савремености, у тражењу новог и атипичног, као и у отварању нових перспектива сагледавања проблема социјалне структуре оно се приближава дOMETИМА наших врхунских етнологa, Миленка С. Филиповића, на пример.

Мирјана Прошић-Дворнић

Инес Прица омладинска поткултура у Београду симболичка пракса, Посебна издања Етнографског института, САНУ, књ. 34, Београд 1991. стр. 156.

Значењска мапа омладинских поткултура у нас постепено се, и наизглед скривито, обликује. Овом књигом као да наслућујемо компетентно осветљавање београдске поткултурне сцене данас. После експерименталне етнологске анализе Андреје Потокар, *Панк у Лублан (Punk pod Slovenci, Зборник, Љубљана 1985)* Етнографски институт САНУ из Београда објавио је антрополошки снимак београдске поткултурне сцене Инес Прице. Њена студија *Омладинска поткултура у Београду — Симболичка пракса* сведок је постојања маргиналних друштвених и културних појава скромне симболичке акције београдске омладинске поткултурне сцене у периоду 1984—86.

Инес Прица препознаје изазов упућен савременом етнологу и културном антропологу. Понирањем у феномен поткултура покушава да осветли неке битне аспекте централних полемика које се воде унутар савремених студија културе између: марксиста, британских студија културе, постструктуралиста и постмодерниста. Поткултуру пропитује само у делу у којем њени креатори, актери и посматрачи желе да се изложе. Одлучивши се за истражевање процеса у динамичној, појавној варијанти ауторка анализом приближава не само доживљај учесника већ и усмереност посматрача тих феномена, сугерише нам њихово поимање као „културну тајну“. Структурални кључ који јој се намеће читава

дубље слојеве појава као „суптилну мрежу симболичких завера“ и наговештава закључке о значају разлике између разноврсних модела поткултурног отпора и оклевања (по су узајамни процеси) оног што се дешава са заточеним, још неосвешћеним групама сличних оријентација.

Инес Прица је покушала да „среди рачуне“ са поткултурама у нас. Особитим читањем поткултурних симбола панкера, шминкера, хипија, поређењем са нормалним и циберима, открива начин на који те групе уносе знаке и значења у затеченом контексту и обликују независну мрежу међусобних односа. Истовремено, на теоријском, категоријалном нивоу Инес Прица следи крхотине, излизане остатке преовлађујућих културних, поткултурних вулгата и идеолошких натукница, као што су млади, модерност, идентитет, оригинал, акција, неформално итд... Ова ауторка прати живот поткултура кад у својој јавној експанзији стигну до помодности, а у равни културе, и обележава их као краткотрајне, маргиналне и небитне појаве.

Сажета, разложна књига у којој је све на свом месту, сваки избор образложен, мотиви и степен заснованости анализе освешћени, комуникацијско поимање културе доследно преузето, а семиолошка анализа појаве поткултуре у Београду педантно спроведена. Зашто се и Инес Прица приклонила том а не неком другом одређењу културе, и одлучила се за анализу начина на који поткултурни симболи значе у новом друштвеном контексту, ризик је коме није одолела. Емпиријски, дескриптивни модел са масом означујућих стилских параметара, проницљиво одабраних, да би међу специфичним реакцијама, тумачењима и доживљајима учесника посматрача, у разбацианој стварности поткултура, реконструисала смисао и динамику произвођења и утискивања самосвојног знака и напор да се стигне до значења.

Теоријско-методолошки оквир за дескрипцију „помодних култура“ Инес Прице детаљно садржи експлициран Хебдицов појмовник. Ослоњена на свој најзначајнији узор, одређења која налазимо у Хебдицовој теорији поткултуре, изложеној у његовој књизи: *Поткултуре: значење стила*. У новијим књигама овог аутора: *Hiding in the light (Скривен на светлу)*

и Cut'n'mix, пратимо метаморфозу његовог истраживачког хабитуса и налазимо узоран модел проласка кроз истраживање омладинских поткултура. У својој студији, рабеној пре пет година, Инес Прица преузима одребене културе овог аутора и низа представника бирмингемског Центра за савремене студије културе, где је развијено структурално-антрополошко одређење културе као „кода“. Користи се увидом Ролана Барта да „сви видови културе имају семиотичку вредност и све појаве могу да функционишу као знакови“. Понуђено, наизглед магично, кретање потенцијално је решење друштвених сукоба на нивоу сензибилитета који уважава присутност и не занемарује опасност бунта, односно незадовољства било којих делова друштва. Отуд синоними за поткултуре: симболичко противљење, отпори кроз ритуале и померена значења.

Представници различитих поткултура налазе тако „симболичка“, магична решења за више личних сукоба и проблема на културном и симболичном плану. Наши панкери и шминкери налазе самосвојна решења на нивоу структуре значења — Инес Прица их тражи и препознаје. Одриче им оригиналност, налази доказе о механичком преношењу и неаутохтоности, али открива битне напоре и измене контекстуалне идеологије. Осим тога, инсистира на особеним функцијама у нашој култури. Симболички отпор културном реду заједнички им је. То што „уједају“ митове, по процени ауторке, представља особити учинак на Балкану.

Појам стила је кључни појам теорије поткултура. Место његовог функционисања ауторка реконструира на нивоу предмета, поседовања, и процеса преименовања значења — означавања. У идеолошкој маси стилова и у функционисању разноврсних израза појединачног одабраног стила, Инес Прица реконструира „изражајни облик одређеног искуства“, уважава код (начин) на који комуницира поткултурни израз. Потом анализира поједине параметре стила као што су: стилски изглед — имиџ, музика — звук, понашање — покрет, жаргон — говор, специфичан код — положај унутар захваћеног система. Изглед, означилац, свих стилских имиџа који учествују у значењу, захваћен је идеолошким наносима и, уместо да потпомаже испољавање, он блокира различите нивое изра-

жајног облика стила. Стил (Хајмс) надилази садржину самих акција. Претпоставља вишак значења, смисла.

Најразличитији представници поткултура, по мишљењу Инес Прице, јесу „семантички гладнатори“: примају на себе све вишкове и отпатке значења. Тако маса смисла, посредством поткултура, проналази своје означеоце: монографији недостаје категорија *структура осећања* (Рејмонд Вилијамс и цела Бирмингемска школа) како биде о покренутих питања у студији пронашао и каналисао путању могућних разрешења. Кључне категорије, осим машине жеље, снава су и сложене и деструктивне емоције као што су стид и кривица. Питање је колико су припадници поткултура моћни да их разреше без сарадње са глобалним токовима друштва. Очигледно, одгонетка није могућна на нивоу поткултурног фрагмента. Неопходно је нагавестити читав денотацијски спектар. Панкери са својом развијеном иконографијом побуне; шминкери „лепе маске“, „лепо смрде“ по одређењу оних других; хиџици — деца цвећа; нормални — не стил; цибери — англи-стил; домаћост као супстанца, енергија и процес који треба не само омеђити већ му дати дубинску дијагнозу и одговорно одмерити удео на нивоу исказа, симболичких и оних других. Свест о неоригиналности или не-свест о оригиналности је централна дилема која тражи своју истраживачку потврду и аналитички слух. То што је Инес Прица нагавестила — растварање барокног мита о оригиналности наше културе, сведочи о дубљој заснованости њеног увида у проблематику истраживања. Удео поткултурних израза као комуникацијских феномена, тек развијајући целину симбола, додирује феномен културе као масовне комуникације.

Место и вредност поткултуре унутар таквог система је зависна и сведена на небитан феномен који пропитује постојеће. Ауторка анализира феномен у чврстом теоријском оквиру; интелектуално подстицајна, уважава значајне ауторе, суптилно одабира и креативно примењује постојеће методе. Чињеница да је занемарила категорију манипулације, а уважаила комерцијализам као битан аспект ове комуникације, већ упућује на нове акценте конзумеризма и егзибиционизма, на шта се поткултуре углавном свде.

Пред нама је културолошки и антрополошки релевантна анализа. Инес Прица је показала не само како изгледа фрагментарни живот „духу-тар стила“ панка и шминке у Београду већ је наговестила и неминовни процес растварања (она употребљава израз „ломе“) старих сфера културних конвенција и показала како се „стварају“ нови забрањени или фасцинирајући, спектакуларни идентитети.

Ратка Марић

Драгана Антонијевић, *Значење српских бајки*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 33, Београд 1991, стр. 203.

У свом сјајном научном опусу Драгана Антонијевић нас на посве оригиналан методолошки начин уводи у свет бајковитих сижеа, из чијег језгра (*in nise*) извлачи на површину један ужи тематски круг у брачним и породичним односима. Анализу чини на траги преузетој из објављених збирки Вука Караџића и Веселина Чајкановића. На делу је применила структурално-семиотичке теорије. Ту су Проп, Леви-Строс, Мелетински и други. Први се бави синтактичко-наративним планом бајке, у жељи да проникне у његову логичну структуру. Други поставља основе структурално-семантичкој анализи сижеа бајке, и закључује: „бајке су митови у минијатури“, трећи долази до закључка да је у проучавању приповедног фолклора неопходно повезати две супротности, синтагматску и парадигматску, наративну и семичку анализу, другим речима, потребно је обухватити и догађај и структуру, приповедање и идеолошку основу. Са ових теоријских полазишта, Драгана Антонијевић заснива и разрешава постављен проблем у српским народним бајкама. Међутим, она иде даље у покушају да повеже два различита, мада међусобно испреплетена нивоа, наративни и тематски, примењујући *семиолошки квадрат*, као елементарни структурални модел. На тај начин, интерпретативном или значењском формом тумачења, она нам открива сазнајни и вредносни садржај порука у бајкама.

Само на први поглед апстрактан; овај модел убрзо постаје јаснији и егзактнији у својој аналитичкој применљивости, коме аутор придружује

и прецизне графичке схеме. Илустрације ради, поменимо пример познате бајке *Пепелуга*. Управо је невероватно шта нам је све Драгана Антонијевић открила у тој бајци, захваљујући структурално-семиолошким кодовима, помоћу којих је иза фантастичног света ове свима нама добро познате бајке, показала да се налазе дубока реална значења, као што су: Едипов комплекс, кршење локалне ендогамије, правила о сексуалним понашањима, с намером да се одржи габу инцест и сл. Даља анализа ове бајке припада религијском коду који укључује опозицију, свето: профано, јама: огњиште, проб: црква итд. Ови термини означавају света места, просторе који су по народном веровању у вези са душама предака и покојника, а и према хришћанској традицији, она су трајно обележена светошћу (гроб, црква).

Корелат Пепелуге која у основи третира проблем инцеста и начича на који се он може превазићи, показују и бајка *Цар хтио кћер да узме*, и тако, на примерима сваке од изабраних бајки, аутор суверено отвара врата новим закључцима.

Наравно, структурално-семиолошка вокација однела је превагу над утиском о естетској књижевности и уметничкој страни нарације у бајци, на којој иначе инсистира Макс Лити.

Необично комбиноване асиметричне и аритметичне бинарне комбинације структуралних модела изводе на чистину успостављање „глобалних значења“ и њихових конструктивних слојева. Међутим, природу, боју и лепоту фантастичности у бајкама нису у стању да дочарају управо због снажне разуђености и расцепканости овог метода, то обичан читалац пред овим и оваквим врстама студија остаје хендикепиран. Зашто? Због тога што су бајка и слјични фантастични фолклорни садржаји својеврсни еликсир који човеку даје дивљења достојну неумишљивост. У тој чињеници се крије права истина, у исти мах најближа и најдаља, никад довршена животно прича.

Наравно, ова опаска носи само психолошку нијансу више у књишком значењу. Она никако не нарушава научни проседе и необориве закључке до којих је вистрено Драгана Антонијевић дошла, користећи се савременим етнолошким методама и знањима стеченим на студијама митологије и антропологије у Паризу.

Драгослав Антонијевић

Миленко С. Филиповић, *Човек међу људима*, Избор чланака и студија, предговор и биографија М. С. Филиповића, Бурџица Петровић, Издање: Српска књижевна задруга, коло LXXXIV, књига 553, Београд 1991, страна 484.

Књига је својеврстан зборник, избор чланака и студија из заиста великог дела једног од најзначајнијих, истовремено свестраних и свакако најплоднијих српских и југословенских истраживача живота и културе српског народа и других јужнословенских народа и националних мањина.

Пре него што пређемо на садржај књиге, потребно је рећи неколико речи о аутору. О његовом животу и делу писало је више аутора, а објављена је неколико пута и библиографија његових радова, од којих је једну приредио и сам М. С. Филиповић. Детаљније о аутору може се сазнати из предговора у књизи и биографије на крају књиге.

Миленко С. Филиповић је био човек невероватне енергије, ширине интересовања, жеље да што је могућно више у својим изучавањима обухвати питања из живота, обичаја и културе народа на јужнословенским просторима. Увек је био спреман да подстакне расправу о етнологским проблемима, да упути млађе сараднике и студенте на правац истраживања појединих тема, да им предложи шта и како треба да раде. Најважније му је било непосредно испитивање на терену, у народу, што му је био и главни методолошки поступат, а затим квантитативна и квалитативна анализа испитиване појаве, проблема. Теме које је истраживао, сагледавао је у целини друштвено-културних услова датог друштвеног успројства и важећег економског система (односа). Наравно, водећи увек рачуна о етничком саставу становништва. У његовим радовима је очигледно уважавање и сагледавање динамике промена, у ствари процеса настајања, трансформације и нестајања одређених појава у условима општег друштвеног окружења и вредносног система. Испитивао је и прикупљао највише грађе у Босни и Херцеговини, Македонији и Србији, а нешто мање у Црној Гори, Словенији и Хрватској, што се види из дела објављених у овој књизи, али то истовремено не значи да су му из других области радови или разматрања проблема мање значај-

ни. Довољно је подсетити се врло важне студије *Српска насеља у Белој Крајини*. У предговору, Б. Петровић каже: „Скоро да није било теме из етнологије фолклора, антропологије, географије о којој није написао студије, научне прилоге или само белешке, указујући тако на потребу да се неки проблем или занимљива појава у народном животу подробније испитају“. Нешто даље пише да је увидом у целокупни четрдесетогодишњи научни рад овог нашег плодног истраживача јасно да су га посебно интересовале појаве, проблеми и теме које су до тада биле мало проучаване или уопште нису биле проучаване. Проучавао је или скренуо пажњу и на неке теме за које би се могло рећи да су маргиналне. Поред осталог, „имао је развијену интуицију да осети важност случајно нађеног податка и да онда настави да трага за том појавом, уочавајући током испитивања да је на трагу не само случајног него истинског реликта некадашњих установа, обреда“.

Избор чланака и студија у књизи односи се на већи део изучавања установа, организација, обичаја, обреда и односа уопште у друштвеним заједницама односно њиховим сегментима, као и на улогу и положај појединца у друштву. У ствари, обухваћени су радови у којима разматра корелацију човек — друштво, и обратно. Одабрани чланци и расправе објављени су претходно у различитим издањима у послератном раздобљу, уједно најплоднијим годинама стваралачког рада академика М. С. Филиповића (1902—1969).

Књигу чине 22 чланка и студије, сврстани у три тематске групе; I. Социјална организација, II. Друштвене и обичајно правне организације и III. Сродство и брак.

Прву тематску групу чине четири краћа синтетичка чланка пренесена из Енциклопедије Југославије (Загреб 1971) — *Кућна задруга*, *Род*, *Братство и Плем*, и две обимније расправе. Кућну задругу је одредио као „особиту установу заједничког живота, ширу од биолошке породице“. А у економском погледу у њој „свим средствима производње располаже се заједнички, располаже „кућа“. Најбитнија особина задруге је заједничка производња на начелу поделе рада“. Род, братство и племе важни су традиционални облици социјалне организације чија се суш-

тина рефлектује и у савременим друштвеним односима и менталитету наших народа. *Несродничка и предвојена задруга* наслов је студије која разрађује два посебна вида породичне организације. Први — задруга се састоји „од различитих породица које нису међу собом у крвном сродству“ и други — предвојена задруга или раздвојица, чији делови или поједини чланови живе раздвојено, често и доста удаљени, али имају свест о заједништву, целини и имају једног старешину. У томе види и моћ прилагођавања задруге уопште и способност да се одреди и организује у датим условима окружења и времену. Друга расправа је *Жене као народни главари код неких балканских народа*. Ту наглашава, поред осталог, да ће ово истраживање допринети „бољем познавању положаја жене у балканском сеоском друштву“, у коме је иначе право управљања припадало мушкарцима, као уосталом и у многим другим друштвима у свету.

У другом делу књиге насловљеном Друштвене и обичајно правне организације налазе се расправе и студије: *Пријатељство на основи размене добара и услуга* између породица (домаћинства) у приморским крајевима и потпланинском залеђу, које су често различите националности и вероисповести. Следеће је *Званица или узов, установа узајамног гошћења* у којој, уз описе, класификацију и анализу ове широко распрострањене појаве утврђује и као важан принцип узајамности односа између социјалних група, од породице, рода и братства до села. *Еугеназија код Јужних Словена* показује спремност М. С. Филиповића да се прихвати изучавања, са етнолошког становништва, и тако деликатних питања која су до тада претежно разматрана са филозофског аспекта и да изложи прагматичне основе и разлоге за такве поступке. Краћа расправа *Протођер* односи се на очувани назив за извесну „врсту слуге или гласника (журира) сеоског старешине“ у јужном делу Србије и Македонији. Назив је грчког порекла, а значење му је било знатно друкчије, означавао је старешину села, најугледнијег (старца) сеоског домаћина. Следи затим чланак *Ексоприк, мирашчија или приорац кроз векове*, у коме обрађује установу поседовања земље на територији другог села и обичајно-правне одредбе према таквом власништву. *Аграрно-*

правни односи звани параспор или парасгур још једна је у низу расправа о мало познатој установи из области друштвених и обичајноправних односа наших народа. Овај аграрно-правни назив долази из византијско-грчког, чије старије значење није расветљено. У нашим земљама се одржао тамо где је било јачег грчког утицаја, а његово се значење током времена мењало и односило се — од обавезе обрађивања земље господара до права или награде појединцима — на обраду и убирање плодова са одређених површина, а понекад се тим називом именовала чак милосрдна моба. Чланком *Родовске грезде, колибе или собранишце* скренуто је пажњу на посебну врсту зграда код цркава и манастира. Често су то биле само настрешинице са столом и клупама, које су служиле као грезде за гошћење, али и заштити од кише или сунца оних који о већим празницима долазе цркви. Те зграде увек припадају већим породицама или родовима. Најзад, у овој групи је и прилог *Лиџа (бојкот)*, у коме расправља о једном виду кажњавања у прошлости код Срба и Хрвата, оних који су се опрешили о обичаје и интересе племена или сеоске заједнице.

Трећу групу чланака и расправа, под насловом Сродство и брак чине: *Авункулат, Левират и сорорат код Срба, Хрвата и Арбанаса, Брачни помоћник код Срба и Хрвата, Брак између првих рођака (bini'-att) код српскохрватских муслимана, Склапање и развод хришћанских бракова пред кадијама и турско доба, Симболична адопција, Сродство по млеку код Јужних Словена и Велике бабине*. У свим набројаним радовима доноси више нових података, које систематизује заједно са одраније познатом грађом. Неке од поменутих појава анализира детаљније и као скоро увек доноси одређене закључке, али често оставља и довољно простора за нове анализе или наглашава да се закључци могу изменити и допуњити ако се дође до нових, проширених sazнања.

Надамо се да је из приказа јасно да је реч о књизи једног истакнутог научника, етнолога који се није задржао само на констатацији појава и проблема већ је настојао да што је могућно више расветли проблеме и да одређена тумачења.

Никола Пантелић

Albert B. Lord, *Pevač priča* (1. Teorija; 2. Primena), Idea, Beograd 1990, (1) 278 стр. + (2) 282 стр.

Књига Алберта Б. Лорда *The Singer of Tales* објављена је 1960. на Харварду, као проширено издање његове докторске дисертације из 1949. године, која је већ тада представљала преломни тренутак не само у изучавању Хомеровског питања и класичних спевава светске књижевности него и у приступу усменом стварању. Више пута прештампавана, преводена широм света, Лордова књига *The Singer of Tales* појавила се и на нашем језику у новој серији Библиотеке XX век, под уредништвом Ивана Чоловића а у преводу са енглеског оригинала Слободанке Глишић.

Ова значајна студија исто толико значајног аутора професора Харвардског универзитета, слависте, фолклористе и класичног филолога Алберта Бејтса Лорда постала је полазиште за све оне научнике који су о проблему „усмености“ писали на више од стотину језика и објавили преко 1800 расправа, студија и књига. Како је Лордова књига, потпуно заснована на нашој епској грађи, заузела место и основног извора за фолклористику у свету, она је изазвала и нови талас интересовања не само за усмену књижевност нашег поднебља него и за учење српскохрватског језика, равно оном које је у XIX веку покренуо Вук Стеф. Караџић.

Првобитна идеја Милмана Перрија (Milman Parry), професора и учитеља Алберта Лорда, са којим је он као млад асистент започео своја истраживања (и наставио их са својим асистентима као зрео научник) — да се усменост порекла Хомерових спевава може доказати њиховим поређењем са живом епском поезијом, прерасла је данас у општеприхваћену „теорију формула“ или усмено-формулну теорију. Алберт Лорд ју је, после ране смрти свога учитеља, емпиријски доказао и теоријски образложи упорним и дуготрајним истраживањем процеса импровизације дугих муслиманских песама на нашем терену, поистовећивањем улоге усменог, професионалног певача са улогом самога Хомера. Суштину изучавања епске песме Лорд је преместио са разматрања текста на целовит друштвено-културни контекст. Подаци о певачу добијају средишно

место у окружењу у коме певач „учи“, преузима песнички језик од другог певача, сам импровизује, преноси своје умеће на друге певаче итд.

Захваљујући таквој концепцији, која је пружала могућност за опште теоријске закључке који су се могли односити на целокупно усмено песništvo, Лорд је покренуо читаву компаративну школу „усменокњижевне антропологије“. Теоријски закључци претходних генерација које су се бавиле генезом Хомерових спевава, Беовулфа, Сиде, Песме о Роланду, Нибелунга и др. — проверавани су на живој лабораторији усменог стварања српскохрватске епске традиције, и то на линији комуникационог процеса, односа усменог и писаног, међуодноса мита и историје, међузависности цивилизације и поезије.

Роман Јакобсон је приступ Алберта Лорда српскохрватским јуначким песмама утврдио са модерним приступом лингвистици у коме је „најделовитнији начин да се у потпуности схвате лингвистичка збивања прошлости, непосредно проучавање лингвистичких процеса којима смо очевици ми сами“. Лорд је заиста био очевидац „спевавања“ песама, певачев слушалац и записивач. Откривао је традиционалне обрасце које је певач користио и прилагођавао у току процеса импровизације песме а који се данас могу наћи у писаном облику у старој средњовековној поезији, у староенглеској епизи, у спеву о Дигенису Акрити, и, што је за Лорда и био најважније, у Хомеровим стиховима. Лорд је показао како се „граматика поезије усмене епике мора заснивати на формули“, указујући на постојање равнотеже између постојаности и промена у обликовању епике. Увођењем концепта о динамичким елементима и флексибилним моделима разјаснио је појам теме и многообразности песама и умногоме променио ранија схватања „текста“.

Књига Алберта Лорда у преводу на наш језик објављено је у два тома: у првом је садржана теорија а у другом примена теорије, следствено самој подели аутора у оригиналном једнотомном издању. У првом тому прате се певачи у току учења певачког заната и извођења песме, откривају се устаљене, али продуктивне формуле усменог песничког језика и целокупни начин из-

грабивања епског композиционог система, дефинише се усмена поезија као категорија и одређује њен положај према писмености, као и место и улога самог записа у односу на живу традицију.

Лорд допуњује, проширује и разрађује дефиницију формуле Милмана Перија као „групе речи која се редовно употребљава под истим метричким условима да би изразила дату основну идеју“. За њега је формула основна творачка и правдивна јединица усмене поезије, а порекло формулне структуре мора се откривати у традицији усмено-поетског начина изражавања, у потреби певача да створи што већи број метричких образаца који ће му омогућити импровизацију. Формула је, по Лорду, продуктивни метричко-акустични, синтаксични модел за стварање нових стихова, и обухвата, на пример, глагол и име јунака у стиху који се може заменити неким другим глаголом или другим именом (уместо: Говорио/ Краљевићу Марко — Вино пије, од Орашца Тале), место догађања радње које се може заменити другим местом (У Прилепу — А на кули), време дешавања које се помера (Кад је зора крила помолила — Кад је сунце земљу опријало), итд. Иако формуле представљају заједнички фонд традиције, оне нису статичке (као што то подразумевају називи „епски клише“ или „стереотипне фразе“), већ их певач прилагођава себи и „своме начину“, како је то још давно запазио Вук Караџић.

Дефиницију „теме“ као утврђене групе идеја која се редовно користи у обликовању фабуле и која је нека врста окоснице за стварање песама, А. Лорд усклађује са дефиницијом формуле. Под темом Лорд подразумева, на пример, повратак јунака из ропства, опремање за мепдан, сазивање скупштине. Репертоар већ изграђеног певача, по Лорду, садржи више облика исте теме, све оне облик некад употребљене у одређеним песмама, али и потенцијалне облик који се прилагођавају тренутку извођења песме. Ако певач већ постојеће облике употреби механички, а не прилагоди их датој песни долази до нелогичности у развјетку радње, до такозваних „недоследности“. Тема се, према Лорду, састоји из више мањих тема које се држе на окупу захваљујући сили коју он назива *Tension of essence*, заправо скривеној, дубинској сили повезивања тема

у уобичајене целине. Ова појава је, у иначе веома успелом преводу, названа „*напоном битности*“, што заиста није најбољи термин и требало би га, ако дође до новог издања, заменити адекватнијим, као што је, на пример, „*напон језгра*“.

Алберт Лорд уводи у своју концепцију и појам песме као „повести (фабуле) о датом јунаку“, при чему је свако казивање повести засебна песма, тј. оригинал, а не варијанта.

У Лордовој расправи посебно место заузима разматрање става певача према забележеном тексту песме, као и утицај и улога објављеног текста у даљем усменом преношењу.

У другом делу књиге Алберта Лорда, наиме у другом тому превода, наводе се аргументи према којима је „састављач Хомерових спевава био усмени казивач“ а „сам Хомер усмени казивач на делу“, који је традиционалне приче о Ахилу и Одисеју приликом неког посебног извођења спевао као *Илијаду* и *Одисеју*. Доказе да су Хомерови спевови живели у усменој традицији много раније него што су записани, Алберт Лорд црпи из поменутих особина усмене технике, из опште формулности, уочене и потврђене на нашој народној епизи. Посебно поглавље Алберт Лорд посвећује примени „усмене теорије на средњовековну епiku. У *Додатку* даје опширне садржине песама које је у својој књизи разматрао и дели их према темама. Следе богате библиографске белешке, као и индекси.

Књига Алберта Лорда износи на видело и решава низ суштинских проблема битних и за нашу народну поезију: старину појединих правдивних јединица епске поезије, односе између историје, епике и митских парадигми, транспоноване историјских чињеница у епску причу.

За нас је посебно значајна чињеница да путеви бављења Алберта Лорда славистиком, класичном филологијом, балканологијом, антропологијом, хомерологијом, компаративним студијама усмене традиције воде на наше тле, а да је његовим радовима наш фолклор, разматран у процесу импровизације, поново постао инспирација светским теоретичарима усмене књижевности.

Тим више је превод ове књиге на наш језик вреднији подухват.

Нада Милошевић-Борђевић

Дениз Пом, *Морфологија афричке бајке*. Трећи програм Радио-Сарајева, 68/, 69 1990 (сепарат), 185, страна, прев. Владимир Осипов.

Морфологија афричке бајке састоји се од десет посебних огледа, чију заједничку нит, по речима саме ауторке, представља настојање да се, с једне стране установи оно што је заједничко у различитим верзијама једне бајке на коју се може наћи не само у афричкој, него и у европској или блискоисточној фолклорној традицији, док се, с друге стране, покушава утврдити у чему је јединственост и специфичност сваке од њих. Основу анализе чине бајке западноафричке провинције (народи и етничке групе Ашанти, Бамбара, Бауле, Бете, Дан, Догон, Фон, Фулбе, Хауса и др.), али се компарације врло често проширују и на остале делове Африке, Европе и Блиског истока.

Теоријско-методолошки, Дениз Пом је заступник структуралног приступа, са изузетно добром утемељеношћу свих анализа у етнографском социо-религијском контексту (већина овде презентованих радова настала је у периоду између 1961. и 1972. године, дакле у време најснажнијег утицаја структурализма, али, такође, и у време када је Дениз Пом иза себе већ имала значајне године теренског рада у Западној Африци.

Оглед по коме је цела збирка добила назив, имао је за циљ да установи основне структуралне моделе афричке бајке. Не претендујући да је то коначан списак, ауторка нуди следећу класификацију: 1) *узлазни тип*, у коме прича напредује од почетне ситуације недостатка, кроз узастопна побољшања, ка коначној елиминацији недостатка; 2) *силазни тип*, где првобитно стабилна ситуација бива нарушена неким догађајем, а радња се даље развија до казне која на крају приче стиже главног актера; 3) *циклични тип*, који представља трећу једносавну форму, карактеристичан је по повратку на почетно, добро или лоше стање; 4) *спирални тип*, који настаје кад се настави кретање цикличног тока бајке; 5) *тип огледала*, у коме се сукцесивно појављују обрнути поступци анти-јунака; 6) *тип пешчаног сата*, где постоји истовремено супротно понашање двојице актера, тако да се сваки од њих на крају нађе у ситуацији која је обрнута почетној.

Наредно поглавље, *Усмена књижевност и друштвена понашања у Црној Африци*, посвећено је детаљнијој анализи односа између бајке и социјалног контекста. Анализирајући, поред осталог, различите верзије бајке у којој се кроз причу о човеку који је знао животињски језик третирају проблеми брака и односа зета према тазбини, Дениз Пом указује да то чаробно својство плавног јунака у већини случајева врећа његову супругу или ташту, због чега он, на крају приче, трпи казну (димије); изузетак је једино верзија Ашантија, где се брак распада, али муж не бива кажњен. Главни узрок тој разлици, претпоставља ауторка, налази се у посебним условима брака код народа Ашанти, где је половина становништва организована у домаћинства по материнској линији, а само трећина удаћих жена живи код мужа. Сходно томе, мушкарац би, живећи код мајке или сестре, у нужди могао да води домаћинство и без супруге. Све друге верзије бајке, узете из друштава са другачијом породичном структуром, признају да је зет вичити дужник овоје тазбине и да ће јадно завршити ако се с тим не помири. Наравно, Дениз Пом је далеко од тврђе да у стварности не избијају конфликти те врсте, јер бајка, попут мита, само фиктивно решава нерешиве контрадикције друштва.

Изузетно је занимљиво и четврто поглавље књиге (*Једна афричка легенда о освајачу*), у коме се на примеру бајке *Пријатељ лава* обрађује тема преузимања власти и сукоба међу генерацијама. Тематски и структурално слична са античким митом о Едипу (предказање оцеубиства, одрастање јунака изван родитељског дома, оцеубиство, одговорност јунака за мајчину смрт), ова афричка бајка се од њега разликује по расплету, који се окончава срећном владавином главног актера. Иако је реч о сличним мотивима и личностима (у анализи су поменути и паралеле Пријатеља лава са Херкулом и Гилгамешом), право значење бајке може се открити само у контексту аутентичне културе и, с обзиром на услове у којима се она препричава: најчешћи њени слушаоци, објашњава се, јесу припадници „странке немирних“ — младићких братстава насталих после церемоније обрезивања — који су у реалности стварно супротстављени „конзервативној стран-

ци“ породичних старешина и племенских првака. „Који би сиже — пита се ауторка — више одговарао таквим слушаоцима него тај који се обрађује у овој бајци: сукоб генерација, из којег млади обавезно излази као победник“. Основна порука да млади треба да замене старе (чак и по цену оцеубиства), у ствари кристализује нејасна осећања припадника „странке немирних“, приказујући им у лику јунака њихову сопствену слику.

Осим поменутих, књига садржи још седам огледа посвећених различитим темама: *Афричка бајка 'Прерушени дјечак, или Јосип у Африци'* (гл. III); *Двије теме о пореклу смрти у западној Африци* (V); *Тема узастопних замјена у афричкој књижевности* (VI); *Испит 'Непознато име' у бајкама Црне Африке* (VII); *Мужјак који рађа' и личност лукавог дјетета* (VIII); *Бајка 'Дјеца код људождера' и личност Палчића у црној Африци* (IX); *Мајка-дјевојка, или миг о тикви и овну у јужно-сахарској Африци* (X).

Предраг Шарчевић

Бранко Булурдија, *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината (панонска кућа)*, Одељење за етнологију Филозофског факултета у Београду, Етноантрополошки проблеми, Монографије, књ. 14, Београд, 1990, 1—189.

Ова књига проф. др Бранка Булурдије обрађује архитектуру у околини Суботице. Прво поглавље обрађује *Предмет, циљ и метод истраживања*. У вези с предметом истраживања, аутор расправља о историјском оквиру и даје дефиниције кључних појмова предмета истраживања.

Циљ истраживања је многострук: сагледавање утицаја физичко-географских особина тла и уопште екологије на начин изградње; формирање критеријума за систематизацију архитектонских облика; приказ развоја трема панонске куће; приказ градитеља мајура, салаша и пољопривредних добара у суботичком крају; сагледавање уметности и архитектуре (формулација аутора) салаша и мајура, осветљавање узрока појаве слепих отвора код поменутих зграда; анализа социјалне структуре

становника салаша, мајура и пољопривредних комбината; сагледавање везе између социјалног статуса и архитектуре; испитивање утицаја другог светског рата и социјалне револуције; сагледавање процеса наглог рушења салаша и мајура после другог светског рата.

Метод истраживања, сходно различитим предметима истраживања, врло је различит. Садржи дијалектички, семиолошки и функционални поступак. Ти су принципи у раду јасно елаборирани.

Друго поглавље *Особености периода* даје зорну слику друштвених и економских прилика суботичке околине од Аустроугарске нагодбе, па све до данашњих дана (1867—1987). Аутор уочава најважнији моменат у погледу архитектуре и урбанизма суботичког региона — становање на два места, двојност салашког и градског начина живота. Осим анализе демографских података, посебна вредност овог дела књиге је приказ легионариве и њеног утицаја на грађење.

Треће поглавље *Неимари* даје приказ великог броја прабевинских предузимача, мајстора, архитеката и прабевинских инжењера, који су истраживали салаше и мајуре у суботичкој околини. Овај листинг је нарочито вредан, јер — како и аутор истиче — суботички историчари уметности обрађују само врхунске архитектуре попут Dezsőa Jakaba, Marcela Komora, Ferenc Raichla, а заобилазе велику масу стваралача, који су са становишта историје уметности били мање значајнији, али волуменом изведеног посла ипак дају значајан печат граду и околини. Осим имена градитеља, наведени су и њихови изведени објекти.

Четврто поглавље *Критериј систематизације архитектонских облика* садржи преглед типизацијских модела код различитих аутора, од Ј. Рудић Вранић, па све до данашњих истраживача панонске куће, на пример, Анте Рудинског.

Пето поглавље *Типологија и уметност* обрађује типологију облика истраживаних објеката с неким уметничким значајкама. Говорећи о типологији, аутор спомиње седам типова по основи (основа у облику правоугаоника, слова L, квадрат, слова U и T, у облику крста, неправилног облика) и код сваког типа наводи припадајуће објекте са веома исцрпним и занимљивим описом. Опис

укључује, осим основе, и употребе материјале, као и функцију појединих делова објеката, као и инсталације у новијим зградама.

У *Закључку* налазимо сажети приказ целе књиге. После *Закључка* следи *Епизод*, где аутор износи своја запажања, као и дискусију других у вези с панонском кућом.

Свака акција у простору претпоставља добро познавање функционисања комплексности околине. Околина је не само функционални оквир људског делања већ истовремено сведочи и о традицији, преноси индивидуално и колективно памћење. Због тога је свака информација која се односи на изграђену околину драгоценна, без обзира на карактер информације, на методологију њеног сакупљања и обрађивања.

Књига: *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината* даје двоструки допринос: садржи велики фонд конкретних информација везаних за суботичку изграђену околину, и скицира методологију, која може да послужи као полазиште за даљња истраживања ове проблематике. Она је оригиналан допринос научној мисли. Представља занимљиво штиво, како јужој стручној читалачкој публици тако, и уз адекватну богатiju графичку опрему једног будућег издања, и ширем кругу љубитеља књиге. Ова књига може допринети томе да се архитектура суботичке околине изведе из анонимности, адекватно вреднује, адаптира за данашње потребе, односно конзервира, ради постизања обликовног континуитета, као што се то чини у развијеним европским земљама.

Рудолф Клаин

Миле Недељковић, *Срби граничари*, Преглед насеља у републици Хрватској у којима српски народ чини већину на основу пописа становништва од 15. марта 1948. године, Београд 1991. година.

Недавно је изашла из штампе репрезентативна публикација под насловом *Срби граничари*, чији је аутор Миле Недељковић. Ова луксузно опремљена књига, нешто већег формата него што је уобичајено, садржи 22. странице текста.

Предговор је написао Радован Самаршић, који је са становишта врсног познаваоца историјске прошлости српског народа указао на тематику којом се аутор бави, давши и оцену постигнутих резултата.

Осим увода, који се може сматрати својеврсним „подсетником“ чињеница о којима ће бити речи у књизи, М. Недељковић своја казивања о Србима са подручја Хрватске започиње њиховим најстаријим поменима на тим просторима, у IX веку, документујући своје речи примерима из топономастике. У тексту следи лапидарни приказ организовања Војне границе као бедема против инвазије Османлија у XVI веку подизањем утврђеног града Карловца, као и допринос српског становништва њеном функционисању све до последњих деценија XIX века. У том контексту аутор наводи и чињенице о тежњама Срба за очувањем своје националне и верске свести, супротстављајући се унијаћењу, чему су били подвргнути нарочито у XVIII веку.

У одељку под насловом *Геноцид* М. Недељковић износи податке о таквим појавама над Србима у току другог светског рата, да би се затим осврнуо на време после завршетка рата, 1945. године, када је српски живаљ из Хрватске колонизиран у Војводини. Последњи део књиге, у коме се поред осталог, анализирају демографски подаци из пописа становништва Југославије 1948. и 1981. године, могао би се узети и као закључни. У њему се изнесе основни фактори који су, по аутору, довели до садашње етничке слике Срба у Хрватској.

Књига је пропраћена картографским представама у колору и у црно-белој техници, илустрацијама и статистичким приказима.

Аутору књиге, настале у актуелном тренутку друштвене стварности, могло би се приметити што на малом простору, односно сувише сажето, износи сложену, обимну, а значајну материју. Самим тим, остали су по страни не само опширнија библиографија већ и прилично богати фонд савремених извора из домаћих и страних архива, који очекују своје истраживаче.

Ако овај текст схватимо првенствено као прилог етнополитичкој историји Срба у дијаспори, као и настојање и потребу за обавештавањем ширег читалаштва о њима, а

он то умногоме и јесте, било би занимљиво систематски, компаративно проучити и социокултурне додире на просторима захваћеним вишевековним трајањем Војне границе, утолико пре што и сам аутор дотиче такве процесе.

Истраживања те врсте добијају још једну димензију ако се посматрају у граничарским регионима као лимитрофним областима, на којима се увек, како је то запазио још Ј. Цвијић, „сусрећу народи и етничке групе разне животне снаге и етнографске свежине“. Подсећамо да је посредством Војне границе, захваљујући њеном геополитичком положају, долазило како до супротстављања двеју империја Османлијске и Аустро-Угарске, тако и до прожимања и мешања оријентално-балканских и средњоевропских културних елемената међу становништвом са обеју страна Границе, а и у самој Граници, што је оставило трага у рецентном материјалу и после гашења граничарске институције.

На тај начин би ова истраживања, сматрамо, пружила одговоре на многа питања етничке и етнолошке природе у домаћој науци, а верујемо да би допринела теорији културних контаката уопште.

Д. Николић

Радомир Д. Ракић, *Терминологија сродства у Срба*, Етноантрополошки проблеми, Монографије, књига № 13, Београд 1991, страна 118.

Дело *Терминологија сродства у Срба* написано је још 1969. године, и заиста је штета што је ова невелика али својеврсна монографија сродничке терминологије у Срба, а односи се добрим делом и на друге јужнословенске народе, нарочито на оне српског и хрватског говорног подручја, тек сада доступна широј и научној јавности. Тим више што има методолошка и теоријска одређења проблема. Вероватно да би у протеклом раздобљу, анализа и критичко преиспитивање ауторових поставки, закључака и размишљања од стране других истраживача допринело бољој и свестранијој проучености наше терминологије сродства.

Формална структура и садржај дела је, као и већина наменски пи-

саних радова ове врсте, подељена на неколико уобичајених поглавља — делова. После кратког предговора следи *Увод*, у коме аутор објашњава и одређује предмет рада. Поред осталог, каже: „Као општа и, могло би се рећи природна друштвена појава, сродство је интегрални, елементарни део социјалне организације свих људских група, свих времена са истим основним устројством, иако различитих саставних љужих категорија“. Уз даља објашњења и одређења да сроднички систем и сроднички називи зависе од производних односа, облика брака и породице, односно од степена културног развика датог друштва итд. свакако је прихватљиво као опште дефинисање феномена. У одељку *Литература и извори* осврнуо се на значајнију литературу и изложио анализу основних идеја, до времена кад је писан рад, о сродничким називима уопште, као и малобројних дела која се односе на српски народ. *Концепција и задаци проучавања терминологије сродства у Срба* одељак је у коме аутор објашњава зашто се определио за комплексно етнолошко-антрополошко и лингвистичко разматрање проблема, уз примену општег дијалектичког приступа и методама историјско-дијакроничком, социолошком и функционално-синхроничком. Мишљења је да му је такав приступ омогућио да дође до синтезе и жељених резултат истраживаних проблема и да ће на тај начин одговорити на постављена питања. *Основне црте структуре сродства у Срба* у ствари је историјски осврт на предмет проучавања, исходиште и условљеност структуре сродства друштвеним и уже породичним и родовским системом. То је умногоме допринело изванредном очувању сродничких назива и односа у нашем друштву. Овде разрађује и две основне категорије сродственичке терминологије: „право сродство“ и „вештачке сродничке везе“. Критеријуме класификације изложио је у одељку *Општа класификација термина и нотација*. Овде је дао и основне знакове универзалне нотације према полу и генерацијама, као и примере дијаграма и симболе. *Проблеми поријекла и развоја терминологије сродства у Срба* одељак је у коме је аутор указао на настајање и нестајање, развој, трајање и чување термина, примање назива из других језика и култура, настајање географских и ди-

јалекатских разлика, па на огледање структуре сродства, брака и породице у систему терминологије. Најзад, окренута је пажња на перспективу трајања, трансформације, упрошћавања и делимичног па и потпуног нестајања неких делова сродничке терминологије. *Закључак* је резиме разматрања и резултата истраживања. Више од половине књиге су прилози: Табеларни преглед извора, Речник терминологије сродства (стр. 57—85), Комбинације нултог, I и II степена сродничких односа, Преглед најкарактеристичнијих терминолошких разлика и Библиографија радова о сродству на српском језику.

Упркос чињеници да је дело написано пре више од две деценије, ништа није изгубило од своје актуелности, прво зато што представља синтетичко разматрање проблема и питања којима се у српској етнолошкој науци није ни до тада а ни касније посвећивала нарочита пажња. Друго *Терминологија сродства у Срба* садржи систематски речник и друге прилоге који, осим научног, имају и практични значај, а резултат су истраживачког рада аутора.

Изучавање сродничке терминологије открива, како и сам аутор наглашава, ступњеве развоја сродства од давних времена и умногоме олакшава, поред осталог, истраживање и реконструкцију процеса развоја сродничких и разумевање великог дела друштвених (брак, породица, задруга, братство, род, племе) односа. Исто тако, сродство као део друштвеног система, његовог унутрашњег кретања и односа са другим друштвима и културама представља значајан сегмент културног наслеђа. Сродничка терминологија значајна је и као лингвистичка и дијалекатска ризница јер припада општим друштвеним категоријама и један је од темељних стубова институција датог друштва и његове структуре.

Терминологија сродства у Срба Радомира Ракића представља значајну расправу у којој су постављена или покренута важна питања. Зато ће ово дело бити незаобилазно у даљим проучавањима сродства, сродничке терминологије и друштвених односа, посебно традиционалног друштва и културе.

Никола Пантелић

ETHNOLOGIA SLAVICA

Univerzita Komenského v Bratislave, Tomus XXI, 1990, страна 272 и 16 страна посебног прилога Индекс за свеске I—XX (1969—1988) и Tomus XXII, 1991, страна 290.

Настављајући, упркос многим тешкоћама, добру традицију објављивања нових и значајнијих радова о етнолошким истраживањима и различитим информација о делатностима из словенских земаља, на главним светским језицима. Одељење за етнологију Универзитета Коменског у Братислави обрадовало нас је са две нове свеске (XXI и XXII) *Ethnologia slavica*. Без сваке сумње, посебне заслуге за успешно остваривање тог великог посла припадају упорном и неуморном уреднику професору Јану Подолаку. Он је и у најкритичнијим тренуцима за ову једину свесловенску етнолошку ревију проналазио путеве изласка из безнаба, сигурном руком водио послове уредништва и мудрошћу научника-истраживача одржавао и стално успостављао нове споне готово са свим словенским етнолошким центрима. Надамо се и желимо да и даље успева у својим настојањима, уз много мање тешкоћа и уз пуну сарадњу са колегама из других земаља као и до сада, на издавању ове јединствене ревије.

У XXI тому *Ethnologia slavica* објављени су радови: Прво подсећање поводом смрти Јозефа Бурште — истраживача, професора и организатора научних истраживања из Познања (Пољска), које је написао З. Јашијевић, ту је и Curriculum vitae и селективна библиографија Ј. Бурште коју је сачинила И. Кабат. У главном делу свеске објављено је неколико чланака и студија о дару и даровању, као и о неким другим проблемима. А. Забжицка-Кунаховић пише о културној функцији дара, К. Јакубова — о систему и функцији свадбених дарова, а М. Мај анализира улогу дара у неким обредима у вези са градњом нове куће. Ј. Крупкова расправља о функцијама интеграције у обичајима приликом рођења детета. Следи чланак Ј. Подолака о традиционалним називима оваца као делу пастирске културе у Карпатима. М. Беранова представила је косе и справе за кошење код Словена до почетка XV века. В. А. Мућаф изложио је као проблем ет-

нокултурних контаката и узајамних утицаја бугарско печалбарско повртарство у Европи и, на крају, ту је и чланака Ј. Х. Хошка о етничкој припадности насељеника украјинских Карпата. Дале следе два прилога у рубрици дискусија, а затим прилог о катедри словенске етнологије на универзитету у Кракову (1926 — 1986). Ту су још објављене неке информације о конференцијама и прикази нових књига.

Као и претходна, XXII свеска доноси у уводном делу чланак С. Кременшка у част осамдесетогодишњице професора др Вилка Новака (Љубљана), једног од сталних чланова уредништва ове словенске етнолошке публикације. Следи аутобиографски приказ рада В. Новака *Моје научно дело* и библиографија коју је саставила М. Рачич. У рубрици чланака објављени су: расправа К. Јакубикове о методолошком приступу проучавању свадбених обичаја. Следи студија В. Фролеца о просторним плановима сељачких кућа у балканско-карпатским просторима током XIX и почетком XX века. Установио је да су у том и ширем простору средње Европе прабени дводелни и троделни домови. М. Парикова обавештава нас о традиционалним начинима одвајања зрна жита из класа млађењем на етничком простору сусретања Словака и Мађара. Н. Колев је доста исцрпно изнео систематизацију судова и начин преношења воде у Бугарској. Посебну пажњу скренуо је на обрамце. А. Жебебекова — Р. Јажабек обавештавају о неискоришћеним иконографским изворима за изучавање народне ношње у Словачкој из прве половине XIX века. У прилогу чланку су и 23 илустрације наведених извора. Ту су још две краће расправе о даривању. Р. Миних пише о даровању уз свињокол (*коLINE*) кобасицама и месом заклане свиње као о елементу испољавања идентитета у словеначком сељачком друштву, а Б. Баковић, о остављању прилога — дарова у мртвачке сацџуке поред покојника. У рубрици дискусија објављена су три рада: О. Н. Трубачева — Етногенеза Словена и индоевропски проблем; М. Кучера — Етногенеза Словака (проблеми и изходшта) и К. Кучерове — О пореклу етничког и политичког имена Словака. Следе прилози из историјата етнологије Словена, биографске белешке и, на крају књиге, неколико

приказа и осврта на нове књиге и студије које су релевантне за тематику коју обрађује *Ethnologia slavica*.

Никола Пантелић

Народне песме из лесковачке области, сакупио Драгутин М. Борђевић, приредио Момчило Златановић, САНУ, Српски етнографски зборник ХCV, Српски народне умотворине, књ. 5, Београд 1990 — XV, 231 стр, 11 сл.

Лесковачка област је захвално подручје за истраживање нашег фолклора, нарочито у домену лирике. Зборник који је пред нама, у том контексту, озбиљно је и акрибично, и у научном смислу драгоцено завештање за будућност сакупљача Драгутина М. Борђевића. Песме објављене у овом зборнику сакупљене су од 1953. до 1978. године.

Књига се састоји из следећих делова: уводне речи приређивача зборника *О народној песми лесковачке области*, којима М. Златановић даје кратак пресек изучавања и преглед најрелевантнијих проучавалаца фолклора лесковачког краја, као и естетску оцену појединих песама збирке, затим дела предговора самог проте Борђевића *Из увода Драгутина М. Борђевића*, у коме сакупљач даје имена и основне биографске податке, као и репертоар песама и начин извођења најбољих певача, затим текста песама и прилога. Критичка апаратура у *Прилозима* обимна је, прегледна и корисна, почевши од библиографско-упоредних бележака, релистара (имена у песмама, географско-топографских назива, азбучног регистра првих стихова), детаљног прегледа територије и певача, топографске карте, као и речника мање познатих речи. Потпуности и свеобухватности критичког издања доприноси и резиме, списак песама, кратка библиографска белешка о сакупљачу и фотографије певача (има их 11), Осим текста песама у зборнику се налазе и нотни записи (нпр. на стр. 51) као илустрацију лесковачког мелоса и начина извођења песама.

Песме су у овом зборнику сврсане у десет врста, а то су: обредне и обичајне песме, песме о раду и уз

рад, љубавне песме, хорске песме, припевке, породичне песме, успаванке и друге дечје песме, баладе, епске песме, као и песме из народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Неке врсте се даље пренају на низ подврста. Тако круг *обредних и обичајних песама* чине: митолошке песме, басме, коледарске, божићне, лазаричке, краљичке, Ђурђевске, спасовске, славске, свадбене, кравајарске и стрижене песме, а *песме о раду и уз рад*: седењачке, жетелачке, виноградарске и овчарске песме.

За ову Борђевићеву поделу грађе можемо рећи да представља синхрони пресек у конкретном временском и просторном тренутку, и да, иако сврстане у различите групе, многе љубавне, лазаричке, сватовске, па и Ђурђевске песме чине неделивљу симбиозу једног истог осећања и процеса.

Најзаступљеније у зборнику су обредне, и то највише лазаричке песме, што је потпуно у складу са лесковачком фолклорном традицијом. И у књизи Миодрaга А. Васиљевића *Народне мелодије лесковачког краја*, која је изашла 1960. године, такође у издању Српске академије наука и уметности, преовлађују, на пример, руковети обредних песама. У том контексту можемо запазити континуитет проучавања фолклора лесковачког краја. Сакупљачки рад проте Драгутина М. Борђевића у складу је са основним током изучавања лесковачког фолклора које су обавили етнографи, етномузиколози и фолклористи у непрекинутом низу од безмало читавог столећа (значајнија истраживања Владимира К. Петровића почела су већ на размеђи векова).

У кругу обредних песама у Борђевићевом зборнику запажамо прегршт песама о св. Борђу (седам), седам басми, као и три митолошке песме, које својом архаичношћу и магијском функцијом речи доприносе комплексности зборника. Шест коледарских песама, кравајарске и стрижене песме поетски су транспонован обичај заступљен на целом југу Србије.

Осим обредних, и велики број љубавних песама у Борђевићевом зборнику показује непрекинут традицијски слој и континуитет проучавања лесковачког фолклора.

У естетском погледу, међу обредним песмама у овој књизи истичу се лазаричке песме. Иако је хришћанска црква потискивала обредне песме паганске садржине, лазаричке песме су се у лесковачком крају (као и уопште у нашем народу) најбоље очувале јер су древни обред слављења вегетативног божанства које симболизује буђење природе у пролеће, прилагодиле црквеном празнику, Лазаревој суботи, и тиме постале прихватљиве за цркву. Ипак, сâм обичај остао је у највећој мери дехристијанизован, са паганским обожавањем култа плодности. Лазаричке песме у овом зборнику (има их сто пет) кратке су, разигране и ведре, углавном у осмерцу и седмерцу (ређе у десетерцу или неком другом стиху). У већини случајева, на тематско-мотивском плану оне исказују жеље: домаћину, младом домаћину, невести, младићу, виновој лози, кафани, недарежљивом и др. Почети су им стереотипни, типа: „Ој убава мала момо!“ (песме бр. 29, 33, 35, 38, 39, 43 и др.) и „Ој лазаре, лазаре!“ (песме бр. 21, 24, 30, 37, 41 и др.). Припеви су такође двојаки: „Доз, доз“ (песме бр. 22, 32, 34, 38, 42, 46, 47 и др.) и „Лазаре, лазаре“ (песме бр. 36, 40, 48 и др.). У лазаричким песмама запажамо нежно деминутивно обраћање девојци или момку, са богатим емотивним набојем на тематском, као и метричку полетност, разбарушеност и ведрину на структурном плану. С обзиром на то да их у лесковачком крају певају деца, лазарице су најчешће поетски транспонована игра речи, нонсенс, наивна дечја визија, пуна безазлености и чистоте. Колоплет асонанси, алитерација, леонинске риме, стилског и лексичког богатства понекад ствара заиста бриљантне лирске минијатуре, праве мале лирске иконе. Таква је песма бр. 39, а лепотом се издваја и песма бр. 64, са мотивом расцветане младости која обоготворује човека и очовечује природу, где, магијским обредом, друм, оплобен нежним додиром девојачке руке, процвета љубављу и младошћу:

39.

„Ој, убаве мале моме!
Голубенце воду пије
Насред реке, на растоке.
Упази га мала мома,

64.

„Ој, убаве мале моме!
 На друм Рада цвеће сади
 Бело га је посадила,
 Шарено се расцветало.
 Трча дома, каза мајке:
 — Мори мајке, мила мајке,
 Како нешто воду пије:
 Жуге чизме до колена,
 Злагна крилица до рамена.
 — Не, тој неје голубенце,
 До тој ми је младо момче!
 Ој, убаве мале моме!“
 Студ идев три бећара
 Откинуше, мирисаше
 Па турише у џепови.
 Ој, убаве мале моме!“

У лазаричким песмама заступљени су и елементи љубавне лирике, на пример, у стереотипном опису девојачке лепоте (бр. 47), у мотиву старог и младог војна (бр. 57), у непосредном исказивању осећања:

47.

„... Уста су ми кугиција, доз доз,
 Очи су ми црно гројзе, доз доз,
 Веће су ми пијавице, доз доз,
 Ој, убаве мале моме, доз доз.“

57.

„... Да знам да је младо момче
 Свилом би га наткавала,
 Да знам да је старо момче
 С пуздер би га наткавала,
 С лику би га поткирила.
 Ој, убаве младе моме!“

На хијерархијском врху аксиолошке лествице успостављене у овим песмама, као основна вредност налази се млад момак/девојка („Сас момче ћу век векујем“, бр. 80), док се све остало потискује у други план („Имање је немање/А јунак је за века!“, бр. 71).

Често лазаричке песме на тематско-сужејном плану, поред љубавних, имају и много других релевантних одредница којима се сврставају у шири круг породичних песама. Тако у песмама налазимо слике породичне слоге и љубави (бр. 98), мотиве писма војника кући, женидбе и друге сличне мотиве који се наменски интерполирају у овај круг обредних песама.

Међу лазаричким песмама издваја се и песма бр. 102, наивношћу и лепотом слике небеске пркве, саздане на флуидним темељима вере и догме: „Насред небо, међу м'гле“,

коју, аналогно земаљској цркви, или обичном сеоском дому, поспрема домаћица. Само што је овде све дигнуто на један виши, религиозни, светачки ниво. Христијанизовање обреда приметно је и у мотиву „трепетлике“ (у истој песми), која једна пркоси божијој заповести и због тога се кажњава клетвом:

„Све стануло, престануло,
 Третлика не станула,
 Проклела гу Божја мајка:
 — Еј, дабогда, третлике,
 Ни станула, престанула,
 Нити пород породила,
 Само такој треперила...“

Лепу слику заустављене и окамењене природе магијском моћи речи, у којој једино ромори и дрхти „трепетлика“, сама у читавој Васељени, налазимо и у божићним песмама (бр. 17), а и у дубљем традицијском слоју лесковачког фолклора (Миодраг А. Васиљевић, *Народне мелодије лесковачког краја*, бр. 10), што нам сведочи о специфичној симбиози обредног ритуала и црквених утицаја у процесу оплођавања традиције.

Велику старину лазаричких песама у Борбевићевом зборнику илуструју стихови из песме бр. 101 („Летеју ми, летеју/девет реда готуби“), као и песма бр. 117, доследно изведеном аналогном небо:земља, преношењем земаљских ствари и дешавања у астралне и митске оквири, као и остацима имитативне магије у далеким наследама народног сећања:

117.

„Ој, убаве мале моме!
 Зат'мнила т'мна могла
 И у могу ситне звезде,
 И пред звезде сјајан Месећ,
 И пред Месећ т'нка Јелка!
 Т'мна могла — козетинке
 Ситне звезде — јаретинке,
 Сјајан Месећ — млад козарко,
 Т'нка Јелка — сива кучка!
 Ој, убаве мале моме!“

Краљичке песме у овој збирци такође су продужетак једне богате традиције. Старим припевом „љело“ истичу се овде песме бр. 125 и 126 (иначе, по устаљеном припеву „ладо“, краљичке песме се у лесковачком крају називају још и ладарске песме). Обредни ритуал се и у овим песмама повлачи пред љубавним еле-

ментима и мотивима који, транспоновани у ткиво песама, разарају жанр и приближавају ове стихове љубавној лирици. Пример за то је песма бр. 132, која се, целокупношћу своје структуре, заснива на сјајном и градацијски израженом поређењу, што је устаљени поступак љубавне лирике. Битна карактеристика краљичких песама је и развијеност и функционалност дијалога, чиме се оне рудиментарно приближавају драмском начину извођења. Лепотом слике истиче се песма бр. 140, где се приказује метаморфоза момка у кладенац, да би се насладио девојачком лепотом кад девојке дођу на извор да беле платно. Присутни су у краљичким песмама ове збирке и митски наноси — на пример виле-самовиле у песми бр. 137. Кад је у питању метрика, карактеристичан стих краљичких песама је осмерац, преузет из лазарица, који је потиснуо стари краљички стих (шестерац). У том смислу дошло је до корените измене традиције јер, на пример, у Вуковој збирци лирских песама постоји само једна краљичка песма у осмерцу док сада, век и по касније, у лесковачкој традицији у краљичким песмама доминира управо осмерачки стих.

Бројношћу, у кругу обичајних и обредних песама издвајају се и свадбене песме, које су развијеније и свечаније од лазаричких и краљичких и углавном су дијалогског карактера. И у њима доминирају елементи љубавне лирике, исказани стереотипним традицијским мотивима (разговор девојке и коња, дихотомија млад:стар војно разговор са Булом, туга због растанка са родитељским домом. Због специфичног начина девојачке удаје у лесковачком крају (отмицом или продајом) у овим песмама често преовлађују тамни, туробни тонови (бр. 173, 174, 177 и др.). Песма бр. 178 садржи устаљену и лепу слику невестиног преношења сватова у „свиленим скутовима“ преко мора. Борђевићев зборник садржи и више ведрих, шаљивих песама уобичајених у току свадбеног церемонијала, али, ипак, густиним и сугестивношћу слике, добија се утисак да тамне, молске нијансе преовлађују. И ове песме су, иначе, задржале одређене обредне и магијске елементе (припеви: „Ој, ладо!“, „О, убава мала момо!“ итд).

Бурђевске песме у овом зборнику такође показују неке обредне реци-

диве (припев „љыло“ у песми бр. 151, као и обичај да девојка (Бурба) бацањем ките цвећа у skut мајци наговештава чежњу за удајом.

У групи песама о раду и уз рад издвајају се у естетском погледу жетелачке песме, које представљају специфичну симбозу љубавних, свадбених и жетелачких мотива. И у њима је присутан култ плодности (жито, као ритуал оплођавања семена у земљорадничком лесковачком крају). У њима се налази и читав низ ефектних слика (нпр. у песми бр. 216 — слика непомичног, заустављеног Сунца на небу), као и традиционалних мотива (мотив наджевања момка и девојке — бр. 220, агонални мотиви такмичења за лепу девојку — бр. 217, 218 и др).

Љубавне песме, старе „скоро колско и људски језик“, како каже Јатковић, веома су разноврсне у овом зборнику. Осим сеоских, које преовлађују, присутна је и тенденција њиховог приближавања градској лирици, на пример, у песми са мотивом којим је Бора Станковић овековечио своју *Коштану*:

273.

„Да знајеш, моме, да знајеш,
 „Ква је милос' за младос',
 „Ква је жалос' у старос'!...
 Бело би ти лице љубија,
 Црни би ти очи зобија,
 Равну би ти снагу лонија,
 Русе би ти косе мрсија!“

У групи породичних песама истиче се интернационални мотив родоскрвног греха брата и сестре у песмама бр. 367 и 368.

Баладе у Борђевићевом зборнику немају велику поетску вредност и најчешће су конгломерат разних, често несродних и неспојивих мотива (бр. 383), пуне су рудиментарне и наивне фантастике. Оне, пре свега, имају културно-историјски, значај, као наставак једне плодне усмене поетске традиције. У том кругу песама нарочито је развијена тема о невери жене, и то тип певања кроз пору, у песмама бр. 389 (која је варијанта *Бановић Страхиње*) и бр. 404 (коју је скупљач сврстао међу епске песме).

Епске песме у овој књизи такође немају велику вредност. Тематски се оне углавном везују за Марка Краљевића, као „најнационалнијег“ нашег епског јунака.

У епским песмама и баладама бројни су примери ретардације наше усмене традиције. У песми бр. 382 тако сусрећемо Марковог Шарца који „разуме свакакви језици“, а у песми бр. 381 nailазимо на следеће стихове:

„... Изведи ме на рамно
раскрсје,
Па ме сечи черек до черека,
Сваки черек засебе да врљаш.“

У том контексту Борђевићева збирка представља еклатантан пример доминације лирике, и бројношћу песама и њиховом естетском вредношћу, у лесковачкој фолклорној традицији. Међутим, иако руковети лирских песама и мотива преовлађују, ова књига нам показује и, карактеристичан на нашим просторима, епски импулс лирике, који оправдава тезу о примарној епској онтолошкој одредници нашег националног бића. То нам најбоље илуструје помен Марка Краљевића у савим неочекиваним и неадекватним функцијама: у славским песмама (бр. 160), у свадбеним песмама, где се, асоцијативношћу и формулативношћу усмене поетске граматике, везује уз стереотипну слику сокола, коме:

„... Жуте су му ноге до колена,
Златна су му крила ро
рамена...“ (бр. 163),

у баладама (бр. 382) и у епским песмама, где му је и место (бр. 394, 395, 397).

У целини посматран, Борђевићев зборник има велики значај за чување и оплемењивање културне ризнице усменог стваралаштва на нашим просторима, захватањем из дубина још увек неисцрпног лексичко-фразеолошког рудника језгровитог, изворног народног израза. Лексичка полифоничност и гнпшкост језика у неколиким репрезентативним песмама недвосмислени су нам путоказ у трагању за „зауим језиком“ наше народне поезије, који је еквивалентан потрази за нашим националним идентитетом.

У том контексту, зборник *Народне песме из лесковачке области* представља драгоцену, поштовања вредну књигу, која нам још једном потврђује да је народна поезија „непоколебљиво овде, са нама“, заувек.

Бошко Сувајчић

Пеба Ј. Марковић, *Београд и Европа* * 1918—1941, *европски утицаји на процес модернизације Београда*, Савремена администрација, д. д. Београд 1992, 235 стр.

Управо се из штампе појавила књига младог београдског истраживача Предрага (Пебе) Марковића, магистра историјских наука и сарадника Института за савремену историју, посвећена проучавању изузетно комплексне, занимљиве и провокативне теме, због чега је, као и због озбиљности и оригиналности ауторовог приступа, за кратко време изазвала велико интересовање стручне и шире читалачке јавности. П. Марковић се, на име, у оквиру пројекта Историја Југославије Института за савремену историју и израде своје магистарске тезе коју је, како сам аутор истиче, мудро водио ментор, академик Андриј Митровић, творац „својеврсне научне школе мишљења“, а која је одбрањена почетком 1991. године на Филозофском факултету у Београду, прихватио изузетно сложеног и пионирског задатка да истражи процесе модернизације Београда у периоду између два светска рата.

Већ сам избор теме, одређење за проучавање динамике процеса, као и покушај да се проблем сагледа у свом тоталитету, кроз утврђивање домета модернизације у различитим сферама, од привреде, технологије и комуникација, преко друштвене структуре, институција (породица, брак), и улога (положај жене), затим моде, игара, спорта, нових медија (радио, филм, стрип, телевизија), становања, исхране, здравља до науке, образовања и уметности и њихових међусобних односа, показује да П. Марковић истраживањима приступа интегрално, интердисциплинарно и са позиција „нове“ (структуралне, антрополошке) историје. То је онај приступ историји који је интересовања за значајне догађаје и личности обогатио истраживањима различитих аспеката свакодневног живота и културе обичних људи који, ма колико на први поглед изгледали тривијално, сагледано као симболички системи, откривају дубље, скривеније слојеве значења прошлости, или начине на које се „велика историја“ преламала кроз милионе појединачних судбина.

Тај дубински поглед изнутра, фокусиран на конкретно друштво у конкретном времену, дубоко комплексан оним другим системским, глобалним и квантитативним „спољашњим виђењима“, а који се од својих почетака формира под снажним утицајима антрополошких теорија Диркема, Моса, ван Генепа, па све до Лича, Гарнера и Герца, отвара нови круг приближавања и прожимања историје и етнологије/културне антропологије. И док, с једне стране, историја шири свој тематски дијапазон и преузима антрополошке теоријске поставке, докле, с друге стране, антропологија, осећајући све већу потребу за дијахроним истраживањима, за праћењем процеса и „мерењем“ промена, свесна да се прошлост не може сазнавати само на основу сурвивала и сећања већ херменеутиком разноврсних аутентичних извора епохе (архивски списи, ликовни записи, књижевна дела, штампа итд.), све више улази на терен историје. Због тога је ова књига изузетно важна за етнологе и свакако ће, у многим својим аспектима, бити инспиративна, као што ће етнологика перспектива увек бити значајна допуна виђењима историчара. А управо та разлика у перспективама омогућава увек нову комплексност различитих дисциплина, чак и онда када се чини да су све границе међу њима избрисане.

Подробније приказивање књиге П. Марковића, прелуне чињеница, суштинских запажања и теоријских интерпретација, које просто мами на дијалог, захтевало би далеко више простора но што је могућно посветити представљању неког дела. Стога остављам читаоцима да сами откривају појединости и да полемишу са аутором, док ћу се ја, овом приликом, ограничити само на указивање на начин како аутор дефинише и операционализује базични концепт, а то је модернизација. Преузимање и адаптирање понуђеног модела истраживања неспорно би знатно обогатило и правилно усмерило етнологика проучавања, посебно она оријентисана на праћење промена у култури.

Увиђајући да је већина досадашњих дефиниција и теорија модернизације етноцентрична у суштини учинак трансформација неког „закаснелог“ или периферног друштва утврђује искључиво према достигнутом степену приближавања моделу

центра који је наметнут као идеал модерности (западно-европске земље или запад уопште), као и то да у њиховој основи лежи идеја просвећености о универзалном, једнодимензионалном и прогресивном развоју, аутор се определио за ревидиране теорије, посебно за ону коју је понудио немачки историчар Х. У. Велер. Срж Велерове критике, базирани на анализи бројних конкретних историјских примера, може се свести на следеће кључне поставке: апсолутну границу између модерних и традиционалних друштава није могућно успоставити, бар не помоћу постојећих сувише уопштених и крутих опозиција у стилу „велике дихотомије“; модернизација може бити парцијална, наиме она може захватити само поједине сегменте; модернизација у различитим областима може имати неједначени темпо развоја; традиција и модерност могу бити у конфликтном али и у подстицајном односу, а могућна је и њихова паралелна егзистенција; модернизација не мора увек доносити прогрес већ и стагнацију и регресију; друштвена еволуција се увек одвија као дисхармоничан и контрадикторан процес. Велерови ставови, иако ограничени на домен привреде и друштва, у потпуном су сагласју, подсетимо, са савременим социолошким и антрополошким теоријама модернизације.

Избором таквог теоријског полазишта, доследно спроведеног кроз цело дело, Пећа Марковић допушта чињеницама утврђеним анализом обимне грађе, пре свега архивских докумената и оновремене штампе (на жалост, приложене фотографије служе првенствено као илустрације, а не као независни извор информација), да саме граде модел специфичне и конкретне модернизације, наиме оне која се одвијала у Београду између два светска рата. Поред ове несумњиве вредности дела потребно је истаћи и то да нам је аутор, увек водећи рачуна о правој мери између дескрипција и интерпретација, успео да дочара интегралну слику процеса модернизације са свим његовим бројним противуречностима. Та књига несумњиво отвара читаву нову област урбане антрополошке историје и утире пут свим будућим истраживањима те врсте. Будуће „подробне дескрипције“ донеће нова детаљнија сазнања, ревидираће и допуниће неке Марковићеве налазе, али

заслуга за утврђивање глобалних токова модернизације мораће да се припишу управо том аутору. И на страницама ове књиге, као што је то случај био са Београдом друге половине XIX века, али и са оним из година после Другог светског рата, исписана је слична прича о „Београду прелазнику“ како га је

назвао Владимир Велмар-Јанковић, или, антрополошким језиком речено, о вечито транзиторном или интермедијарном друштву на сусрету два света, европског и оријенталног, модерног и традиционалног, урбаног и руралног.

Мирјана Прошић-Дворнић

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

... the ... of ...

НОВИЈА ИЗДАЊА ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ XXXVIII, БЕОГРАД 1989.

Из садржаја:

ЈУГОСЛОВЕНСКА ЕТНОЛОШКА ТРИБИНА: „Проблеми савремених монографских истраживања“ и чланци:

Добрила Братић, Вилинска тајна

Мирослава Лукић-Крстановић и Мирјана Павловић, Исељеничка прича — мит и реалност

Мирослава Малешевић, Буржоаски феминистички покрет у Југославији — или о непирању једне традиције

Младена Прелић, Анализа женске штампе између два рата у Београду

Марко Стојановић, Модели успеха у новокомпонованој народној музици и развој „новокомпоноване културе“

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ XXXIX, БЕОГРАД 1990.

Из садржаја:

Никола Пантелић, Наслеђе у друштвеном животу савременог села Душан Дрљача, Опште и посебно у чувању и губљењу етничког идентитета Срба у расејању

Десанка Николић, Миграциони процеси у Војној Граници и ентитет граничара

Александра Мурај, Култура становања на примјеру жумберачких сошица

Добрила Братић, Усамљени покојници

Иван Чоловић, Смрт Љубе Земунца или парадокс о заштитнику

ПОСЕБНА ИЗДАЊА ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ

Мирјана Павловић, Срби у Чикагу: проблем етничког идентитета, 180 стр., књ. 32

Драгана Антонијевић, Значење српских бајки, 206 стр., књ. 33

Инес Прица, Омладинска поткултура у Београду; симболичка пракса, 156 стр., књ. 34

Никола Пантелић, Наслеђе и савременост — друштвени живот у селима Чачанског и Горњемилановачког краја, 157 стр., књ. 35

Мирослава Лукић-Крстановић, Срби у Канади; живот и симболи идентитета, 240 стр., књ. 36

Вујадин Рудић, Становништво Прокупља, 107 стр., књ. 37

Етнологска истраживања љичког краја, 140 стр., књ. 30, св. 4

Из садржаја:

Видосава Стојанчевић, Друштвени живот — брак, породица, сродство и сроднички односи у љичком региону

Душан Дрљача, Записи о миграцијама и становништву у рачанском крају

Ласта Баповић, Веровања и празноверица

Дијана Ристовић, Народна знања

БИБЛИОТЕКА ЖИВОТОПИС

Сара Вукелић-Ивошевић, Од Јагатића до Питсбурга, 157 стр., књ. 1

Дејан М. Адам, Сећање на детињство у селу Златици, 107 стр., књ. 2

Могу се набавити у књижари „ИНИЦИЈАЛ“, Кнез Михаилова 35, и књижари „ПЛАТО“ на Студентском тргу.